

SZOCIOLÓGIAI KÖNYVTÁR

VÁROSÉLELMEZÉS ÉS FÖLDREFORM

ÍRTA

VÁMOS JENŐ

BUDAPEST, 1915

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T.
KIADÁSA

TARTALOM.

I. A népélelmezés válsága.	lap
<i>A kultúra rátája. A minimum törvénye. A kultúra rátája</i>	7
<i>Népélelmezés és termelési módok. Élelmezés az oikosgazdaságban. Élelmezés a feudálgazdaságban. Az élelmiszerfogyasztó osztályok fejlődése. Élelmezés és kapitalizmus</i>	11
<i>A kapitalizmus a mezőgazdaságban és a népélelmezés. A népélelmezés válságának oka. Kisbirtokos vagy nagybirtokos kapitalista? A földéhség. Az idegen tőke szerepe. Konklúziók</i>	16

II. Az éhes nagyváros.

<i>A hamis %usi tétel. A talajkapacitás törvénye. Az élelmezés differenciálódása. Az éhes nagyváros</i>	23
---	----

III. A kenyér.

<i>A kenyérkérdés földkérdés. A városi kenyér. A tőzdespekuláció és a vámvédelem. A nagymalmok és a városi kenyér. A sütőipar. A kenyérgyár</i> „„	31
<i>Községi üzemek a kenyérellátásban. Községi kenyérgyár. Községi sütőkemencék. Községi malmok</i>	47
<i>Városi farmok. Városok földbirtokai és birtokpolitikája. Városi farmok Amerikában. Községi konyhakertek. A munkáskertek. A kertváros mozgalom. A földreform és városi föld. A városi földbirtok a földkérdés megoldásában</i>	51

IV. A hús.

<i>A húsipar fejlődése. A házivágások. A kézművesjellegű húsipar. A közvágóhidak. A húsnagyipar. A kontinentális húsipar fejlődése. Vásárcsarnokok és húsvásár. Az állatkereskedelem</i>	82
<i>Reformkísérletek a húsélelmezésben. Az állatkereskedelem »kikapcsolása«.</i>	
<i>Az ulmi kísérlet. Községi üzemek. A szövetkezeti húsüzem</i>	97
<i>A húsélelmezés javítása. A húsforgalom felszabadítása. Az illetékuzsora.</i>	
<i>A húsipar fejlesztése</i>	114

V. A tej.

Olda

<i>A tejkérdés keletkezése.</i> Nagyvárosok tejszükségletének biztosítása. A majorosok telepei. A hideg szerepe a tejellátásban. A meleg szerepe a tejellátásban. Tejszállítás nagy távolságokból. A tejkereskedelm szerepe.....	126
<i>A tejhamisítás.</i> Hamisítás és tejkereskedelem. A fertőzött tej.....	140
<i>A tejprobléma megoldása.</i> A mai tejellenőrzés. A termelők telepeinek ellenőrzése. Az »elismert« tej. A városi csecsemőtej-telepek. Községi tejátvevő és feldolgozó telepek	144

VI. A táplálkozás reformja.

A reform céljai. A reform a gyakorlatban	154
--	-----

VII. Kommunálszocializmus és városélelmezés.

A kommunálszocializmus célja. Kipróbálása a városélelmezésben.	
A fogyasztók szövetkezetei a jövő	161

ELŐSZÓ.

Népek csatája sújtott derékon minden szociális mozgalmat. Az emberek milliói fosztják meg egymást minden kultúrának a legelső feltételétől: az élettől. Szánalmasnak tűnik fel előttem évek munkája, mellyel azt akartam kimutatni, hogy a ma élő millióknál is sokkal többen találhatnának biztos kenyeret a mindnyájunkat egyformán szerető földön . . .

A szociológia egy részletkérdését kezdtem el vizsgálni és *az egész* életet találtam benne, a kenyérkérdés az élet kérdése. Akkorára nőtt a felvetett probléma, hogy ebben a műben csak egyik részét, a városélelmzés kérdését igyekeztem kibogozni. Az igazi megoldás: a szövetkezeti kérdést tárgyaló munkám készülöben van.

A probléma súlyosságából, abból, hogy minden adatot úgy kellett összehordanom a források rengetegéből — tudomásom szerint ez az első ilyen természetű összefoglaló munka — és abból, hogy e mű első része az egésznek, következnek azok a gyarlóságok, melyek okvetlen megvannak benne. Igyekeztem mégis egy erősséget adni munkámnak, azt, hogy az egységes irányító elv: a földkérdés gondolata a részletekben is megtalálható legyen.

Ajánlom ezt az első nagyobb munkámat *Jászi* Oszkárnak, akinek mesteri útmutatásai sokszor segítségemre voltak.

Budapest, 1914 szeptember hó.

I. A népelemezés válsága.

A kultúra rátája.

A minimum törvénye. Minden élőlénynek és azok tevékenységeinek, kultúráinak is elsőrendű életfeltétele a táplálkozás. A gombák legprimitívebb fajtái: a baktériumok, a kultúrnövények és az állatok is csak akkor életképesek és alkotnak virágzó kultúrát, ha ez az életfeltételük megfelelő módon biztosítva van. A táplálkozás adja meg az emberi kultúrák biológiai lehetőségét, de megszabja egyúttal az emberiség kultúráinak legalsó határát is. Az emberi kultúrák szoros összefüggésben vannak a kultúrát teremtő társadalmak élelmezési viszonyaival. - A növényi kultúráknál a minimum törvénye abban nyilvánul, hogy a kultúra az élethez szükséges és a talajban meglévő táplálóanyagok közül a legkisebb mennyiségben meglévőhöz alkalmazkodik. Ezt a törvényt átfórmálva az emberi kultúrára úgy alkalmazhatjuk, hogy az életszükségletek minimuma: a megfelelő táplálkozás szabja meg a kultúra legalacsonyabb határvonalát. Bizonyos kedvezőtlen élelmezési feltételek mellett - bármily mértékben is álljanak rendelkezésre a kultúrának egyéb elemei - az emberi kultúra megszűnik, kezdődik a tisztán biológiai értelemben számításba vehető élet.

A kultúrának ezen az alsó határán vannak mindazok a népek és osztályok, amelyeknek - minthogy akár természeti, akár osztályhelyzetükön alapuló törvényeknél fogva az életfenntartó élelem is alig áll rendelkezésükre - munkaidejét az élelem megszerzése teljesen igénybe veszi. A minimum törvényének érvényesülését látjuk például az arktikus tájakon élő népeknél, azt a kérérlhetetlen szigorúságot pedig, amellyel ez a törvény a proletariátus jórésztel érvényesül, mindennap láthatjuk a kultúra gócpontjaiban, a

nagyvárosokban. Ezt a törvényt jól festi dr. Simonnak a Kapitálban idézett jelentése: »Jóval még mielőtt a táplálkozás hiánya a higiénia szempontjából kifogásolható, amikor a fiziológusnak még nincs oka, hogy a fehérje és szénhidrát arányszámait vizsgálja, amelyek között az élet és éhenhalás lebeg, már régen megszűnt a munkásháztartásban minden komfort. A ruházat és fűtés még nyomorúságosabb, mint a táplálkozás, a lakóhely oly szűk, hogy az betegségekre vezet, vagy a meglévőket súlyosbítja, alig van nyoma bútornak vagy berendezésnek, a tisztaság maga is drágává és nehezen elérhetővé lett.«

A kultúra rátája. A »nothwendige Arbeitszeit« kifejezésben, amelyet Marx a munkás életfenntartására és reprodukáló képességének fenntartására szolgáló anyagok, tehát elsősorban az élelmiszerek értékével határoz meg, megnyilatkozik az a tendencia, hogy az élelmezés lehetőségei meghatározzák a kultúra arányait is. Meghatározzák azzal, hogy az elemi életszükségletek pótlására szánt munkaidőn felül mennyi marad a kultúra ellátására szükséges munkaidőre.

Ha v = a szükséges munkaidővel, azaz elsősorban az élelmiszerek megszerzésére fordítandó idővel, m = azzal a munkaidővel, amely ezenfelül az emberi kultúra létesítésére fennmarad, akkor

$\frac{m}{v}$, vagyis a mehrwertrata kifejezője a kultúra rátájának is. Az összes emberi kultúra lehetőségeit az élelmiszerek előállítására szükségelt munkaidő és a fennmaradó, kultúrára fordítható munkaidő aránya fejezi ki, a kultúra egyéb feltételeit változatlan mennyiségeknek véve fel.

Elméletünk megpróbálására vizsgáljuk meg példaképpen az egiptomi őskori kultúrát:

Már Herodotos mondja:¹ »Egyiptom a Nílus ajándéka. Dúsan tenyészik benne a sykomor, az akácia, a tamarind, a kajszin-barackfa, fügefafa és a kertek ékességei. Két pálmafaj: a datolya és a dum majdnem művelés nélkül tenyészik. Leszedik a papirusz sarjhajtásait, eledelnek használják és mint ilyent árusítják, a kényesebbek azonban előbb megsütik. A nép rendes tápláléka a különféle gabonaműek, a búza, árpa, cirok és tönköly voltak, amelyeket Egyiptom földje bőven termett. A babó, a csillagfürt, a bab, a csicserei borsó, a lencse vadon termettek

¹ Gaston Maspero-Fogarassy: A Kelet ókori népeinek története.

a mezőkön.« Abban az imában, amely a Nílust, mint minden földi jó alkotóját dicsóítja, olvashatjuk: »Az ő munkája a kezek pihenése a szerencsétlenek milliói számára. Felemelkedik és a föld eltelik örömmel, minden gyomor felvidul, minden élőlény megtalálja táplálékát.«

Ez a föld volt az őskori kultúrák egyik leghatalmasabbjának a helye, mely lakói számára a tápszerek bőségét biztosította a legkisebb munkaidő mellett. Ennek a kultúrának hanyatlásáról írva ugyanazon szerzők, akik pedig egyáltalán nem a történelmi materializmus iskolájának a tanítványai, öntudatlanul is megállapítják: »A két ország (Egyiptom és Szíria) között az a különbség volt, hogy az egyiknek már háromezer év története nyomta vállait, közel volt az előregedéshez. Az egyiptomi birodalom előregedésben, sikereinek közepette halt el.« Nem mondják a szerzők, hogy a föld merült ki, nem bírta eltartani a népet és megadni virágzásának feltételeit, de kitűnik ez a műnek abból a részeiből, a melyek a hanyatlás korát festve, leírják, hogy a népet a katonáskodáson és adókon kívül a robo írunka terhelte és hogy a munkások nagy tömege éhezett, mert a természetben fizetett munkabérek egy havi eleségére sem futották. Leírják a szerzők az emiatt keletkezett munkabeszüntetéseket és az állami magtárak megrohanását, nem mulasztván el megjegyezni, hogy a munkások éhségének az volt az oka, hogy a munkabérül szolgált élelmiszereket nem tudták megfelelően beosztani.

Ennek a műnek határain kívül esik, hogy az összes őskori kultúrákat a történelmi materializmusnak ebből a speciális nézőpontjából vizsgálja meg, de sikerrel ki lehetne mutatni, hogy az összes őskori kultúrában szerepet vitt társadalmak előbb a természettől adott, majd kereskedelmük és gyarmataik révén szerzett oly élelmiszerbőségnek örvendtek virágzásuk idején, amely lehetővé tette, hogy népeik fölös munkaidejüket, a termelési módok kezdetlegessége mellett is, a kultúra számára eredményesen értékesíthessék.

A primitív termelési módok mellett a kultúra fejlettségére az élelmiszer adott mértéke elhatározó befolyású és jórészt helyhez kötött. A legkezdetlegesebb termelési korszakokban csakis azok a területek kultúrképesek, amelyek egyúttal a legtermőbbek is, míg a cseregazdaság fejlődésével a helyhez kötött-

ség enged merevségéből. A kultúra fejlődési centrumai azonban ekkor is a jó termőföldek és az ezek részéről könnyen hozzáférhető helyek maradnak. Minél jobban közeledünk a kapitalista termelési mód korához, az élelmezési viszonyok annál függetlenebbekké lesznek a termelés helyétől. Országok, amelyeknek élelmiszertermelése a szükségletet egyáltalán nem fedezi, a kultúra élére kerülnek. Ezekben az országokban azonban éppen a kapitalizmus teszi lehetővé, hogy a népség jól és olcsón jusson táplálékához, illetve hogy az élelmiszerekkel ekvivalens munkaidő lehetőleg kicsiny legyen. Alkalmunk lesz ezzel bővebben foglalkozni, de elüljáróban is megállapíthatjuk, hogy a kultúra mértéke ma is függ a birtoklóit földnek termőfokától. Amerika bámulatos kultúrképességét vessük egybe az amerikai termőfölddel, a német kultúra fellendülése egybeesik a német agrikultúra jelentős emelkedésével, Anglia pedig gyarmatainak vám nélkül beengedett élelmiszertömegeire támaszkodik.

A kultúra rátája és az osztályharc. A kapitalizmusnak az a törvénye, hogy a szükséges munka csak a munkanapnak egy része lehet és a többmunka nem lehet = O , maga után vonja azt, hogy a kapitalizmus a szükséges munka idejét a minimumra igyekszik leshorítani, fejlődéséhez az élelmiszerek könnyű és gyors előteremtése szükséges. Azokban az országokban, ahol a kapitalizmus a legfejlettebb, az összes társadalmi munkából kevesebb jut az életfenntartó élelmiszerek előteremtésére szükségelt időre, mint a kevésbé kapitalizált országokban. A kapitalizmus általános tendenciája, a fenti törvény ereje folytán az, hogy az élelmiszerek nagy mennyiségben és olcsón álljanak rendelkezésre.

A kapitalistának és a munkásnak egyformán érdeke, hogy az egész munkanapból minél kevesebb essék az életfenntartó és reprodukáló képességet megadó élelmiszerekkel ekvivalens időre, azt, hogy a többérték és az ezzel járó többkultúra a két fél közül melyiknek milyen mértékben jusson részül, az osztályharc hivatott eldönteni. Szervezetlen proletariátusnál a kultúrára m értéke teljesen a tőke javát szolgálja, azaz a tőkésék azok, akik az összes társadalmi munkának nemcsak anyagi, hanem kulturális profitját is élvezik, míg a munkásosztály kénytelen a kultúra javairól is lemondani, noha annak össz mennyisége emelkedett. A munka szervezése után a munkásosztály

mindig több és több részt nyer a kultúra javaiban, de éppen magasabb kultúrnívója folytán törekedni fog az $\frac{m}{v}$ arányában a v értékét apasztani és ezzel az összes társadalmi kultúrát emelni.

Minden oly törekvés tehát, amely arra irányul, hogy az élelmezést olcsóbbá tegye, az élelmiszerek bőségét fokozza és az élelmiszerek előállítására szükséges munkaidőt csökkentse, egyúttal a kultúra emelkedését is kedvezően befolyásolja, illetve annak egyik alapfeltételét teremti meg az egész társadalom számára. Az arra irányuló törekvés pedig, hogy a munkásosztály az ily módon emelkedett kultúrából kivegye a részét, azaz az osztályharc, feltétlenül szükséges, mert egyébként az elért kulturális javaknak is csak a tőkésosztály lesz élvezője, ami az általános kulturális haladást kevésbé szolgálja. A jó népelelmezés tehát egyet jelent, amint ezekből következik, a kultúra előfeltételének emelésével és így nemcsak materialista, hanem idealista látószögből tekintve is fontos.

Népelelmezés és a termelési módok.

Élelmezés az oikogazdaságban. Az emberiség élelmiszerellátó termelési módja a mezőgazdasági termelés és a vele kapcsolatos ősfoglalkozások: halászat és vadászat. Az oikogazdaságban élők önmaguk látták el és látják el élelmiszerekkel ma is, ahol ez a termelési rend fennáll, a zárt gazdasági egységet alkotó házközösség tagjait. Oly egyének, akik maguk is nem élelmiszertermelők és keresők, – a vadászat és halászat élelmiszerkeresés – ennél a termelési rendnél kivételesek. Az élelmiszerek szükséges előkészítését is, aminő a malomipar, a mészáros, hentesipar és a pékség, kizárólag maguk a termelők végzik. Weissshausen a swanok ma is fennálló oikogazdaságáról írja, hogy azoknál a saját élelmezéséről és egyéb szükségleteiről mindenki maga gondoskodik. Étel, ital, ruházkodás, cipő, ház, udvar, minden a családtagok közös munkája. Mi modern kultúreraberek ezt a kezdetleges háztartást, amelyben maguk szőnek, maguk fonnak, maguk építenek, maguk örölnek és maguk sütnek, alig bírjuk már elképzelni.

A népvándorláskorabeli népek közül a legkifejezettebben

ezt a termelési formát a szlávoknál találjuk. Az oikogazdaság alapjában a magva Tolstoj *gazdasági* törekvéseinek, a legnagyobb szlávok egyikében az ősi ösztön dolgozott, amikor, a maga életét is erre a mintára akarta berendezni; de hatalmas szelleme azt is látta, hogy ez a termelési mód nem szolgálja a kultúrát – ezért hirdeti a természethez való visszatérést az emberi boldogság, és nem az emberi kultúra eszközének és ezért tartja a technikai haladást az emberiség átkának. Az oikogazdaságban a termelő kénytelen minden munkaidejét a primitív életszükségletek ellátására: az élelmiszerek előteremtésére fordítani és meg kell elégednie az élet legprimitívebb adományaival.

Élelmezés a feudálgazdaságban. Az oikogazdaság kevés kultúrát felmutató közösségéből váltak ki azok az osztályok és népek, amelyek – bármely ok folytán is – eleségük megszerzésének kevesebb verítéket igénylő formáját: a harcot és zsákmányolást választották. Az ősi germánokról olvashatjuk, hogy könnyebben rábíráhatók arra, hogy az ellenséget felizgassák és sebeket kapjanak, mint hogy földeket szántsanak és bevárják az új termést. Restségnek és tehetetlenségnek tartják izzadva keresni, amit vérrel meg lehet szerezni.

Marxnak az a tétele, hogy nem a tőkés találta ki a többmunkát, hanem ott kezdődött a kapitalizmus, amidőn a munkás több munkát végzett, mint amennyi saját eltartását szolgálta,¹ a történelem kezdeti szakáiban abban a formában igazolódik, hogy egyes osztályok és népek a mások számára dolgoztak, mert termelésük eredményét – tekintet nélkül arra, hogy az a termelők igényeit fedezte éppen vagy annál több volt – a harcos népek és osztályok erőszakkal vették el tőlük. Ezek voltak az első kapitalisták, mert a produktív munka eredményeit munka nélkül élvezték, élelmezésükről a leigázott osztályok és népek gondoskodtak.

A történelem a tanú rá, hogy a kultúra első számbavehető fellendülése ezzel a primitív kapitalizmussal, a véren szerzett élelmezéssel esik egybe. Minden népből először a harcos osztály válik ki, amelynek élelmezéséről gondoskodnak a többiek és amely a kultúra rátájának ily módon megjavított

¹ Das Kapital I. 219.

arányát kizárólagosan élvezi. Erre példákat felhozni egyenlő lenne a történelem lemásolásával.

A katonai osztállyal egyidejűleg és ezzel sokszor kapcsolatosan vált el a papi osztály a termelő osztálytól. A papi osztálytól lefoglalt szellemi munkaterületek, az orvoslás, jóslás, bizonyos közigazgatási funkciók egyre több és több egyént igényelnek és a papi osztály befolyása és hatalma is egyre nő. A termelt javak jórészét ez az osztály foglalja le, nem feledkezvén meg arról, hogy a katonai osztállyal együtt a termelő osztályok függését és szolgátságban tartását minden eszközzel biztosítsa és növelje.

Két hatalmas osztály van tehát ekkor, amelynek élelmezése és egyéb egyre fokozódó igényeinek ellátása majdnem teljesen az élelmiszereket termelő mezőgazdasági munkásosztály feladata. A társadalom ilyen alakulásánál, amelyet az ókorban éppen úgy megtalálhatunk, mint a középkorban, sőt napjainkban is, az élelmezésnek és a kultúra rátájának egymáshoz való viszonyát erősen determinálja az, hogy a mezőgazdasági termelés módszerei kezdetlegesek. Ez az oka annak, hogy az aránylag kis számú improduktív osztályok eltartására a produktív mezőgazdasági munkások nagy tömege szükséges és még így is oly mértékben meg vannak terhelve a termelő munkások, hogy az összesség számára szükséges élelmiszereket előállítsák, hogy saját szükségleteiket alig elégíthetik ki, kultúrafeleslegek alkotásáról pedig alig lehet szó.

Az élelmiszerfogyasztó osztályok további fejlődése. A primitív ipar, amely a mezőgazdasággal kapcsolatos, nem elégíti ki sokáig az emelkedett kultúrájú improduktív osztályok igényeit. Ez vezet a városok fejlődésével együtt a kézművesosztály kialakulásához. Ez és az ezzel kapcsolatosan kialakuló kereskedőosztály ismét csakis fogyasztója lesz a rendelkezésre álló élelmiszereknek, anélkül hogy azok tömegét saját munkájával növelné. Míg pl. a IX. és X. században a városok lakói legnagyobb részt földművesjobbágyok és a városok inkább védelmi pontok, addig a XI. században kezdődik az ipari és kereskedelmi centrumokul szolgáló városok kialakulása.

A kereskedőosztály ebben a periódusban nem annyira ipari termelvények közvetítésére szorítkozik, hanem a megszaporozott és saját osztályával is gyarapított élelmiszerfogyasztók tö-

megét a szükséges élelmiszerekkel is igyekszik ellátni. Míg lehet, a közvetítés a közeli termőhelyekről történik, de a fogyasztás emelkedésével – amennyire a szállítási eszközök és a konzerválási eljárások fejletlensége engedi – távolabbi termőhelyek produktumai is bevonatnak a közvetítésbe.

Az élelmiszerfogyasztás és termelés közötti viszonyban beálló ez a feszültségi fok ennél a termelési rendnél minden időben bekövetkezett, amíg a termelési mód kezdetlegessége és a termőterületek kis terjeszkedőképessége nem tudott lépést tartani az élelmiszerfogyasztó osztályok gyarapodásával. Az ókori Görögország városai mindinkább kénytelenek voltak bevétel útján gondoskodni élelmiszerszükségletükről. »Athénbe a IV. században évenként kb. 300.000 q gabonát szállítottak, felét Pontosból, de Egyiptomból és Szicíliából is. Eleven állatokat a hajózás akkori állapotában nem szállítottak a gyarmatokból, de igen beszózott húst, sajtot, faggyút és más állati terményeket.« »Egy mérő árpa, amely Solon idejében egy drachmába került, az V. század végén kétszerennyin kelt el. Még jobban emelkedtek a marhaárak, mert ezen a téren nem volt külföldi verseny, míg pl. 600. év körül egy juhot egy drachmáért lehetett vásárolni, addig 200 évvel később a juh darabja 10-20 drachmába került.«¹

A termelési rendnek ebben az állapotában nő a gazdaságilag megművelt, élelmiszereket termelő terület és ez teszi lehetővé a kultúrára oly fejlődését, hogy a birtokososztályok, - akár »hűbérúr«, akár más néven nevezettek – jó módban és eléggé fejlett kultúrában élnek. A városi produktív osztályok kultúrája természetesen jóval alacsonyabb, nemcsak, mert ők is adózói a birtokososztálynak, hanem mert az ipari termelés primitív formái lehetetlenné teszik a kultúrára előnyös alakulását. Gondoljunk a középkori kézművesek legtöbbszörére, akik ma elképzelhetetlen hosszú munkanap mellett voltak csak képesek primitív munkaeszközeikkel és termelési módjukkal az életfenntartásukhoz szükséges élelmiszerekkel ekvivalens értéket előállítani. Ennél is sokkal szomorúbb az élelmiszertermelő osztály sorsa, lett legyen hűbéres, jobbágy vagy szabad paraszt. Állati tudatlanságban, örökös igavonásban éli le életét, de pusztá éle-

¹ Gyomlai: A görögök története. I. 264.

tével sem rendelkezik. Uraitól, azok rablásaitól a legegységibb életszükségletei sincsenek biztonságban. Minél jobban fejlődik a birtokososztály kultúrája és fejlődnek ezzel együtt igényei, annál nagyobb a földműves nyomorúsága és szegényebb szellemi élete.

Élelmezés és kapitalizmus. Felesleges lenne a kapitalizmus alakulására vonatkozó történelmi adatokkal is szolgálni elméletünket. Ezek az adatok közismertek és jórésztben a ma élők tapasztalatai) Látjuk, évtizedről évtizedre tapasztaljuk, mint nő a városok lakossága, hogyan szaporodnak milliói az ipari termelőosztálynak, amelyet a kapitalizmus teremtett; miképpen maradt meg, csak formát változtatva a katonai osztály; milyen mértékben emelkedett a kereskedői és hivatalnoki osztály, a papi osztály kevesebb jelentőségéről, de számbeli térfoglalásáról meg nem feledkezve, egyszóval miként nő félelmesen, feltartóztatatlannal az élelmiszerfogyasztók áradata, amely az élelmiszereket termelő mezőgazdaságtól várja a világhétség csillapítását.

Emlékezzünk vissza azokra az adatokra, amelyek a vasúti sztrájk alkalmával, a moloch éhségét feltüntetendő, London élelmiszerszükségletéről a világsajtót bejárták. London lakosait tejjel a környező mezők tehenészetei, kenyérral az Egyesült-Államok, szalonnával Hollandia, tojással Dánia, vajjal Dánia és Normandia, kávéval India táplálja. Évenként 419.000 tonna húst visznek Londonba, a helyben levágott 58.000 szarvasmarha és 376.000 juh húsán kívül. Halat 174.000 tonnát fogyaszt. Tejre Londonnak évenként 80 millió gallonra van szüksége, a napi szükséglet kb. $1\frac{1}{4}$ millió liter. Kenyér összesen 3 millió kell a londoni gyomroknak, amelyek súlya 6 millió font, ehhez körülbelül 3,200.000 font vaját és 160.000 font margarint fogyasztanak. Naponta ez az éhes kolosszus 100 tonna sajtot, 2 millió font burgonyát, 750.000 fej salátát és 96.000 liter borsót és babot kíván. London napi teaszükséglete 100.000 font, a kávé és kakaószükséglet pedig ennek egy tizedrésze.

Szükséges-e ez után a kép után – amelyhez hasonlóan íest a világ többi metropolisainak tápszükségletét feltüntető statisztika és méreteiben kisebb, de nem kevésbé festő lenne a sok ezer kisebb város táplálkozását feltüntető grafikonok tömege - szóval is ecsetelni, hogy mint) vált napjainkban az egész társadalom két óriási táborra? Az egyikben állnak a kapitalista

termelés összes résztvevői és kölöncei, mint lebírhatatlan éhségű fogyasztótömeg, a másik táborban az élelmiszereket termelő mezőgazdaság, amelynek fejlődését azelőtt hihetetlen arányúvá növelte az éhező kapitalizmus. Az egyik félen áll a kapitalizmustól fejlesztett mezőgazdaság nyújtotta élelmiszertömegben felépült kapitalista kultúra – amely a múltakhoz viszonyítva már ma is az emberiség jórészének közös sajátja; ha ugyan egyenlőtlenségei, éppen a kultúrfeleslegek nagy tömegénél fogva még kirívóbbak mint valaha – a másik oldalon áll maga az igába hajtott föld, amely ezer mesterséggel és tudománnyal tétetett termőbbé az egész éhes emberiség számára, de nem az emberiség, hanem egyes emberek tulajdona.

A kapitalizmus a mezőgazdaságban és a nép- élelmezés.

A népélelmezés válságának oka. A kapitalizmusnak olcsó és kevés munkaidővel ekvivalens népélelmezés kell. Ezzel nő az a többérték, amelyből a tőkés profitja kihajt, de ezzel együtt nő a kultúra emelkedésének az a feltétele, amely a kapitalista termelés összes részeseit az osztályharcban kivívott hatalmukhoz képest a kultúra javainak élvezőivé teszi. A termőföld ennek a törekvésnek a termelés intenzitásfoka szerint szolgálatába szegődik, az agrikultúra új eszközei, a tudomány eredményei és új földterületek feltörése egyképpen szolgálják a föld hozamának emelkedését. A föld birtokosai azonban egyesek, akiknek érdekeit a kapitalizmus csak addig szolgálja, amíg új fogyasztótömegek teremtésével növeli az élelmiszerkeresletet. Felébred a földbirtokosokban a kapitalista hajlam:

A profitra éhes földbirtokos öntudatos lesz, megismeri azt a hatalmat, amelyet az egész kapitalista termelés profitját determináló élelmiszertermelés ad kezébe. Minél jobban terjed ez a megismerés az élelmiszereket termelő földbirtokosok között, minél inkább alakul át a földművelés kapitalistajellegűvé és a földműves tőkessé, annál nagyobb lesz az ellentét a kapitalizmus élelmezési tendenciája és a föld birtokosai között. A kapitalizmus minél több és olcsóbb élelmiszert akar – a kapitalista földoirtokos pedig maximális profitot. Ez a profit emelhető egy bizonyos határig a termelt élelmiszerek mennyiségének növelésével. Eddig

a határig nincs ellentét, sőt a kapitalizmus lökést adott a földmívelés fejlődésének, elkapitalosodásának. A termelés intenzitásával azonban a profitot a mezőgazdasági kapitalista csak a kapitalisztikus maximummennyiségig fokozhatja, a profit ezen módon való további emelésének útjába áll a csökkenő földhozam törvénye. – A mezőgazdaság, a föld képes volna még emelni a termelhető élelmiszerek tömegét úgy, amint azt a kapitalizmus általános érdeke követeli, de ennek elejét veszi egy kapitalista, a föld birtokosának érdeke. Az élelmiszerek előállításának kvantumát többé nem az egész termelési mód és az abban résztvevő összesség érdekei, hanem egy szűkebb kapitalista kör érdekei szabják meg.

Mindaddig, míg a kapitalizmus a mezőgazdaságban mint hajtó-erő, az intenzitás fokozója szolgál, az egész termelés javára, az emberi kultúra javára válik, ugyanakkor azonban lépésről lépésre, birtokról birtokra nemcsak a föld intenzitását, hanem birtokosainak kapitalista voltát is megteremti: szembe kerül saját-magával. A modern Anteus, amely a földtől veszi erejét és mégis teremtője válik legnagyobb ellenfelévé. Ez az ellentét az, amely megakadályozza a munkásosztályt, hogy elért eredményeit élvezhesse, ez az ellentét eredményezője annak, hogy a szocializmusnak előbb ezzel az ellenféllel *kell* megbirkóznia, ha célhoz akar érni.

Nem közömbös ezek szerint a népelemezésre, hogy a föld birtokosai kicsiny vagy nagy kapitalisták-e, kisparasztok vagy nagybirtokosok; nem közömbös a termelőüzem nagysága, mert az a kérdés, hogy mikor; nagyobb az ellentét, amely a kapitalizmus élelmezési tendenciája és a föld birtokosai között fennáll és hogy melyik üzemnagyság ad több reményt arra, hogy az ideális népelemezés előbb valósul meg.

Kisbirtokos vagy nagybirtokos kapitalista? Két hatalmas kötetben sorakoztatja fel az érveket *David* a kisbirtok mellett. Az érvek foglalata: A kisbirtok alkalmasabb az intenzívebb megművelésre, a többet termelésre, mint a nagybirtok, a kisbirtok szövetkezés útján mindazokat az előnyöket élvezheti, amelyeket a mezőgazdasági termelésben a tökekoncentráció nyújt, – élvezheti ezeket az előnyöket a nagybirtokra a kapitalizmussal járó hátrányok nélkül. A kisbirtokos parasztok segítése, a kisbirtokok létesülésének minden módon való támogatása,

szerinte igazi szocialista feladat, aminek leghatásosabb eszköze a termelők szövetkezeteinek propagálása. Ezzel a propagandával a szocializmus végcéljai *David* szerint közelebb kerülnének a megvalósulás felé és ezzel a munkásföldművestömeget meg lehetne nyerni a szocialista mozgalomnak, ami nélkülözhetetlen a politikai hatalom elnyeréséhez.¹

Feladatunkon túlmegegy, hogy *David* tételeit az agrárkérdés szempontjából vizsgáljuk, azonban azt a ránk nézve fontos tételt, hogy a kisbirtok több élelmiszert termelhet, két elméleti szempont a priori igazolni látszik.

Az egyik az, hogy a nagybirtokos hátrányban van – ugyanazon földterületen ugyanazon tőkeerőt felvéve – a kisbirtokossal szemben a munka intenzitását illetően, mert az előbbi bér-munkásokkal dolgoztat, a kisbirtokos pedig bizonyos birtokhatárig a maga munkája, de a munkaerejét és családjának munkaerejét meghaladó birtoktessen is az ellenőrzést saját maga és így tökéletesebben látja el. Másrészt a nagybirtokost, mint kapitalistát, szigorúan köti a csökkenő földhozam törvénye, termelése csakis a kapitalisztikus maximálmennyiségig mehet, sőt járadékának növelése céltárol a föld., egy részét a, mivelés alól spekulációból teljesen is kivonhatja; a kisbirtokos ezzel szemben fölös munkaerejét bizonyos mértékig még akkor is inkább saját földje megművelésére adja oda, semmint bérbé adná, ha a munka intenzitásával arányos hozamtöbblet rá profittöbbletet nem is jelent.

Ezekből az eknéleti érvekből Kiindulva, elfogadhatjuk Dávidnak azt az eléggé beigazolt állítását, hogy a kisbirtok több élelmiszert képes a társadalom éléskamrájába felhalmozni, mintha ugyanazok a megművelt területek nagybirtokosok kezében maradnának. A lényeges az, hogy a többtermelés *David* szerint is csak akkor következik be, ha a kisbirtokosoknak a szükséges' tőke rendelkezésükre áll, azaz ha a mezőgazdaságba a kapitalizmus behatol, a paraszt termelése kapitalisztikussá válik.

David szerint a szükséges tőkét a parasztok szövetkezés, azaz tőkekoncentráció útján nyerik. *Balkányi* szerint a tőke behatolása a mezőgazdasági kisüzemekbe úgy történik, hogy a

¹ David E.: Szocializmus és Mezőgazdaság II. 368.

paraszt mindazokat a munkákat, amelyek nagyban végezve gazdaságosabbak, átengedi vállalkozó tőkének, hogy azután a tulajdonképpeni, a mezőgazdasággal szerves kapcsolatban levő munkát annál intenzívebben végezze – ez esetben tehát a paraszt kooperálni engedi az idegen tőkét. Bármelyik felfogást tesszük is magunkévá, egy kétségtelen, hogy a paraszt többet termelése feltételes: függ attól, hogy tőkét szerez, kapitalistává válik és ennek megfelelően termelését is kapitalista módra végzi. Ennek megállapítása azért is fontos, mert igazolásául szolgál annak, hogy a népelelmezés válsága ott éleződik ki, hogy a kapitalizmus, élelmezési tendenciájának megfelelően, átalakítja a mezőgazdasági termelést, de egyúttal tőkéseket teremt, akiknek érdeke összeütközik a kapitalizmus élelmezési tendenciáját szolgáló általános érdekekkel.

A földéhség. Különbség tehát a termelők mivoltában a népelelmezés szempontjából nincs: a nagybirtokos és paraszt egyaránt kapitalista, illetőleg azzá lesz a fejlődés folyamában a termelés módjának változásával. A paraszt, mint tőkés, éppen úgy a maximális profitra törekszik, mint a nagybirtokos, – sőt profitéhsége még nagyobb. A nagybirtokosban kevésbé dolgozik »a földéhség«, ez a speciális paraszti szomj, amely érthetővé teszi minden parasztismerő előtt, hogy a paraszt nem elégedhetik meg, ha egyszer kapitalista termelésre tért át, még azzal a haszonnal sem, amely a nagybirtokost esetleg kielégíti.

Ez a mozgatóerő, amely erősebb, mint a tőkegyűjtés szomja az ipari kapitalizmusban, arra kényszeríti a parasztot, hogy saját érdekei ellenére a már gyűjtött tőkét mindig csak újabb és újabb földvásárlásokba fektetve felszöktesse a termőföldek árát, aminek azután a termelt élelmiszerek árában kell kifejezésre jutni. Az ipari tőkés csak akkor fog újabb vállalatba, ha tőkéjét sokkal jobban gyümölcsöztetheti, mint a már meglevő és biztos vállalatában, az új vállalatokhoz lehetőleg olcsón, kevés kockázattal szeret jutni, – a paraszttőkéseknek csak egyetlen vágyuk van: a föld, ezt megveszik sokszor gyűjtött tőkéjük veszedelmére is. A paraszti tőkegyűjtés és a föld közti ez a körforgás a népelelmezés egyik legnagyobb veszedelme, de a mezőgazdaság kapitalizálódásától elválaszthatatlan. A paraszt kénytelen minél intenzívebben dolgozni, hogy a drágán vásárolt föld után hasznot lásson, kénytelen termelvényeit a lehető leg-

nagyobb haszonnal értékesíteni, hogy az új profitot még drágábban szerzett fundusba fektesse bele. A birtoktesteknek a kapitalizmus hatására való feldarabolása és a népélelmezés közt ez a ma világszerte érezhető összefüggés.

Az idegen tőke szerepe. A paraszt, tőkét akár koncentráció, akár kooperáció útján szerezte is meg, idegen tőkével is dolgozik. A tőke természeténél fogva ez az idegen tőke is profitot kíván. Egyrészt tehát mint önálló tőkést hajtja a földéhség a parasztot a maximális profit után, másrészt mint az idegen tőke munkása is segít termelvényein: az élelmiszereken elért profitot szaporítani. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy ez az idegen tőke: szervezett tőke, amely akár mint vállalkozói nyereséget, akár mint szövetkezeti üzleti eredményt könyveli is el a profitot, tudatosan adja magát oda a mezőgazdasági kapitalizmus szolgálatába. A *David* által propagált termelők szövetkezetei közül ebből a szempontból főleg az értékesítő szövetkezetek érdekelnek bennünket. Alkalmunk lesz ezekkel részletesen foglalkozni, ezúttal csak azt kívánjuk megállapítani, hogy az értékesítő szövetkezetek, mint a mezőgazdasági tőke szervei, a népélelmezéssel elleni étes érdekűek. Céljuk egyrészt a szövetkezetekben résztvevő termelőknek minél nagyobb hasznát biztosítani, másrészt az idegen tőke szolgálatába terelt termelőkkel e tőke profitját előteremteni.

Ezek a szövetkezetek mai kapitalista alakulásaikban annál veszedelmesebbek, mert rendszerint éppen mint a népélelmezést előmozdító szervek jelentkeznek, hogy kellő megerősödés után tényleges céljaikat szolgálják, sőt a népélelmezés érdekeivel szemben kartellszerű jellegre tegyenek szert. Hangsúlyozni kívánjuk ismételen, hogy ezúttal csak igen egyoldalú és kevésbé igazolt állítást kockáztatunk meg ezekkel a szövetkezetekkel szemben, tisztán abból a célból, hogy lássuk, hogy a tőke és tőkés természete akkor sem tagadja meg magát, ha a tőke kis tőkék szövetkezése útján halmozódott fel, a tőkés pedig élelmiszertermelő parasztok.

A kapitalizmus a mezőgazdaságban növeli az élelmiszerfogyasztók táborát. Az élelmiszertermelő kapitalista paraszt jellemzését adva még egy jelenséget kell megvizsgáljunk:

Feltűnő dolog, hogy a kapitalizmusnak a mezőgazdaságban való terjedésével egyidejűleg csökken a »természetben«

fizetett mezőgazdasági munkások száma. *David*, aki szerint:¹ »a mezőgazdaság élelmiszereket termel és így a munkást, aki ezeket termeli, arra kényszeríteni, hogy a saját szükségletét ahelyett hogy az üzemből közvetlenül fedezze, közvetítő kereskedelem útján vásárolja, képtelen vállalkozás lenne« – a természetben adott bér csökkenését a föld intenzívebb művelésével magyarázza. Ez a magyarázat annyiban találó, hogy az intenzívebb megművelés a kapitalizmus terjedése folytán áll be, a természetben való bérek csökkenését pedig ez a termelési módban beállott változás okozta.

Látszólag elégséges lenne az a magyarázat is, hogy a birtokos sokkal reálisabban bír az elérhető nyereséggel számolni, ha az összes termelvényeket a piacra dobva, munkásait állandóbb értékű készpénzzel díjazza, mintha azok számára állandó mennyiségű élelmiszerekben előre nem mérhető értékeket köt le. Ez a magyarázat, valamint az is, hogy a természetbeni bérek megszüntetésével a csakis élelmiszerfogyasztó réteg növekszik, ami a termelőkre jó, – mégsem elégséges, ezek az okok már a kapitalizmusnak a mezőgazdaságban való térhódítása előtt is fennálltak, megfelelő hatás nélkül.

E tünetnek a kapitalizmussal való összefüggését bizonyítandó, induljunk ki abból a tételből, hogy egy tárgynak lehet használati értéke, anélkül hogy érték volna; aki produktuma által saját szükségletét elégíti ki, az használati értéket állít ugyan elő, de nem árút. A mezőgazdasági munkás a saját munkaeszközeivel termelt és elfogyasztott élelmiszereket illetőleg kivonja magát az összes társadalmi munka értékmérő hatása alól. Míután nem árút állít elő, az általa fogyasztott élelmiszereknek, illetve munkájának értékét az határozza meg, hogy a termelt és elfogyasztott élelmiszerek mennyire tudják életerejét és reprodukáló képességét szolgálni. 1 kg saját munkaeszközeivel, maga termelte hús annyit ér a mezőgazdasági munkásnak, amennyi testi erőt ad, függetlenül a húsnak piaci árától, azaz függetlenül az összes társadalmi munka értékmegállapító hatásától.

Ez a függetlenség az, ami a kapitalizmussal összeférhetetlen. A kapitalista nagybirtokos vagy paraszt egyformán,

¹ David i. m. I. 312. és 314.

éppen úgy mint az ipari tőkés, proletárokat és nem független munkásokat akar. A mezőgazdasági munkás pedig csak akkor válik igazán proletárrá, ha a földtől teljesen elszakadt, természetben való díjazása teljesen megszűnt, ha mint vevő van ráutalva a mezőgazdasági termelés produktumaira.

A proletárrá tett mezőgazdasági népesség utolsó szálaival is elszakadva a földtől, sokkal könnyebben hagyja ott régi foglalkozását és igyekszik a városok gyártelepei felé, a munkástartalékot növelni. Ezzel szolgálatot tesz az ipari kapitalizmusnak, a munkabér sülyedésének és alacsony nívón tartásának lesz biztos alapja; emeli a földjáradék élvezőinek hasznát, mint olyan fogyasztótömeg, amelynek egész életstandardja igénytelensége miatt az élelmiszerfogyasztásban merül ki.

Konklúziók. A kapitalizmus iránya a mezőgazdaságban, amint azt a birtokfelvételi statisztikából tudjuk, világszerte a kisbirtokok szaporodásának kedvez. A népélelmezésre nézve a kapitalizmusnak a mezőgazdaságban való ilyen terjedése kedvező, mert növeli az élelmiszerek mennyiségét és csökkenti az élelmiszerek előállítására szükséges munkaidőt, de egyúttal megteremti és kiélesíti azt az ellentétet, amely a kapitalizmus élelmezési tendenciája és a föld kapitalista birtokosainak érdekei közt fennáll. Ez az ellentét nem csökken azzal, hogy a kapitalisták jórésze nem nagybirtokos, hanem kapitalista paraszt. A profitszomjat tekintve a kapitalista, szövetkezetekkel vagy vállalkozó-tőkével dolgozó paraszt nem áll mögötte a nagybirtokosnak, sőt földszomjával károsabban befolyásolja a népélelmezést, mint az utóbbi.

A föld intenzívebb megművelését a kisebb birtokok *kapitalista országokban* jobban biztosítják, mint az extenzíven kezelt nagybirtokok és ezért a demokrácia útja a föld földarabolása felé vezet, de ez az út sem az igazi, a probléma megoldása csakis a föld felszabeditása útján érhető el. A föld nem lehet monopóliuma sem százakból álló nagybirtokos osztálynak, sem százmillió parasztnak, a föld az egész dolgozó emberiségé.

II. Az éhes nagyváros.

A hamis malthusi tétel, A föld megadja, amire a munkás emberiségnek szüksége van. Az emberek egy kis része zárja el a többieket a föld javaitól. Ez a summázata az előbb elmondottaknak. Ez az állítás – a malthusi tételnek ellentéte – közvetett és közvetlen úton bizonyítható.

A közvetett bizonyítást mesteri módon végezte el *Oppenheimer*,¹ akinek mesteri okfejtése az eredeti, természeti törvényre visszavezetett malthusianizmust éppen úgy megsemmisíti, mint annak összes újabb, logikai válfajait, melyek a jövőre jósolják a nagy éhínség bekövetkezését, amelytől az emberiséget csak a nyomor kiválasztó hatása menti meg. Malthus tana csak akkor lehetne igaz eredeti formájában, ha az egyes emberekre jutó élelmiszerkvóta – bizonyos hosszabb intervallumot felvéve és a »moral restraint« hatásának kizárásával – azonos maradt volna, Például ha kimutatható, hogy 1500-tól 1900-ig nőtt az egyes emberekre jutó élelmiszerek mennyisége, akkor hamis a tan, mert e tan szerint a népességnek vissza kellett volna fejlődni ahhoz, hogy ez bekövetkezhessek; viszont, ha a népesség visszafejlődött, el kellett volna tűnni a természeti törvényen alapuló nyomorúságnak, amit éppen a népesség túlszaporodása, az élelmiszerek tömegének szaporodásánál fokozottabb növekedése okoz. A nyomorúság pedig megvan. Vegyük a másik esetet: a statisztika adatai azt igazolják, hogy ez alatt az időköz alatt kisebb lett az élelmiszerkvóta, azaz a nyomorúság visszavezethető volna a népességnek malthusi túlszaporodására – ebben az esetben a malthusi tan a múltra, az előző idősakra nézve hamis, mert a nyomorúság előzőleg is megvolt és nem teljesítette a biztonsági szelep feladatát, a túlszaporodás megátlását elhárítani nem tudta. A természeti törvény erejével fellépő malthusi tannak ereje sem a múltra, sem a jelenre ki nem hatott.

A közvetlen bizonyítást a statisztika szolgáltatja, amelyet bármily csoportosításban használunk is fel, csak egy eredményre

¹ F. Oppenheimer: Das Bevölkerungsgesetz des F. R. Malthus und der neueren Nationalökonomie 1901.

juthatunk: A föld mai termelése is fedezi a föld lakóinak élelmiszerszükségletét és belátható időig az egyes emberekre jutó élelmiszerkvóta csak emelkedhetik, ha a föld ma megművelt területei és a még feltöresre váró, szűz föld *a mai* tudástól adott legnagyobb intenzitással használatnak ki.

Elfogadva *Voigt* ma már túlbőnek vélt táplálkozási normáját, amely szerint egy felnőtt ember napi fehérjeszükséglete 118 gr. a föld népének 65 millió kg volna kb. az évi fehérjeszükséglete, ha minden ember felnőtt lenne. A világ vágóállományára: 300 millió szarvasmarha, 447 millió juh, 123 millió sertés és 78 millió ló,¹ amelyek 78.750 millió kg vágósúlyt adnak. A hús átlag 20% fehérjét tartalmaz és így maga a húskészlet fedezné az évi fehérjeszükséglet egyharmadát.

A világ gabonatermése az 1912. évben 3975 millió métermazsa.² Átlag 10% fehérjét számítva a gabonamagvakra, ezeknek fehérjetartalma két harmada az évi fehérjeszükségletnek.

A szarvasmarhák alig egyharmadát véve fejőstehénnek, azok évi tejtermése kb. 120000 millió liter szintén kiadja az évi fehérjeszükséglet egytizedét.

Mindezek a számok csak közelítő értékek, nem is kívánunk tudományos bírálatot, csak annak illusztrálására valók, hogy a három fő tápszert – mely évente legalább is egyszer reprodukálható a fenti mennyiségben – bőven ellátja az emberiség fehérje és ezzel együtt szénhidrát és zsírszükségletét. Hol vannak most még a táplálékok számai, amelyek mind - köztük például a rizs – igen számbavehetően segítenek megtölteni az emberiség éléskamráját. Nem akarunk számokkal ügyeskedni, de ha az egyik oldalra tesszük az évenként reprodukálható tápszerek tápértékét, a másik oldalra az éhező emberek ezreit, ráeszmélünk, hogy ezek éhezésének nem a föld szűkkeblősége az oka.

A talajkapacitás törvénye. A föld hozadéka ma még a kezdetek mértékével mérhető, a mezőgazdasági termelés csak most kezd kibontakozni, csak most kezdi az ősi tapasztalás mellé emelni a tudomány megismeréseit és mégis, ha a mai

¹ Vámos: Die Fleischfrage und Kälteindustrie. Ref. a II. int. hűtőkongresszuson.

² Földműv. Értesítő 1913. márc. 23.

tudástól adott intenzitással műveltetnének meg a föld még feltöretlen és rosszul művelt területei, az élelmiszerkvóta jelentékenyen emelkednék; belátható ideig az emberiség éléskamrája igen bőven telnék meg a szükségeseikkel. A népesség szaporodása nem jelenti az éhínség esélyeinek emelkedését. Sőt! Minél sűrűbben lakott a föld, annál tökéletesebb a föld megművelése és az élelmiszerek elosztását szolgáló eszközök és berendezések annál fejlettebbek., »Távoli időközökön belül egy ország földhozadéka proporciálisan nő a lakosság sűrűségével.« *Oppenheimernek* ez a törvénye, melyet ő »*Gesetz der Bodenkapazität*« névvel nevez, megadja a magyarázatát annak, hogy a kapitalizmussal fejlődő, sűrűn lakott országok sokkal jobban vannak élelmiszerekkel ellátva, mint a középkor ritka népességű vagy a jelenkor nem kapitalizált országainak népei, amelyek az éhínséget pusztító és tömeggyilkoló járványnak ismerték és ismerik. Kapitalista országokban lehetetlen az, ami elmaradt termelésű országokban törvényszerűen ismétlődik, hogy egyes országrészek jó termése mellett ugyanazon országnak más, elemi csapásoktól sújtott részeiben lakók éhínségnek legyenek áldozatai. Ebből a törvényből következik, hogy a sűrűn lakott és kapitalizált országokban az agrikulturának oly intenzitása lehetséges, amire ma példa sincs és nem is lesz addig, míg a feltöretlen föld mérhetlen területeit kapcsolhatja bele a kapitalista közlekedés a világgazdaságba.

A jövő nem kétséges. Az agrikultúra fejlődése a mai emberiség elképzelhetlen fejlődésére ad alkalmat és viszont az emberi fejlődés velejárója a termelés tudományának haladása. Ez a kölcsönhatás törvényszerű, a haladó emberiség feladata lerontani azokat a gátakat, amelyeket az elmaradottság e törvény elé épít.

(Az élelmezés differenciálódása. Ami az egész emberiségre törvény, az egyes osztályokra és népekre is érvényes. A tápszerbőséget, az élelmezéssel szemben való igényeket köznap nyelven: az étlap változatosságát is a kultúra szabja meg. Alacsony kultúra mellett, a termelés fejletlenebb állapotában az egyesek táplálkozása is alig változatos, a *legkisebb tudással* megszerezhető ételekre szorítkozik. A »gyűjtő« periódusban, amikor az ember a természettől készen kapja az eleséget, a növényi eledetek dominálnak, amihez az embernek első a kultúra felé való

lépése: a földművelés a legrégebb kultúreleséget, a kenyeret adta. A változatosságot ebben az étlapban, a könnyen vadászható állatfélések húsai és halak, kagylók adták. Az ember mindenevő, a kultúra határozza meg, hogy ez a »minden« miből telik ki. Az állati eredetű élelmiszerek megszerzése több tudást, magasabb technikai készséget és a tömegeknek nagyobb kultúrától eredő nagyobb igényeit követeli meg.

A német paraszt a múlt század 70-es éveiben ötször étkezett naponta.¹ Munka előtt 4½-5 órákor liszttel rántott vastag levest, vajaskenyeret vagy kivételesen kávét, reggel kilenckor félórai munkaszünetben kenyeret, vaját és sajtot és általában egy kevés pálinkát vesz magához. Főétekzése a déli: leves és hüvelyesekből, melyhez vasár- és ünnepnap, valamint aratás alatt ¼-½ font hús jön. Délután 4 órákor félórai pihenőben vajaskenyér, este 7-8 órákor lisztleves, vajaskenyér és télen vajas burgonya. Dél-Szilézia és Szászország egyes kerületeiben még ennél is soványabb a koszt, a parasztnak vízzel hígított tej, kenyér és krumpli a táplálékuk.

Ugyanekkor a városi munkásság egy hét alatt kenyérre, krumplira és hüvelyesekre Barmenben 1030, Essenben 7, Berlinben 5*85 márkát, állati eredetű élelmiszerekre pedig 6.15, 8"90, illetve 1045 márkát adott ki, azaz a városiasodás mértékéhez képest nőtt az animális tápszerek aránya az étkezésben.

40 évvel később a német paraszt étlapja már egészen másképpen fest. *Wenckstern*² szerint törpebirtokosok, akik napszámmunka vállalására utaltak, 1.5 ha terjedelmű birtokkal, főleg állati eredetű élelmiszerekkel táplálkoznak. A háztartási felvételek közül az elsőkben egy gyermektelen házaspár 628 márkát költ egy évben táplálékra, ebből 60 M-t = 9.5% ad ki a kert és szántó termékeinek, 217 M-t = 34.6% a kenyérnek és a fűszerestől vásárolt árúnak értéke, ezzel szemben az istállógazdaságból kikérült tápszerek: 350 l tej, 135 font vaj, 3 mázsa hús, 560 db. tojás értéke 350 M., azaz 55.9%-a az egész fogyasztásnak. Egy másik 4 tagú, hasonló körülmények között élő családnál ezek az arányszámok a következők: 5.2% a kenyér, 6.8% a kerti, 30.3% a fűszerestől való árúk értéke

¹ R. Lavollée: Les classes ouvriers en Europe. Paris, 1884. I. 75.

² Wenckstern: Existenzbedingungen sesshafter Landarbeiter, Berlin 1909.

és 57.7% az állati eredetű tápszereknek értéke. A III. számú háztartási felvételnél 52.6%, a IV. számúnál 61.3% és az V. számúnál 45.4% az animális eredetű tápszerek értéke – azaz öt felvétel közül négyben jóval meghaladja a több munkát, nagyobb kultúrát és igények fokozódását jelentő tápszerek értéke az elemi tápszerekét.

Nincsenek pontos adataim a német és angol, szóval iparilag fejlettebb országok ipari munkásainak háztartásáról, az az egy adat, hogy a fejenkénti húsfogyasztás Angliában 54.9 kg, Németországban 527 kg és hogy *Bosch* szerint az egyes német városok fejenkénti húsfogyasztása: Königsberg 40, Berlin 70, Augsburg, München, Nürnberg 80 kg.- eleget mond. Az egyes osztályok húsfogyasztása Németországban *Bosch* szerint: a mezőgazdasági munkásoké 39 kg, tanult ipari munkásoké 48, kispolgároké 55, a középosztályé 82, a felsőbb osztályoké 136 kg fejenként. A magyar, tehát kevésbé kapitalizált országban élő munkás étlapjára következtetést vonhatunk le a *Népszavá*-ban időszakosan megjelenő kimutatásokból, amelyek az öttagú munkáscsalád egyheti ételmezésének értékét tüntetik fel a kimutatások szerint a budapesti munkás háztartásában a növényi tápszerek: 18 kg barna kenyér, 10 kg burgonya, 2 kg káposzta, 2 kg bab és 1 kg cukor értéke átlag 38-40%-a az összes tápszerekre költött összegnek, míg az állati élelmiszerek: 2 kg marhahús, 1 kg sertéshús, 1 kg kolbász, $\frac{1}{2}$ kg szalonna, $\frac{1}{2}$ kg disznósír, 3 db tojás, 7 l. tej értéke 60-62%-a az összes táplálékra költött összegnek.

Az éhes nagyváros. Az animális eredetű tápszerek fogyasztásának mértéke a különböző osztályok kapitalizációjának összehasonlítására alkalmas és egy ország városodásának is hű tükre. A kapitalizmus a nagyvárosokban csúcsosodik ki, a nagyvárosok a kapitalista termelés minden eredményének élvezői és a termelt javak többségének elhasználói. »A város« ma már nem egy kis területre szorított zárt gazdaság központja, mely közvetlen környékének javait fogyasztja és életét éli. A város önálló életű, rohamos tempóban fejlődő centruma a tőkés termelésnek, amely produktumaival a világ összes piacai felé igyekszik és felszívja mindazt, amit a világpiacon a kultúremberiség számára termel.

Londont, Páriszt, Berlint és a többi metropolisokat nem egy ország, nem is egy földrész, hanem az egész világ táplálja.

A hajók százain, a vasúti hálózat ezerkilométerein jut az élelmiszerek tömege a nagyvárosok piacaira – és az élelmiszerek súlypontja minden nagyvárosban az állati eredeti élelmiszerekre esik. London az 1910. évben 216 ezer tonna marha és borjúhúst, 145 ezer tonna juhhúst és 31 ezer tonna sertéshúst fogyasztott el; a szárnyasok, és vadak húsával együtt 420 millió kg. volt az elfogyasztott hús súlya. A párisi központi vásárcsarnokban az 1909. évben a forgalmazott élelmiszerek súlya 495 millió kg-ot tett ki, amiből egy hatodrészt a húsról esett. Ezek a számok sokaság, melyek a nagyvárosok élelmiszerforgalmát jelzik, egyúttal kifejezői annak a differenciálódásnak, amely a nagyvárosok étlapjára jellemző és mutatják azt is, hogy az egész mezőgazdasági termelés milyen változáson ment át, hogy a város örökös éhségét kielégítse.

A város és a falu között ez az éhség teremti meg a kapcsolatot, adja meg a mezőgazdaságnak az intenzívebb termelésre a módot, az éhes város az élelmiszertermelőknek mindig újabb és újabb tömegeit hozza mozgásba, új földeket töret fel távoli világérszekben, hogy a »haza« földjének termése ellen harcba vigye. így lesz a város éhségből kozmopolita, az egész világ mezőgazdasági termelésének hajtóereje.

A városokban összezsúfolt embermillióknak hozzá kell jutni a »mindennapi kenyérükhöz« – ami jórészt nemcsak kenyérből, sőt főleg nem kenyérből adódik. A neomalthusianizmus egyik válfaja: a relatív kenyérszükség a népesség túlszaporodása folytán a nagyvárosokban hamar bekövetkezik, de a városok élelmezésében nem azért vetődnek fel különleges problémák, mert a termelt és a nagyvárosok felé irányuló élelmiszerek tömege kevés, a termelés nem tudna lépést tartani a városok népesedésének arányaival, hanem mert az élelmiszereknek piacra hozása és elosztása éppen úgy kapitalista módra történik, mint a többi javaké.

A kenyér, mielőtt omlós falatokban a nagyvárosi ember asztalára jut, hosszú utat tett meg nemcsak a búzaszemből kenyérré válásig, hanem a faluról a városba jutásig is. Paraszt csépelte, molnár őrölte, kereskedő forgatta, pék kenyérré dolgozta, kézen-közön át jutott csak az asztalunkra. Az alföldön legelésző sovány marhát éppen most vette meg a hizlaló, hogy előkészítse a nagyvárosi bizományos számára, aki már le is

előlegezte azt a hizlalónál, mert jó vásárt akar csinálni a nagyvágóvállalattal, mely kiszolgálja azt a mézárasmestert, aki állandó szállítója annak a vendéglősnek, kinek virágos asztalán jó étvágygyal fogyasztjuk majd el az abból készített bélszínt.

Utja, kerülője van a nagyvárosok élelmezésének. Ahány kéz forgatja, annyi változtatja, előkészíti, piacra viszi, feldolgozza az anyagot és annyi akar – keresni rajta. A termelő, a szállító és kereskedő, az élelmezési iparos munkája mind szükséges, mind ez a munka a fogyasztókért van, de akik végzik, azok mindannyian alá vannak vetve a mai termelési rend feltételeinek és törvényeinek, céljuk minél nagyobb hasznot szerezni, irgalom és kímélet nélkül a kizsákmányoltak iránt és sokszor nem vetvén meg a profitszerzésnek bármilyen módját. A profit a szent, a profit a cél és ha a városokba szorult milliók belevesznek is az éhségbe, hiába áll rendelkezésükre az élelmiszerek megfelelő tömege, azoknak, akik az élelmiszereket, mint *árút* termelik és azokat a fogyasztóig juttatják, csak akkor érdemes az árút rendeltetése helyére szállítani, ha a profit biztosítva van. Itt a »relatív túlnépesség« eredete és oka. A város ma már az egész világot egy piaccá tette, az élelmiszerek árjegyzései a világpiacon dőlnek el, de az árakat nemcsak a termelés és fogyasztás közötti arány szabja meg, a kereslet és kínálat mérlegének nyelve nem mozoghat szabadon, mert a mérleg serpenyőjébe az élelmiszerekkel mint áruval vállalkozó kapitalisták beledobják a maguk kisebb-nagyobb hatalmi erejének súlyát. A városok népe túlságosan elszaporodott abban a pillanatban, amidőn ez a tömeg nem tudott saját táplálkozásáról úgy gondoskodni, mint a falu népe, hanem csecsemőhöz lett hasonló, akinek helyébe kell vinni a táplálékot, hogy éhen ne haljon. Ebből a kiszolgáltatottságból folyik, hogy a vállalkozók profitjuk növelésére jónak látnak nemcsak minden olyan eszközt, amelyet az élelmiszerezés bonyolult szervezete bocsát a tehetetlen nagyvárossal szemben rendelkezésükre: nemcsak a védővámok, beviteli tilalmak, kartellek és trösztök eszközei alkalmasak a profit növelésére, hanem az a közvetlenebb haszon is, mely az élelmiszerek tömegének »mesterséges« növeléséből, a hamisításból származik. A paraszt magatermelte eledelt fogyaszt és legyen az bármily hitvány tápértékű is, de valóságához nem fér kétség, – a nagyvárosok népe, a kényre-kedvre kiszolgáltató csecsemő örüljön,

ha megkapja a táplálékul szükséges tejet, de hogy miből áll és honnan került az ki, azt csak akkor tudja meg, ha öntudatra ébredve keresni kezdi.

A következőkben a három legfontosabb élelmiszernek: a kenyérnek, húsnak és tejnek útját rajzoljuk meg, amint a termelőtől a fogyasztóig jut. Ebben a rajzban pontosan visszatükröződik az a bonyolultság, mellyel a nagyváros élelméhez jut. Megtanuljuk belőle, hogy milyen érdekek mozgatják az élelmezés piacait, mik az élelmezés legakutabb problémái és hogy mik azok az eszközök, melyekkel a fogyasztókat képviselő városi hatóságok megpróbálkoztak és próbálkozhatnak, hogy a tőkés termelés változatlanlanságát vagy lényegben való megtartását figyelembe véve – az éhes nagyvárost megfelelő mennyiségű élelemmel lássák el.

Erről és *csak* erről lesz szó ebben a könyvben. Ami a probléma igazi megoldását jelenti, azaz a mezőgazdasági termelés reformját, a földkérdést ott tárgyaljuk kimerítően, ahol a tárgy miatt elkerülhetetlenné válik, azaz a kenyérkérdésnél; de kívül esik teljesen ennek a könyvnek keretein a termelőknél és a fogyasztóknál a mai termelési rendbe be nem illeszthető szervezkedése: a szövetkezeti kérdés.

Problémánk: Mit tehetnek a nagyvárosok mai formájukban és a hatalmi erők változatlanlansága mellett, hogy lakóik jobb élelmezését szolgálják. A megoldást, a kérdésre való feleletet pedig csakis az élelmezés mai szervezetének vizsgálata adhatja meg. Lássuk tehát, hogy kerül a nagyvárosi kenyér, hús és tej az asztalra:

III. A kenyér.

A kenyérgkérdés, földkérdés. Négyezer millió métermázsza a világ 1912. évi gabona és tengeritermése kerekszámában. A föld egész területe termi ezt a rengeteg mennyiséget, a föld összes népeinek mindennapi eledele a kenyér. A kenyér, mely egyformán táplálta az ősidők első földművesét és a jelenkor legváltozatosabb étlapú inyenceit.

Valamikor régen a pörkölt gabonamagvakat ette az emberiség, majd kövek között örölt, durván szitált magvakból, az első lisztből, sütötték a kenyeret; ma tizféle lisztet állítanak elő a hengermalmok és a legkülönbözőbb formájú és ízű kenyér jut asztalunkra; valamikor állandóan pusztították az emberiséget az éhínségek ott, ahol rosszul sikerült a termés – ma Londonban magyar lisztből sütik a kenyeret és a magyar kenyér ára függ a világ túlsó felének termésétől. Mégis vannak a földnek ma is területei, ahol ősi módra készül a kenyér (és 1912-ben, amikor négyezer millió métermázsza volt a világ termése, a gabona-exportra dolgozó Oroszországban 30 millió emberre várt a gyötrelmes éhínség, dacára a kiosztott 27 millió pud életnek, mert rossz volt a termés a Volga és Ural vidékén – a legdúsabban termő és(kapitalizált)országokban ma is sokszor meg-esik, hogy a munkanélküliek tízezreinek a mindennapi kenyere is hiányzik.

1912-ben 3848 millió métermázsza gabonára volt szüksége az emberiségnek, a termés és készlet 4036 millió volt, közel 200 millió felesleget termelt a föld; behozatalra szoruló országok és a kiviteli felesleggel dolgozók a föld egész területén elszórtan találhatóak, Ausztrália kivételével, amely egységesen kiviteli terület; a kiviteli területek összalakossága a statisztikával felmért területeken kétszerannyi, mint a beviteli országoké, minden

szájra jutna tehát az ételek elsője és utolsója: a kenyér, és mégis csak a tisztára kultúrországok és azoknak is csak a hatalomban biztos osztályai mentesek a kenyérgondtól. -

Aki a nyersbőrt elkészített bőrré cserzi és aki ebből csizmát készít; aki felhossa a bányából a vasércet, elkészíti a nyersvasból az ekevasat és piacra hozza a készárút – mind a földműves munkájának egy részét vállalta magára és a termelt áruval éppen úgy magot termelt a saját maga és családja számára, mint az, aki a földet törte, bevetette és aratott. A munkafelosztással a termelés csak tökéletesebb lesz, hozadéka emelkedik, de végeredményben minden izom megfeszülése, minden gondolat születése egyformán az egész dolgozó emberiség javára szolgál, azaz szolgálna. A földet lefoglaljak egyesek ősi ököljog és azon épült papirosjogok alapján és ezzel adófizetőkké teszik mindazokat, akik dolgozni akarnak, a munka jogáért járadékot kell fizetnie a dolgozóknak azok részére, akik a földet kisajátították és akik a levegőt és vizet ugyanazon jogok alapján sajátítanak ki, ha a természeti lehetőség meg lenne hozzá – a dolgozó milliók ostobasága és tehetetlensége ennek sem lenne akadály.

»Nem a múlt gyümölcséből veszik a föld járadékát, hanem a jelenéből. Harács, melyet folyton és állandóan szednek. Minden kalapácsverésnek, minden csákánycsapásnak, minden szövöszékmozdulatnak, minden gőzgéplendülemek adót kell fizetnie. Fizetni kell olyanok keresete után, kik mélyen a föld alatt kockáztatják az életüket és kik fehér hullámok felett kapaszkodnak az árbocvitorlákra, jogos részt követel a tőkéstől és a föltaláló türelmes fáradozásának gyümölcséből, kis gyermekeket szólít el játéktól és iskolától és munkára kényszeríti őket, mielőtt csontjuk kemény, vagy izmuk szilárd volna; megrabolja a didergőt a melegtől, az éhest az ételtől, a beteget az orvosságtól, a gonddal küzdőt a békétől. Lealjasít, elállatiasít és elkeserít. Nyolc és tíztagú családokat egyetlen szennyes szobába kényszerít, megtölti a pálinkaméréseket azokkal, akik otthon kényelmet nem találnak; olyan fiatalemberekből, kik hasznos férfiak lehetnének, fegyházlakókat nevel, oly lányokkal tölti meg a bordélyházakat, kik az anyaság tisztá örömét ismerhették volna, kapzsiságot és minden gonosz indulatot úgy szabadít rá a társadalomra, mint ahogy a kemény tél űzi a farkasokat az emberi lakóhelyek felé; elsöté-

títi a hitet az emberi lélekben és az igazságos és könyörületes Teremtő képére a zordon, vak és kegyetlen végzet fátylát vonja.«¹ A földmonopólium az akadálya annak, hogy minden kéz, mely munkára képes, dolgot kapjon, hogy az emberiség termelése soha nem álmódott mértéket érjen el és a megfelelő termelvények, a mindennapi kenyér, mely ma is elegendő mennyiségben áll az emberiség rendelkezésére, minden asztalra eljusson. : A magyar földművelésügyi kormányának 1912. évi ötféle forrásból származó és azok alapján egyeztetett adataiból készült az alábbi tábla, mely az egész világ termőterületeit állítja rangsorba az elért terméseredmény szerint és a népesség sűrűsége alapján.

Hektáronként termett a három főterményből átlag:

	1 □-km-re esik lakós	búza	rozsa	árpa			
1. Belgium	255	23%	III.	22-	I. 27%	II.	
2. Németalföld	190	21%	V.	18%	III.	32-	I.
3. Anglia	144	19-	VII.	18%	VII.	18%	IX.
4. Olaszország	121	9%	XXII.	10%	XVIII.	7%	XXVII.
5. Németbir.	120	22%	IV.	18%	II.	21%	VI.
6. Japán	103	13%	XVI.	14%	XIV.	17%	XIII.
7. Ausztria	95	15-	XII.	14%	XI.	16-	XIV.
8. Svájc	90	19%	VI.	17%	V.	18%	VIII.
9. Franciaország	73	13%	XV.	10%	XIX.	15%	XVI.
10. Dánia	70	26%	I.	16%	VI.	25%	III.
11. Kelet-India	68	8-	XXIV.	—	—	11%	XX.
12. Magyarbir.	64	12%	XVII.	11%	XVII.	14-	XIX.
13. Szerbia	55	11%	XX.	8%	XXI.	10-	XXI.
14. Románia	53	11%	XIX.	8%	XXIII.	9%	XXIV.
15. Bulgária	44	15%	X.	14%	X.	15%	XV.
16. Görögország	41	5%	XXX.	10-	XX.	—	—
17. Spanyolország	39	7%	XXV.	8%	XXV.	9%	XXIII.
18. Bosznia	37	8%	XXIII.	6%	XXVII.	7-	XXIX.
19. Törökország	36	12%	XVIII.	14%	XIII.	14%	XVIII.
20. Tunisz	15	2%	XXXII.	—	—	2%	XXXI.
21. Svédország	12	18%	VIII.	14%	XII.	17%	XI.
22. Egyiptom	11	17-	IX.	—	—	14%	XVII.
23. Egyesült-Áll.	10	11%	XXI.	16%	VIII.	17%	XII.
24. Algír	8	5-	XXXI.	6%	XXVIII.	5%	XXX.
25. Norvégia	7	15-	XI.	13%	XV.	19%	VII.
26. Oroszbirod.	7	6%	XXVII.	8%	XXII.	8%	XXVI.
27. Uruguay	6	7%	XXVI.	8%	XXIV.	7%	XXVIII.
28. Chile	4	14-	XIV.	17%	IV.	23-	IV.
29. Új-Zéland	4	21%	II.	15%	IX.	22%	V.
30. Argentína	2%	6%	XXVIII.	8-	XXVI.	8%	XXV.
31. Ausztrália	0%	6%	XXIX.	6%	XXVIII.	9%	XXII.
32. Kanada	0%	14%	XIII.	13-	XVI.	18%	X.

¹ Henry George: Haladás és szegénység 362.

Megállapítható (e kimutatásból, hogy a gabonatermelő területek közül legnagyobb a termés hozam a legsűrűbben benépesített területeken, mert a 10 legsűrűbb népességű ország a termelési intenzitást jelző római rendszámok közül a legmagasabbakkal van ellátva, a búzatermelésnél az L, III-VII. helyeket, a rozstermésnél az I-III., V-VII. helyet, az árpa-termésnél az I-III. és VI. helyeket ezek az országok foglalják el a sorrendben. Ez a számsor fényesen igazolja a talajkapacitás törvényét:) a sűrűbb népesség jobb talajkihasználást, magasabb kultúrát jelent.

Ugyancsak megerősíti e táblázat a föld kötöttségének összefüggését a kenyérkérdéssel. A sorozatban elül állnak azok az országok, ahol a föld leginkább köztulajdon, ahol a lakosság jórésze a földet nemcsak műveli, de a termést is magának takarítja be, egyezőval a kisparasztszörszágok. A demokratikus földbirtokpolitika, a föld természetes kezébe való juttatása (a kapitalista termelési renden belül is) emeli a föld hozadékát.

Természetes, hogy ezek a hatások az egyes országokban nem egyenként jelentkeznek, hanem egymásra támaszkodva segítik egymást vagy egymás hatását zavarják. (Nézzünk végig e sorrenden és a római számok mutatni fogják nekünk, hogy hol találkozott össze a földmonopólium megtörésére irányuló tendencia a nagyobb népsűrűségeen épült nagyobb kultúrával és hol rontották meg a nagyobb kultúra eredményeit a kötött birtokok. Dánia, Belgium, Németalföld vezetnek a termelésben, Magyarország és Románia majd akkora népsűrűség mellett, mint Dánia, a XVII-XXIII. a sorrendben. A Németbirodalomban és Angliában a népsűrűség sikerrel verekszik a latifundiummal, az Egyesült-Államokban hiányzik a megfelelő népsűrűség, a törvény nem érvényesülhet eléggé. A föld természetesen nem viselkedik passzive ebben a küzdelemben, a szűztalaj, a természettől adott képességek az embertől függő okoktól függetlenül befolyásolják az eredményt, de az ember akarata előtt megtörik minden és a tudomány segít megtörni a természet ellenállását.

Az első és utolsó helyen álló termőföldek hozadéka között tíz-tizenöt szörös különbség van; ha a természet hatóerejének nem állnának az emberektől felállított korlátok útjába, a termelés oly fokozása volna lehetséges, hogy kenyér nélkül a

nagyvárosok tőkéitől és földjáraadéktól egyaránt megadóztatott millióiból éppen úgy nem maradhatna egy sem, mint a földművelő proletárok milliói, akiket *csak* a földmonopólium foszt meg munkájuk eredményétől.

A kenyérgkérdésben a városi élelmezési politikának gerince csakis a demokratikus földbirtokpolitika lehet. Tudattá kell emelni a városi milliókban, hogy munkájuk eredményének élvezésétől a földmonopólium fosztja meg őket, a politika minden kínálkozó eszközét meg kell ragadni a városi millióknak, hogy addig is, amíg a földkérdés megoldása elkövetkezhetik, a földtulajdon monopoljellege a kötött birtokok megszüntetésével és a kisbirtokok számának emelésével veszítsen éléből. A politika itt szorosan összekapcsolódik az élelmezés problémájával, a nagyvárosok lakóinak politikai belátását erre ráirányítani és állandóan ébren tartani egyértelmű a kenyérgkérdés *igazi* megoldásának előkészítésével. Az a városi hatóság, amely ezt elmulasztja és a közfigyelmet a kenyérdrágaság idején nem erre, hanem tizedrangú tényekre irányítja és a felébredt türelmetlenséget oldalcsapásra tereli, joggal vádolható meg, hogy nem a városi milliók képviselőjében jár el, hanem a földmonopólium élvezőinek tesz megbecsülhetetlen, fel nem mérhető szolgálatot, csatlósává lesz a kapitalizmus hűbérurainak. A kenyérgkérdés földkérdés!

A városi kenyér. A kenyér nem jut olyan egyszerűen, mint a falusi házba, a város asztalára. A faluban a kenyér szó szerinti értelemben is »a föld« kérdése. A földműves maga termeli, maga őrletti és süti a kenyerét. Az őrlés munkáját a molnár vámért végzi.

A vízimolnárok és szárazmalmok egész légiója szolgálja a primitív gazdaság korában a falu lisztszolgáltatását, a termelők kenyérmagfeleslegüket a legközelebbi város piacára viszik, a kenyér mag formájában kerül a terménykereskedő raktárába. A kenyér elsőrangú élelmezési szükséglet, a kenyérmagvakkal való kereskedelem üzgszólván a legelső kereskedelmi ág, amely a legprimitívebb termelési időszakban is már kifejllett, az egész világot átölelő volt. A kenyérmagvak szállításának akadályai alig van, gondos kezeléssel mellett a magvak két évig is konzerválhatók és a víziutakon, még a mai szállítóeszközök és utak megteremtése előtt, a gabonamagvak forgalma internacionális volt. A kapi-

talizmus kezdeti szakáiban, a nagyvárosok kialakulása előtt azonban ez a világforgalom csak akkor vált lehetségessé és számottevővé, ha egy-egy földrész terméseredménye annyira balul ütött ki, hogy a gabona minden áron való megszerzése vált az illető ország szükségévé. Megfelelő csereértékkel nem rendelkező, vagy a víziutaktól eleső területek azonban a biztos éhínségnek néztek elébe.

A gabonakereskedelem ebben a korszakban lokális jellegű, a kisvárosok ellátására és a rosszul sikerült termésű közeli helyek szükségletének fedezésére szorítkozik. Az árúcsere magvakkal történik, a liszt mint kereskedelmi árú szerepet alig játszik, a molnárok a termelt fölösleget helyezik el csak székelyükön, vagy a legközelebbi városban.

A kisvárosok kenyérgondja ebben a stádiumban azonos a faluével, azaz tisztán a föld, a termés kérdése. A kenyér árát egy-egy városban a közvetlen környék terméseredménye befolyásolja, a liszt és kenyér az áruforgalomban alig vesz részt.

Abban az arányban, amint fejlődnek a közlekedési eszközök, amint erősödik (a kapitalizmus) és nőnek a városok, megismeri a város lakója a kenyérgondnak speciális városi problémáit; a kenyérgond nem tisztán földkérdés, a szállítóeszközök integrálják a piacot és a közösségbe hozott piacok nemcsak belföldi forgalomban, hanem világpiacon viszonylatban szabják meg a kenyér árát. A kenyérmagvakkal való kereskedés hálózatának képe a vasútvonalak térképével azonos. Amerre a vasút fut, amerre a gőzösök szelik át az óceánt, megindul a kenyérmagvak áramlása, ország- és földrészhatárok eltűnnek és az áramot csakis a szükséglet, a terméseredmények szabályozzák. A búza világpiacon cikké lesz a szó legigazibb értelmében, árjegyzésére a kereskedelem összes gócpontjaiban tőzsdék alakulnak, amelyek a posta és távírda ideghálózatán át az egész világgal kontaktusban állnak, a termés minden modulációját az egész világon érezhető árváltozás és a kenyérmagvak folyamának irányváltozása jelzi.

A tőzsdéspekuláció és vámvédelem. Itt válik azután először külön problémává a nagyvárosok kenyere. A falu tovább is megmarad a maga piacának és ha terem, – tekintet nélkül a világpiacon szövevényeire – a paraszt tovább is a magater-

melte és sütötte kenyeret eszi; a városokba szorult milliók kenyérének árát már a világpiac termése szabályozza. Ennek az árszabályozásnak azonban nemcsak természettől adott rugói vannak. A kenyérmagvak árúba bocsátása kapitalista módra, kapitalista kezeken át történik. Éppen az árúcsere óriási mértékével jár együtt, hogy a legnagyobb tőkét hozza mozgásba a terménykereskedés és a tőke szemében a búza tisztán árú és nem életszükséglet; árú, amelyen keresni lehet és keresni kell a forgalomtól adott lehetőség szerint óriási mértékben. A tőzsdéken a kenyérmagvából a tőke spekulációjának játéka lesz, amelyen nagy kapitálisok a legnagyobb hasznot nyerhetik rövid idő alatt, ha sikerül a kenyérmagvak természetes áramlását az arany áramlásával befolyásolni; de ahol sokszor »a játékszer« tengerárama elsodorja a leghatalmasabb aranyfolyót is, a profittal együtt.

A »ring« szóról minden városi fogyasztó hallott már, de kevesen tudják, hogy a ringek eszik el a fogyasztók ezrei elől a kenyeret. Egy-két nagytőkés összeáll és vásárol bizonyos határidőre rengeteg mennyiségű kenyérmagot. Eljön a szállítás ideje, ha ebben az időpontban az árak magasabban állnak, mint a vásárolt tömeg kikötött ára, úgy a ringet alkotók követelik vagy az árú leszállítását, vagy, ami ezzel egyre megy, a kikötött vételár és a leszámolási árfolyam közötti különbséget. A ring beütött, mert anélkül hogy egy pillanatig is nyomták volna az ekeszarvát, a résztvevők többet keresnek egy perc alatt, mint a termelők egy éven át, de »beütött« a ring a városi fogyasztónak is, mert az előre lekötött mennyiség segítette az árak felfelé való irányulását. Kisebb a leszámolási árfolyam, mint a vételár – úszik a ring, a spekulációra tartott milliók egy perc alatt eltűnnek az ellenkező tendenciára spekulálók Wertheimjaiban, de »beütött« a ring ekkor is, sőt ekkor igazán a város fogyasztó millióinak, mert amíg megadja magát, kétségbeesett erőfeszítéssel igyekszik a ring felhajtani az árakat, hogy a különbség minél kisebb legyen. A spekuláció minden produktív munka nélkül vájkál egymás zsebében, ami elég közömbös lenne, ha a számlát az egymást fosztogató urak nem a fogyasztóközönségnek nyújtanák be.

A ringek játékához a hátvédet a gabonavámok adják, melyek megakadályozzák a gabonamagvak természetes áram-

lását. Mondjuk, a budapesti ringben levők biztosan érzik magukat a külföldi árú beözönlésével szemben, amíg a román búza ára oly alacsony nivóra nem jut, hogy a behozatali vám és a szállítás költségeivel együtt fedi a budapesti árat. A városok kenyere a kocka, amelyen a hazardjátékosok egymást fosztják ki, de a játéklarang tulajdonosai, akik a türelmi engedélyt kiadják – a földjára élvezői, a földbirtokosok, akik a busás pinkapénzt a hazardőrök útján a fogyasztók szájától veszik el.

Lássuk az öt főtermény áralakulását az utolsó években a világ főözsdéin: *

	Átlagárak 1000 kg-ként márkaértékben						10 év- eset- közé- %-osa
<i>Búza</i>	1903	1908	1909	1910	1911	1912	
Budapest (középarú)	133	204	246	201	202	197	48 ¹
Bécs (tiszavidéki).....	149	222	264	219	220	215	34 ¹
Berlin (75·5 kg).....	161	211	234	211	204	217	34 ¹
Odessza (75—76 kg)	113	174	173	147	146	102	43 ¹
Páris (kurrens árú).....	186	184	198	213	212	225	93 ¹
Antwerpen (közép Duna)	133	175	191	166	155	173	30 ¹
Amsterdam (odesszai)	127	159	133	160	165	174	37 ¹
London (angol fehér).....	135	160	186	157	155	172	27 ¹
Liverpool (orosz)	138	—	198	174	160	183	38 ¹
Chicago (kurrens árú).....	120	150	173	159	144	153	27 ¹
New-York (vörös féli).....	131	161	191	173	160	169	29 ¹
Buenos-Aires (középfajta)	113	150	169	155	149	153	35 ¹
<i>Rozs</i>							
Budapest (középarú)	110	170	169	136	155	170	54 ¹
Bécs (pestvidéki).....	120	182	178	148	168	183	52 ¹
Berlin (71·2 kg).....	132	186	176	152	168	185	40 ¹
Odessza (71—72 kg)	87	144	132	103	111	125	43 ¹
Páris (kurrens árú).....	129	140	137	138	154	177	37 ¹
Amsterdam (asov)	112	168	138	124	128	149	33 ¹
<i>Zab</i>							
Budapest (középarú)	101	140	147	134	151	182	80 ¹
Bécs (l. magyar).....	107	146	157	139	167	187	74 ¹
Berlin (jó 45 kg).....	138	163	170	153	168	189	36 ¹
Páris (kurrens árú)	127	146	163	155	167	179	40 ¹
London (196 piac átlaga).....	124	129	137	125	136	166	26 ¹
Liverpool (angol fehér).....	131	152	147	132	143	162	23 ¹
<i>Árpa</i>							
Budapest (középarú)	98	128	137	115	145	167	70 ¹
Bécs (tótvidéki).....	138	164	168	153	175	181	31 ¹
Leipzig (jó, német, takarm.).....	132	168	155	142	160	184	39 ¹
Páris (Halle au blé).....	139	158	159	148	170	184	32 ¹
London (196 piac átlaga).....	123	146	151	130	154	178	35 ¹
Liverpool (takarmány kurrachee).....	—	—	—	114	129	150	?

* Komáromi Sándor összeállítása a német hiv. statisztika adataiból.

Átlagárak 1000 kg-ként márkáértékben

<i>Kukorica</i>	1903	1908	1909	1910	1911	1912	10 évi emel- kedés %-ban
Budapest (középarú)	103	123	128	101	126	158	53 ⁴
Bécs (magyar)	114	138	138	115	137	163	42 ⁹
Leipzig (különféle, vegyes).....	135	173	179	166	167	196	37 ⁷
Amsterdam (amerikai tarka).....	103	135	130	113	119	143	38 ⁸
Liverpool (odesszai)	112	131	124	120	121	135	20 ⁸
Chicago (kurrens árú)	76	112	108	95	95	110	44 ⁷
New-York (új, nyugati)	91	122	115	106	107	130	42 ⁸
Buenos-Aires (átlagárú)	70	100	104	97	—	86	22 ⁷

íme az árak változása nemcsak a terméseredménytől függ, az árak ugyanazon termőterületen belül is lényegesen variálnak, nagyobb távolságokban pedig búzában 100%-os, rozsban 80%-os, zabban 200%-os, árpában 100%-os és tengeriben 120%-os variációk vannak 10 éven belül az áremelkedésben. Egyben egyezik a piac, hogy az ár mindenhol emelkedik. Ez igazolja, hogy a világpiac integrálódása befejezett, a földjáradéknak a kapitalizmussal együttes emelkedése mindenhol emeli az árakat, e tendenciát megszüntetni nem lehet, de egyenlőtlenné tenni - befolyásolni, igen. Ez a befolyás egyrészt mint tőzsdei játék, mint kereskedői monopolszám jelentkezik, másrészt mint mezőgazdasági monopol a kenyérmagvakra kirótt vámokban, melyek »védik a belföldi termelést« – ami világosra fordítva annyit tesz, hogy a belföldi városok fogyasztóit kiszolgáltatják a föld belföldi birtokosainak. A bevételre szoruló Londonban 1910-ben 25%-kal olcsóbb a búza, mint az akkor exportáló Budapesten, ahol a belföldi termelésvédelem már maximálisan működik a nagybirtokosok és börzeánerek jóvoltából.

A nagymalmok és a városi kenyér. A nagyvárosok kiszolgáltatása e kettős monopóliummal kezdődik, de nem ér véget.

A városi millióknak nincs módjukban magot vásárolni, saját háztartásuk számára őrletni és sütni. London napi 3 millió kg kenyéréhez körülbelül napi 2 millió kg lisztre van szükség. Dyen és hasonló mennyiségek rövid időn való termelésére a vízi- és szárazmalmok képtelenek, szükségszerűleg el kellett jönnie a nagyvárosokkal együtt a malomipar átalakulásának. Sorba megálltak a patakok partján a zúgok mellé épített malomkerekek, elnémultak a síkságokon a szélmalomok suhogó szárnyai, a folyók mentén vándorló vízimolnárok más kenyér után néznek, nem hallatszik a csuvázó molnárok szava a félreeső falvak-

ban, elnémitja, felszívja őket a városi gözmalom, ez a sok emeletével éjjel-nappal zúgó és világító lisztgyár.

(Azok az alkatrészek, melyek a legmodernebb malomnak is alapját teszik: a koptató, a garat, az őrlőkészülék és a szita-berendezés. A koptatóban a magok tisztítását végzik el rosták segítségével, míg a tulajdonképpeni koptatást, azaz a csirának és héjnak eltávolítását a malomkövek végzik. Ezeket a köveket, amelyek között a magvak lisztté őrlődnek, vízierő, szél, gőzmalomnál pedig a transzmisszió hajtja. A műmalmok lényegükben ugyanilyen berendezésűek, de azt a munkát, melyet a sima-őrlésre berendezett kisebb malmok berendezése lassan és durván végez, a műmalmok erre való készülékei gyorsan, tökéletesen és a legnagyobb intenzitással látják el. E malmok egész beosztása, minden berendezése a nagy forgalomnak kevés munkarővel való lebonyolítását szolgálja.

A koptató többféle tisztítókészülékből áll. A *rázórosták* a magvakat a durva szennytől, darabos idegen elemektől tisztítják meg drótsziták segítségével, a már megtisztított magvak innen az *aspirateurbe* kerülnek, ahol áramló levegő a port és könnyű dudvamagvakat távolítja el a feldolgozandó anyagból, mely innen a *trieurbe*, a gömbölyű dudvamagvakat eltávolító hengerszerű készülékbe kerül. Ekkor jut sorra a tulajdonképpeni koptatás, amelyet a *koptatógépek* végeznek, ezekben a magvakról a héj, a hegy és a csira a készülék falához való ütődés folytán spontán leválik, az emígy előkészített magvakat *kefélőgépek* tisztítják meg a netalán rajtuk maradt héjrészekről és *mágneskészülék* szabadítja meg az esetleg bejutott vasrészekről. Ekkor kerül a sor a tulajdonképpeni őrlésre, mely *malomkövek* között és *hengerek* között történhetik. A hengerek anyaga acél vagy porcellán és rovátkolt felületük között a beállítás szerint különböző finomságú lisztet lehet őrlni, az őrlött anyagot azután elevátorok szállítják a *tisztító és szitáló gépekbe*. A cilinderszita réz, bronz- és selyemszita felületeken keresztül osztályozza a bejutott anyagot darára, korpára és lisztre, míg az állandó szitáló rezgésben mozgó, vízszintes szita a lisztet osztályozza különböző finomság szerint. Az őrlendő anyag munkaközben állandó mozgásban van, az egyes készülékek függélyes irányban munkaszakonként fekszenek egymás alatt, illetve egymás mellett és az anyag horizontális mozgását szállító csigák szol-

gálják, függélyes irányban pedig az anyag saját súlyánál fogva esik fa- és bőrcsővekben vagy pedig paternosterek továbbítják.)

A munka folytonos, az emberi kezek a gőzmalom munkájában csak azt a szerepet játsszák, amit egyéb gyári üzemekben: kiszolgálják a gépeket, amelyek vagonszámra ontják magukból a lisztömeget. 1910-ben a tizenegy budapesti malm több mint 80 ezer vagon búzát őrölt, az egész magyar termésnek egy ötödét, egy-egy lisztgyár tehát egymaga több munkát végzett, mint ezer kismalom, mert a kismalmok száma több mint 13 ezer volt és ezek ugyanannyit dolgoztak fel együtt, mint a fővárosi malmok. A munkaintenzitásra elég ez az egy adat. A munka minőségét is befolyásolják az igénybe vett tökéletes gépek.

A kismalmok egyféle vagy kevésbé változatos lisztféléket termelnek, amelyekben a héjból kitermelt részek vegyülnek a mag belső részéből készített résszel: a termelt liszt korpátartalma jelentékeny. A gőzmalom berendezése tízféle lisztet állít elő aszerint, hogy mennyi korpát kever, illetve enged a színliszt közé. A kenyérmagvak héja, a korpa sok tápanyagot tartalmaz, de tápértéke csekély, mert az ember emésztőszervei feldolgozni alig képesek, – a korpával jobban kevert liszt tehát kevésbé értékes. Minél fehérebb, azaz malomnyelven szólva minél alacsonyabb számú a liszt, annál értékesebb. A csirának, a jövő növény ébrényének a liszttől való elkülönítése ugyancsak rendkívül fontos, mert a liszt konzerválását a csiratartalom megnehezíti, a lisztgyárak tökéletes koptatóberendezései a lisztet csiramentessé teszik, amíg a kisipari malmok lisztje gyorsabban romlik, kenyérbélesztésre alkalmatlanná lesz. Ezek a technikai előnyök, – a gépnek előtérbe való nyomulása az üzem intenzitásában és jövedelmezőségében teszi a malmokat gyári üzemekké, de annak, hogy a malmok kapitalista vállalkozásokká lettek, a gép csak indító oka, a tőkének bevonulását a malomiparba a berendezés költségei teszik szükségessé, míg viszont az elhelyezkedett tőke a malmokat ipartelepekből kereskedelmi vállalkozásokká alakította.

A lisztgyárnak, hogy rentábilis legyen, dolgoznia kell. Nem várhatja be, míg a termelő, vagy a terménykereskedő viszi az árut feldolgozásra, hanem a feldolgozásra szükséges árúró maga gondoskodik. így lettek a malmok a leghatalmasabb ter-

ménykereskedők, a termelőtől az őrlésre szükséges kvantumot közvetlen vagy közvetve a tőzsdék útján, a malomvállalatok kötik le elsősorban. A malmok beállnak a tőzsdére és kötésekkel segítik a tőzsdéjátékot, vagy abban tevékenyen részt is vesznek. A másik oldalon viszont a malmoknak gondoskodniuk kell termelvényeik elhelyezéséről – a sütőkkel és lisztkereskedőkkel lépnek érintkezésbe, hogy liszttermékeiknek piacot teremtsenek. A malmok tőkéjének szerepe hármas már ekkor: tőkés a malom a munkásaival szemben, fogyasztó az agráriussal szemben és termelő a sütőipar számára. Ezt a hármasszerepet csak nagy tőke bírja el. A malmok vállalászati méretei egyre hatványozódnak, a tőkekoncentráció szükségére a malomvállalatokat szükségszerűen viszi a tőkék forrása: a finánc-tőke felé, a kenyérfogyasztás feletti döntő szót így a bankok mondják ki.

A tőkekoncentrációnak arról a mértékéről, amely az alig kapitalizált magyar piacon végbement, érdekes adatokkal szolgál *Varga*.

Magyarországon lisztgyárnak minősíthető kapitalista gőzmalom alig 30 van. Ezek gyártják a piacra kerülő liszt 90%-át és ezek a finánc-tőke révén egymással mind összefüggésben állanak. A Hazai Bank (Deutsch-féle malomtröszt) befolyása alatt, áll 10 malom kb. 9 millió korona alaptőkével – e malmok 1910-ben 13-22% nyereséget mutattak ki; A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (Hagenmacher-tröszt) égisze alatt áll 9 malom közel 20 millió tőkével – kimutatott 1910-ben 5-24% nyereséget. Bekövetkezett a tőkekoncentrációnak ez a mértéke a magyar malmoknál akkor, amikor egyéb ipari vállalkozások központosítása sokkal lassabban halad előre, mint a kapitalizmus fejlettebb szakát élő országokban.

A sütőipar. A városi fogyasztó pedig, aki mindezt a nyereséget fizeti, aki viseli a kockázatát a malmok tőzsdéi játéka-nak is, tehetetlenül áll és várja, hogy az imígy agrárvámoktól megdrágult magból és a malmoktól megvámolt lisztből kenyérhez jusson. A lisztből azonban csak a sütő munkájával készül a kenyér. A városi fogyasztók nem végezhetik saját háztartásukban a kenyérfeldolgozást, mert 1. a házak nincsenek sütőkemencék-

¹ Varga Jenő: A magyar kartellek 1912.

kel ellátva, mint falun; 2. a fogyasztók zöme: a munkásosztály nem ér rá munkaidejéből a kenyérsütésre időt elvonni, a nők háztartáson kívüli foglalkozása is általános, a kenyérbékesítés és sütés módját nem értik és végül 3. a módosabb fogyasztók a minőséget illetően is oly kívánságokkal lépnek fel, amire különös szakképzettség kell. Így fejlődik ki a sütőipar, mely a városok növekedésével emelkedik jelentőségében.

Marx a londoni pékipart ismertetve,¹ kiemeli, hogy ebben az iparágban ősidők óta a termelési mód alig változott. Tény, hogy a pékipar a kapitalizmus korában is erősen megtartotta kézművesjellegét. *Matlekovits* adatai szerint² Magyarországon 1890-ben 4041 pékség közül 3724 dolgozott segéd nélkül vagy 5-nél kevesebb segéddel, 306 pékség 6-20 segéddel és 11 pék 20-nál több segéddel. 10 évvel később 5307 pékségből még mindig csak 18 nagy vállalat volt. Ausztriában 17.547 pék 51.758 alkalmazottal dolgozott 1900-ban; Németországban 1907-ben 113.437 pékségből csak 298 nagy, 20-nál több segéddel dolgozó vállalat volt.)

Az, hogy a pékipar nem haladt a kapitalizmussal együtt a nagyüzemek, az üzemenkoncentráció felé, több okból ered: a gépek ebben az iparágban – eltekintve a legutolsó idők kenyérgyáraitól – alig kaptak helyet. A pék munkaeszközei: a dagasztóteknő és a polc, szállítóeszközök, lapát, üst és a sütőkemencék az idők múlásával tökéletesedtek, de nem alakultak oly gépekké, melyek az emberi munkaerő igénybevételének csökkentése mellett a munka-intenzitást meghatványozzák. A pékség tanult munkásokat kíván, a lisztnek tésztává alakítását, a keverést, a dagasztást és a sütés ellenőrzését és végül a speciális sütemények készítését tanulatlan munkások nem végezhetik, az ipari tartaléksereg versenyének nincs olyan tág tere, hogy a tőkét egymagát úrrá tehesse. A profitnak a termelés intenzitásán, a gépek alkalmazásán alapuló szaporítására hiányzik a mód, a pék, mint vállalkozó profitjának emelésére és a maximális profit kipróbálására kétféle módot használhat: a kisipari üzemekben szokásos munkáskizsákmányolás az egyik mód. *Marx* az idézett helyen egykorú vizsgálóbizottságokjelentései alapján így ír a londoni pékiparról: »Abizott-

¹ Das Kapital I., 234.

² Az ipar alakulása a kapitalizmus korszakában, Budapesti Szemle 1911.

ság mindenestre ráirányította a publikum figyelmét a mindennapi kenyérré és ezzel a sütőiparra. A *bibliás* angol tudta ugyan, hogy az ember – ha nem kapitalista, lordság vagy szinekúra élvezője – arcának veritékével' kell hogy egye kenyerét, de hogy a mindennapi kenyérben tényleg bizonyos kvantum emberi izzadságot és egyéb piszkot, eltekintve a timsótól, a homoktól és más ásványi pótszerektől, kénytelen elfogyasztani, azt csak a jelentésből tudta meg. Egy londoni sütőmunkás munkaideje 11 órakor éjjel kezdődik. Ekkor készíti el a tésztát, ami igen terhes $\frac{1}{2}$ $\frac{3}{4}$ óráig tartó munka. Ezután lefekszik a gyúródeszkára és alszik egy pár órát, feje alatt egy lisztes zsákkal és testén egy másikkal betakarva. Ekkor gyors, szakadatlan munka következik négy óra hosszat, a kiszaggatás, mérés, formázás, a kemencébe való adagolás és a kész kenyér kivétele 75-90°-os meleg sütőszobában. Ezután kezdődik el a kész árú kihordása, hogy a munkaidő az évszak és üzlet terjedelme szerint délután 1 és 6 óra között véget érjen.«

Ez a kép, melyet a londoni jelentés még súlyosabb adá-, tokkal sötétít el, nem ismeretlen egy nagyvárosban sem, ahol a sütőmunkások kizsákmányolása teljesen szabad, a mesterek korlátlan hatalmától függő. A profitszerzésnek az a módja, mely a kenyér minőségbeli megromlásán alapul, ugyancsak mindennapos. A kenyérsúly növelése idegen elemeknek hozzákeverésével, vagy mérték szerint eladott darabok súlycsökkentése; a minőség szerint osztályozott kenyérfélék alapjául szolgáló lisztminőségek helytelen alkalmazása biztosítja a sütőipar profitját a kiszolgáltattott fogyasztókkal szemben. Különösen a munkásosztály sínyli a profitszerzésnek e módját, a középosztály házáinál eléggé dívik még ma is és a szükséges cselédség alkalmazása lehetővé teszi a kenyértésztának házi előállítását és csakis a sütés munkája marad a pékre; másrészt a fehérsüteményeknél a minőség változtatása kockázatosabb, a fogyasztótól észrevehetőbb, az érték rovására megy és így kevésbé jövedelmező.

Vizont tárgyilagosan meg kell állapítani azt is, hogy a pékipar kis centralizációja: az üzemeknek nagy száma erős akadálya annak, hogy monopolárok keletkezzenek és azok tartósan fennmaradjanak. A pékipar – mint minden más élelmezési ipar – a villámhárító, amelyen át a fogyasztóközönség haragja levezetődik kenyérdrágulás idején. Alkalmunk volt betekinteni a

városi kenyérellátás mechanizmusába, láttuk, hogy a sütőipar a legkisebb hatalmat tartja kezében azok között, melyek a városok millióinak kenyérellátását szolgálják. A fogyasztót mégis a pékek szolgálják ki és így ők kénytelenek az összes illetéktelen profitért járó felelősséget viselni. Bármily ellentétben áll is ez az állítás a közfelfogással, ez fedi a valóságot. Az a tény, hogy a pékipar megmaradt kisiparnak, egymaga elég bizonyosság, mert ha ez az iparág a nagy tőkék felhalmozására módot adott volna, ezzel együtt a koncentráció mértéke is nőtt volna a sütőiparban. Nem állítunk ki ezzel a pékek számára ártatlansági bizonyítványt, az illetéktelen profitszerzésnek a pékiparban dívó módjait eléggé feltártuk, de el akarjuk oszlatni azt a babonát, hogy a kenyér áráért csakis a pékek felelősek. A pékipar egészben nem rosszabb és nem jobb a fogyasztók érdekeiből tekintve, mint a többi kézműves iparágak, a profitot úgy és akkor növeli, amikor és ahogyan tudja, – hogy azonban »kenyértkartell« e fogyasztási cikk természetete szerint nincs és fenn nem tartható, az minden közgazdasági elmélet helyett abból következik, hogy a kenyérsütés nem lehet monopólium addig, míg a gazdasszonyok ki nem halnak.

A *kenyérgyár*. A sütőipar kézművesjellegének megmaradása nem jelenti azt, hogy ennek az iparágaknak technikai kivitelében változás, illetve haladás be nem következett. Főleg két művelete tökéletesedett ennek az iparágaknak: a dagasztás és a sütés. Az előbbinél a tiszta kézierő alkalmazása helyett gépek kerültek túlsúlyba, még a jelentősebb kisipari üzemekben is. A dagasztógép oly ércetknő, melyben az anyagot géptől mozgató bunkós fákarr 5-10 perc alatt munkálja meg – a munkafelügyelet azonban itt is szakmunkásra marad, aki az anyag kellő megmunkálását előkészíti és megbírálja. A sütés művelete a direkt tüzelésű, fával fűtött sütőkemencék helyett, a gazdaságosabban berendezett üzemekben indirekt fűtésű, gőzüzemű kemencékben történik.

Ezek a változások, melyek az üzem intenzitását emelték a pékiparban, alkalmat adtak olyan üzemek keletkezésére, melyek – noha a gépberendezés alárendelt szerepe megmarad a munkaerő mellett – nagytömegű és egyöntetű árúnak elég rövid idő alatt való előállítására alkalmasak. Ezek a kenyérgyárak.

Legszemléltetőbb az ilyen üzem bemutatására a budapesti városi kenyérgyár.

A budapesti községi kenyérgyár kétemeletes, szellős és tiszta épület. Az első és második emeleten vannak a lisztraktárak, a földszinten a dagasztó-, gyúró- és sütőtermek, az irodák és a munkásfürdők. Külön épületben vannak a gépek, amelyek az egész gyárat üzemben tartják. Mielőtt megkezdénék a tésztagasztást, megszitálják a hozzávaló lisztet. A szitalás a dagasztás előtt mindössze pár perccel kezdődik és azután a szitalás és a dagasztás ugyanegy időben egyszerre folyik. A liszt az emeleti helyiségből széles csövön át ömlik a dagasztóteknőbe és pedig egyszeri dagasztáshoz 245-250 kg. A teknő mellett önműködő mérleg van elhelyezve, ami összeköttetésben van a szitalószekrénnel. Ezt a mérleget a dagasztó mellett dolgozó munkás állítja be annyi kilóra, amennyi lisztre a dagasztáshoz *szüksége van*. Ha kétszázötven kilóra állította be, akkor a mérleg annyi kiló lisztet enged a teknőbe, egy dekával sem többet. A dagasztás nagyon egyszerű. A dagasztómunkás megnyom egy gombot, amire működésbe jön a dagasztókar, egy egyenes farúd, amely vastag és széles lapátos bunkóban végződik. Ez a kar előre-hátra jár a teknőben, a fenéktől a színéig forgatja a tésztát és mindaddig dolgozik, amíg a tésztát a szükséges keménységűre meg nem dagasztotta. A gyúróasztal mellett hat munkás dolgozik. Az egyik munkás a teknőből darabonként kiszagatja a tésztát és átadja a társának, aki a mérlegen egy kilóra leméri. A lemért tésztagabot aztán tovább adja a másik négy munkásnak, akik egymásnak adva tovább gyúrnák. Mire a negyedik munkáshoz kerül, megkapja hosszúságú kenyérformáját és akkor már szakajtókba is rakják.

Így kerül a tészta nagy gyorsasággal, csoportról csoportra a sütökemencékhez. Mielőtt sütéshez fognának, a tésztára apró és különböző színű és alakú cédulákat ragasztanak, amelyeknek színe a kenyér minőségét mutatja. Más színű és alakú cédulákat ragasztanak a fehér, a félbarna és barna kenyérré. Ezekről a cédulákról a vásárló is felismerheti a kenyér minőségét és azt is megtudhatja, hogy a kenyeret a községi kenyérgyárban sütötték. A cédulák felragasztása után következik a sütés. A kenyér formájára gyúrt és szakajtókba rakott tésztát kis kézikocsikon szállítják a kemencékhez, amelyeknek mind-

egyike két nagy sütőlappal van ellátva, egy a kemence közepén, egy pedig az alján. Hogy fogalmunk legyen erről a sütőlappról, gondoljunk el magunknak egy hatalmas sütőlapátot, huszonötször akkorát, mint amilyennel egy kisebb pékműhelyben rakják kemencébe a kenyeret. Ilyen nagy a sütőlapja a községi kenyérgyár kemencéinek, kereken jár mind a kettő és mindegyiken ötvenhat kenyeret, a kettőn tehát száztizenkét kenyeret süthetnek egyszerre. Amikor a sütőkemencéhez megérkeznek a tészta szállító kézikocsik, a kemence mellett dolgozó fűrgő munkások fölkapják a szakajtókat és ügyesen kicsapják belőlük a tésztát először a felső, azután az alsó sütőlappra. Tiszta meleg vízzel bekenik a tészta felső és oldalrészzeit, hogy szép, piros barnás fényt kapjon a kisült kenyér héja, azután a lapokat betolják a kemencébe. Két sorban elhelyezve, tizenkét kemencéje van a községi kenyérgyárnak, ezekben tehát egyszerre 1344 kenyeret süthetnek ki nem egészen egy óra alatt.

A kenyérgyárak munkája, amint ebből a leírásból látjuk, ellentétben a kis üzemekkel, a tisztaság és egészség kívánságainak megfelelőbb, nincs azonban olyan előnye, amely a kisüzemek felett a gazdasági versenyben biztos és az utóbbiak elbukására vezető fölényt jelentene. A kisüzem kisebb költséggel dolgozik, mert profitjának biztos forrása az olcsó munkaerő, melyet a legkisebb üzemekben a munkaadónak és családjának aktív, nem kevésbé kihasznált részvétele támogat. A kenyérgyárak száma alig is emelkedik, csak a legnagyobb város fogyasztása elég bázis ily gyárak keletkezésére, az, hogy a pékipart a gyári üzemek kiszorítják, a jövőben sem várható.

Községi üzemek a kenyérellátásban. A városi kenyér útját ezekben rajzoltuk meg. A városi kenyérprobléma a földkérdésen túl az agrárvámok, a tőzsdespekuláció, a malomkartell és a sütőipari kizsákmányolás elleni beavatkozásból áll a városok szempontjából.

Az agrárvámok és a tőzsdespekuláció elleni küzdelem politikai kérdés, a nagyvárosok hatósági számára a direkt beavatkozás módja nincs meg, az eszközök, melyek a demokratikus politikát viszik előre, azonosak a városélelmezés eszközeivel. Más az eszköz a malmok és a sütők elleni küzdelemben. A közvetlen beavatkozásra megvan a mód.

Községi kenyérgyár. Budapest városáé az érdem, hogy a közvetlen akciót számottevően megindította egy községi kenyérgyár alapításával. Az alapítás célját *dr. Basch* a Városi Szemlében a következőkben adja:¹

»A cél, amely a fővárost a községi kenyérgyár létesítésére indította, elsősorban az volt, hogy a hatóságnak legyen eszköze, mellyel a lakosságnak kenyérral való ellátásában a gazdasági verseny (és nem a rendőri szabályozás) eszközével avatkozhaszon. A hatóságot nem vezeti a nyereszkeskedési szándék s nem aknázza ki a kedvező konjunktúrákat. A kenyér árát a mindenkori termelési költségek és az átlagos profitráta szerint állapítja meg és amelynél drágábban akkor sem árusítja, ha a piaci konjunktúrák magasabb árakat is elérhetővé tennének. De olcsóbban sem: nem szándéka, hogy tisztességtelen versenyt támasszon és hogy a tényleges termelési költségek alá nyomja az árakat. A fővárosi kenyérgyár árkalkulációjába felveszi mindazokat a költségeket, melyek a magánvállalkozót is terhelik, még ha a valóságban a községi üzemben nem is merülnek fel. Az árpolitikájában egyedül az vezeti, hogy megakadályozza a monopoliუმos árképződést, hogy a nyersanyagok áremelkedésénél a sütők magasabbra emeljék a kenyér árát, mint azt a lisztárak indokolnák és hogy áresésnél arra kényszerítse a sütőket, hogy a kenyér árát is leszállítsák, amit eddig alig tettek meg.

De ha a főváros az árakat akarja szabályozni, kell hogy a minőséget is szabályozza. A sütőknek módjukban áll leplezetten is emelni az árakat és színlegesen csökkenteni azáltal, hogy a kenyér minőségét szállítják le, hogy olcsóbb anyagból állítják elő. Jelenleg a legkülönbözőbb típusú és minőségű kenyér van forgalomban, ami nehézzé teszi az egységes árképződést s lehetlenné teszi, hogy a közönség a sokféle kenyér között eligazodjék és értéküket megítélhesse. Evégből a kenyérgyár arra is törekszik, hogy a kenyérnek egy normál típusát teremtsen meg és versenyével arra vigye a sütőket, hogy hasonló típusú és összetételű kenyéret süssenek; másfelől, hogy a közönség részére lehetővé tegye az összehasonlítást és értékelést.

Még az is a szándéka a hatósági versenynek, hogy a termelés higiéniáját megjavítsa s a sütőipart az egészségére is vesze-

¹ V. évf. 3-4. sz. 190. old.

delmes kisipari állapotból a gazdaságosabb és tisztább nagy és gépüzeműre alakítsa át.

Végül azt a szegényügyi és szociálpolitikai célt is szolgálja a kenyérgyár, hogy rendkívüli időkben, éhínség vagy nagy drágaság idején nagy árleszállítással vagy éppen ingyen lássa el kenyérrel a szegény néposztályokat.«

A kitűzött célt a községi kenyérgyár jórészt meg is valósította, amennyire az egyáltalán lehetséges volt. A községi kenyérgyár jelentős szolgálatokat tesz a minőség javítását illetőleg; – a monopolárok keletkezését és fenntartását megakadályozni nem volt nehéz feladat, mert a valóságban ilyenek a pékiparban nincsenek, tartósan fenn nem állhattak a községi kenyérgyár üzeme előtt sem; a pékiparban elég erős verseny áll ahhoz, hogy *tartós monopólium* ne keletkezzék. A kenyérgyár fennállása rövid ideje óta is ismételt csalódást hozott a programnak ebben a részében, a kenyérrákok emelkedését meg nem akadályozhatta, dacára rezerválnak, melyeket a magánvállalkozóval ellentétben *a jövő megélhetésre való gond nélkül* dobhat bele az áralakulásba a kritikus időpontokban.

Ez az eredmény előre várható volt és nem változtat rajta a gyár üzemének növelése. Az áralakítás nem annyira a pékipartól, hanem a földbirtokosoktól, börzeánerektől és malmoktól függ, az árleszorítást éppen kritikus időben bármily nagyüzemű kenyérgyár sem végezheti tartósan fennmaradásának veszélyeztetése nélkül.

A községi kenyérgyár, mint versenytárs, a minőség javítását illetőleg és a munkaviszonyok és üzemtechnika szempontjából számottevő, mint rendkívüli időkre tartott és ilyen időkben – háború, inség stb. – tényleg keletkezni szokott pékuzsora elleni védőintézmény, nélkülözhetetlen, de a kenyérélelmezés javítására ezenfelül a nagyvárosoknak sokkal többet érő, alig kihasznált módok és eszközök állnak rendelkezésre.

Községi sütökemencék. A sütőipar keletkezésére és fejlődésére a módot nagyvárosokban a sütökemencék hiánya, a háztartást vezető nők kenyérbékesítésben való járatlansága és a proletárosztály egy részénél a női munkának a háztartástól való elvonása adta meg. Ezek közül az utolsó okot megszüntetni városi politikával nem lehet, de lehet az első két ok megszüntetésére törekedni. Városi sütökemencéket kell állítani tömegesen,

különösen a munkáslakta vidékeken, amelyekben a legolcsóbb áron, a leginkább megfelelő munkafeltételek mellett, a város gondoskodik a háztartásokban előállított kenyér kisütéséről. A munkásnők ezreit pedig gyakorlati tanfolyamokon kell a kenyérsütés és sütemények előállításának művészetére megtanítani.

Fontos ez a feladat azért is, mert a helytelen tésztakészítés még a szakavatott pékeknél is sok kárt okoz, a városélelmezésre pedig kiszámíthatatlan veszteséget jelent. A kenyérsütés alapján véve egy kémiai folyamatnak előkészítése, amelynek során a lisztben levő táplálóanyagok az emésztésre alkalmassá tételnek, a keményítő egy része pedig cukorrá, majd alkohollá és végül szénsavvá és vízzé válik. A helytelen készítés folytán a kenyér anyagának a szükségesnél nagyobb része megy kárba, *Liebig* szerint a sütésnél kárba menő anyag megtakarítása folytán egy 4 millió lakosságú városban további 400.000 lélek juthatna kenyérhez. A 100 kg lisztből készíthető kenyér mennyisége függ a dagasztás, kelesztés és sütés módjától, a budapesti pékek átlag 130 kg kenyeret állítanak elő belőle, holott szakértők szerint helyes megmunkálás esetén 140-160 kg-ot lehetne készíteni.

Községi malmok. A sütőtanfolyamok rendezése a városi iskolákban és a városi sütőkemencék létesítése teljesen lehetlenné tenné azt, hogy a sütőiparnak a városok kenyérellátása ki legyen szolgáltatva; de ez sem védi meg a malomvállalatok monopolhasznától a városi fogyasztót. Itt pedig hálás tér kínálkozik a kommunálszocializmus részére. Monopólium megszüntetése a feladat, éppen úgy mint a világítás, közúti közlekedés és vízellátás terén. Ez a feladat: a városi fogyasztók olcsó liszthez juttatása pedig legalább olyan fontos.

Azt látjuk mégis, hogy városi gőzmalmok berendezésére alig történt kísérletezés, legfeljebb a gondolat merült fel halványan. Okát megtalálhatjuk ennek éppen abban a túlnagy tőkekoncentrációban, mely a malomiparban végbement és amely a malomvállalatokat óriási méretűekké tette. A nagyvárosok e méretektől, a vele járó nagy kockázattól riadnak vissza.

A félelemre pedig nincs alapos ok. A monopólium lehet természettől adott, szabadalmon vagy más jogon alapuló, helyhez kötött vagy erőhatalomból, tőkeerősségből fakadó. A malommonopólium csakis a tőkeerősségből támadt, amint láttuk. Üzem-

anyaga mindenhol beszerezhető, telephelye meghatározatlan, szabadalom vagy más jog nem védi. Keletkezett, mert a tőkének oly mennyisége vált szükségessé a malomvállalatok vezetéséhez, amely csak a fináncsőkből eredhet és ez a tőke annyira koncentrált, hogy az üzemek összefüggése, kartellje a tőkeforrásból eredt. A nagyvárosoknak nem kell tehát attól tartaniok, hogy a városi gőzmalom nem kap feldolgoznivaló anyagot, nem építhető meg valamely szabadalmi védelem folytán, vagy nem tud terményeinek piacot teremteni. Mihelyt *egy tőkében is erős* versenytárs jelentkezett bármikor is a malmok között, ezt legyőzni képtelenek voltak, hanem bevették a kartellbe. A városi gőzmalom sorsát nem kell féltetni, ha kellő tőkével indul és főleg ha községi kenyérgyárral van megalapozva. Kétségtelen, hogy erős verseny keletkeznék, de a verseny kilátástalan a malmok kartellje számára. A városi malom nem vásárol spekulatív célokból csak tényleges szükségletek ellátására, lisztárai önköltségi árak lehetnek és kell hogy legyenek; mert nem támaszt versenyt a kisüzemek ezreinek, nem talál ellentállásra a városi fogyasztók egyetlen rétegében sem – kivéven a bankárokat. A bankárság pedig nagy hatalom eladósodott városoknál. Azok a városok, melyeknek vagyoni élete nem a bankok cérnaszálán lóg, bátran merhetnek, kötelességük megtenni ezt a lépést, hogy a monopóliumok leggyalázatosabbjának, a kenyérmonopóliumnak eddig hasztalan ostromlott várán a legelső jelentős erődítményt bevegység. A fogyasztók milliói vagy a bankok milliói – a kétféle milliók között meg kell indulni a komoly és elhatározó küzdelemnek a kenyérgyárakban is.

Városi farmok.

Városok földbirtokai és birtokpolitikája. A városi milliók élmezsgyéjének a földkérdés a gerince. Nem lényegtelen tehát, sőt a probléma megoldásánál erősen számításba veendő, hogy a városok maguk is birtokosai a termőföld jó részének és a városok határához tartozó, mezőgazdasági művelésre alkalmas területek sokszor igen nagy kiterjedésűek. A városi közbirtokok, a városi területek rendeltetése és felhasználása a népélmezsgéjében nem »elhanyagolható mennyiség«.

A városi birtokok területe igen változó. Függs az egyes országok birtokpolitikai állapotától és a történelmi fejlődés esélyeitől – a rendelkezésre álló adatokból azonban általános elvként megállapíthatjuk, hogy épen a legnagyobb városok, a legerősebben kapitalizált területek centrumai rendelkeznek aránylag a legkevesebb művelésre alkalmas földdel. Ezt a tételt erősíti meg például a porosz városok vagyonára vonatkozó statisztika, mely szerint 1210 város és 37 nagyközség művelésre alkalmas erdő-, szántó-, rét-, legelőterülete 586.027 ha-t tett ki.¹ Ezek az ingatlanok a városok nagysága szerint így oszlanak meg:

28	város, mindegyiknek	100	ezerél több lakója van	28.037'89	ha.	4'78%
74	»	»	25–100	»	»	101.815'53 » 17'37%
147	»	»	10–25	»	»	122.250'73 » 20'86%
212	»	»	5–10	»	»	126.756'53 » 21'63%
482	»	»	2–5	»	»	162.419'74 » 27'72%
287	»	egyiknek	2	ezerél több lakója	42.233'81	» 7'21%
37	község, mindegyiknek	10	»	»	2.508'67	» 0'43%

A nagy és középnagy városok tehát Poroszországban az összes városi földterületnek csak $\frac{1}{5}$ -öd részét birtokolják. A Magyar Városok Statisztikai Evkönyvének adatai szerint a 27 tvhat. város közül a legnagyobb terület birtokosai Szabadka, Debreczen, Kecskemét, Szeged és Hódmezővásárhely, melyeknek határa, több mint 100.000 hold – ezek közül némi ipari fejlődést csak Debreczen mutat fel. Az erősebben iparosodó magyar városok, melyeknek lélekszáma alig marad az előbbieké alatt, aránylag igen kis határon fekszenek. Temesvár, Nagyvárad, Miskolcz területe 10.000 holdon alól marad.

Budapest földterületének összessége 33.788 hold, azaz 1 lélekre 0'04 hold terület esik. Ezzel szemben a legkülterjesebb és mezőgazdasági népességű Szabadka, minden lakására 17 hold, az ipari jellegű Temesvár minden lakására 0'09 hold jut, azaz a lakósokra eső területesség megfelel a főváros legnagyobb kapitalizációjának.

A városi földterület és a város kapitalizációja közötti fordított arányt, az »igazi« városok földtelenségének ezt a szabályos jelentkezését visszavezethetjük a városok alakulásának folyamatára. A kis városok, a nagykiterjedésű, de túlnyomóan nem

¹ Városi Szemle IV. évf. 12. sz. 933. old.

városi elemekkel népesített városok – amilyeneknek éppen a mi alföldi parasztvárosaink a mintaképei – nem a falu népének a földtől való elszakadása miatt keletkeztek. Nagyközségek ezek, melyekbe a falu lakossága a központi tanyarendszer mintájára összeszorul. A paraszti közületek pedig a közös földet, a földbirtoklás eredeti formáját, legtovább és a legnagyobb mértékben megtartották; a Hortobágy nem egyéb ma sem, mint a debreczeni földművesek óriási terjedelmű közlegelője.

Az igazi városok, melyek a parasztnak a földtől való elszakadásával lettek az ipar és fogyasztás központjaivá, nem fejlődhettek külterjesen. Lakóiknak földre nem volt szükségük, ami földdel a köz esetleg rendelkezett, az is könnyen átment a várost ellátó, jó és biztos fogyasztópiacra szert tett parasztság kezére. A környéki földművesek urai maradhattak birtokuknak, sőt a földhozadék emelkedését elsősorban birtokaik növelésére fordították. Hiányzott a föld szükségének érzése a városi birtokpolitika vezetőiből és így inkább veszítették az idők folyamán a városok területükből, semmint új és új területekre tettek volna szert. Nem a vásárlóképeség hiányzott új földterületek szerzésére. Általában az ipari városok a legvagyonosabbak és módjukban állana új területek megszerzése. A magyar városok tiszta vagyonának kimutatásában első helyen áll Budapest 256 millió vagyonnal, a többi ipari városok is jelentékeny vagyonnal rendelkeznek, míg a parasztvárosok vagyona alig áll arányban a birtoklóit földterülettel.

Név	Népesség ezrekben	A városi terület nagysága ezer holdakban	A tiszta vagyon millió korona	Jut 1 holdra millió korona
Hódmezővásárhely...	62	132	8	0'06
Kecskemét	66	151	16	0'10
Szabadka	94	169	39	0'29
Debreczen	92	166	47	0'30
Szeged	118	141	59	0'42
Miskolcz	51	92	76	0'80
Temesvár	72	63	64	1'—
Győr	44	94	14'9	1'60
Nagyvárad.....	64	83	16'8	2'—
Budapest.....	880	33'7	256'8	7'70

Ezek az adatok szabályszerűen mutatják azt, hogy az iparilag fejlettebb városok a vagyonosabbak, vásárlóképesebbek,

¹ A Magyar Városok Statisztikai Évkönyvéből (1912) összeállítva.

hogy a nagy földterületek birtoka nem teszi egyúttal a városokat igazán gazdagokká, háztartásukban nem jelent olyan jövedelmet, amely a városi vagyonnak biztos forrása.

Erre az ellentmondásra, amely a városi földbirtok és a városi vagyon között és a közt a két tény között, hogy a városok a föld termékeinek biztos és jó piacai és mégsem azok a városok a leggazdagabbak, amelyek földbirtokaikról nemcsak saját piacukat láthatnák el bőségesen – megadja a feleletet a városi birtokpolitikának, a városi földek mai hasznosításának vizsgálatára.

Természetes, a városi fogyasztás ismeretéből önként folyó feltevés az, hogy a városok földjeinek kellene a legintenzívebben megművelve lenniük. A nagyváros az élelmiszerek tömegeire centripetális vonzóerővel hat. Láttuk, hogy mint töri át az éhes nagyváros előbb az országhatárokat, majd az egész világrészeket elválasztó óceánokat, hogy örök éhségét kielégítse. A város élmezőny zónáját megrajzolva, mégsem szabályos kört kapnánk, mert az a határ, amelyen belül a város az egyes élelmiszereket beszerzi, rendkívül változó. A kenyérmagvak adják ennek a zónának a legszélsőbb határát és a gyorsan romló, nehezen szállítható tej, valamint az értékükben szállítás közben erősen csökkenő és romló konyhakerti vetemények a legbelső. Ezen a két határon belül özönlik a város felé az élelmiszerek tömege, ez a két határ egyúttal megmutatja azt, hogy a városokhoz legközelebb esik a legintenzívebb művelési ág: a konyhakertek és a lefejtéj gazdaságok szükségére, viszont a szemtermelő gazdaságok, melyek a várost ellátják, fekszenek a távoli világrészben is.

A város fokozott igényei adják meg a másik hatóerőt, amely alapul szolgál a városok közelében az intenzív mezőgazdaságnak. A város fizetőképességű, de válogató. Értéke nem olyan egyszerű, mint a falu és abban is, amit a faluval közösen fogyaszt, a minőséget is keresi és fizeti. A kertek legjobb ékeségei, a legjobb gyümölcsök, a veteményesek korai és java termése a város piacára kerül. A kertgazdaságok és a konyhakertek a városok közelében találják meg a legalkalmasabb települő helyüket.

A város a kultúra élén áll. Iskolái és más kultúrjai kihatnak a várost környező és ellátó mezőgazdaságra. Egy elmaradt ország határán szánthat faekével a paraszt és üzheti a

legrégibb háromnyomású gazdaságot, hírből sem ismeri a műtrágyát és ugarolja földjének több mint negyedét – a város közelsége, iskolái és kereslete felrázzák a legkonzervatívabb parasztot is. Jobb, belterjesebb földművelésre tanítják és készítetik.

Természetes és várható lenne ezek szerint, hogy a városi birtokokon és a városi közterületeken a legmodernebb, legintenzívebb és legjövödelmezőbb mintagazdaságok vannak, melyek ellátják az éhes nagyvárost gyümölcssel, főzelékkel, tejjel és hússal és a városok pénztárait soha el nem képzelt mértékben gyarapítják. A valóság ..... a valóságból csak egyes képeket ragadhatunk ki, melyek legnagyobb részt szomorúan beszédesek: Az 1908. évi adatok szerint, művelési ágak szerint a nagyobb kiterjedésű magyar városok birtokai így oszlanak meg:

Név	Szántó	Legelő	Rét	Nádas	Erdő	Szőlő	Kert	Egyéb
Szabadka	112.967	24.357	3.763	1.764	10.470	9.754	651	
Debreczen	73.322	47.591	16.048	1.104	16.728	939	231	6.268
Hódmezővásárhely .	101.892	16.183	—	—	296	1.550	583	418
Kecskemét	76.132	27.338	15.473	907	17.289	5.974	547	7.124
Szeged	63.806	31.242	19.529	1.220	6.901	8.067	614	-
Zenta	56.019	2.128	1.662	208	544	406	223	15
Budapest	10.153	1.389	2.470	52	3.111	1.473	5.306	-

Ezek az adatok mutatják meg nagy vonásokban, hogy mennyire alatta marad a városok gazdálkodása annak a színvonalnak, amelyre eleve számíthatunk. A nagy magyar városok saját földjeinek művelési módja alig mutat arra, hogy a földeknek biztos felvevőpiacuk van. A szemtermelés uralja a művelés mikéntjét, a szőlő és kertgazdaság alig valamely hányadát teszi ki a művelt területnek, az óriási legelő- és erdőterületekkel szemben.

Közelebbi ismeretekre tehetünk szert és igazán csakis úgy tudjuk értékelni ezeket az adatokat, ha a művelés eredményeiről a városi föld felhasználásának módjáról részletes adatokat keresünk. Négy várost veszünk itt mintának, mert ez a négy város: Debreczen, Zenta, Kecskemét és Budapest, egyúttal a legiskolásabb példáját adja a városi földek kihasználásának - megmutatják e városok példái, merre van a haladás útja, miért olyan szegények a gazdag magyar városok és miért kell a városi piacok fogyasztóinak ott is Ínséget szenvedni, ahol a föld legnagyobb része szabad: a köz, a város birtoka.

Debreczen város költségvetése az 1913. évre testes füzet

Az első oldalán szomorú számokkal ékeskedik. Azt számítja ki a főszámvevő, hogy a több mint másfélszázezer hold birtokosa, Debreczen városa 1913. évben 761.175 koronát fog ráfizetni, ami »az állami egyenes adó 43¹/₂%-ában nyeri fedezetét«! Íme, a leggazdagabb magyar város gazdasági képe egy mondatban. Azé a városé, mely tulajdonosa is egyúttal annak a rengeteg területnek, melyet határai befognak.

Fentebb láttuk, hogy miképpen oszlik meg művelési ágak szerint a város birtoka, hogy az összes művelhető birtokterületnek egy harmada legelő, több mint tizede erdő és elenyésző kis része kert és szőlő. – lássuk most, miképpen jövedelmeznek a város birtokai:

1. Sámsoni birtok	1.016 hold	összjövödelme	17.000.—	holdankénti hoz.	K 17.—
2. Nyírmártonfalva	1.040 »	»	17.000.—	»	» » 17.—
3. Szováti birtok...	4.741 »	»	133.000.—	»	» » 28.—
4. Debreczeni birtok:					
a) szántó	1.9209 »	»	411.000.—	»	» » 21.4
b) legelők és kaszálók	4.4097 »	»	24.000.—	»	» » 0.5
	kereken 70.000 hold	»	435.000.—	»	» K 6.06

Ezek a birtokrészek bérbeadottak, a fenti jövedelem a bérösszezből ered, nem vonván le azokat a költségeket, melyeket a város tartozik fizetni és amelyeknek összege kereken 145.000 koronát tesz ki – ha ezt az összeget levonjuk a bérből, úgy 1 hold terület évi tiszta hozadéka 4.14 koronát ad.

A város óriási pusztája a Hortobágy, amelynek egyedüli célja úgyszólván, hogy közlegelőül szolgáljon, 254.000 korona bevétel és 151.000 korona kiadás mellett; 103.000 koronát jövedelmezett saját kezelésben, alig 2 koronát holdanként; - a városi erdőség, melyet a város maga kezel, 150.000 koronái, azaz közel 9 koronát holdanként.

Az egész ország nyomorúságának oka sír ezekből az adatokból, melyek megérdemlik, hogy első helyre tegyük ott, ahol azt akarjuk kiáltoán bemutatni, hogy a föld szabadsága nem azonos azzal a szabadossággal, amivel a közös birtok tulajdonosai, a városi közösségek kezelik földjeiket. Egy éhes országban – ahonnan az emberek százezrei vándorolnak ki föld híján – nagy, mérhetetlen nagy területek közkezen szolgálgják így az ország kiéhezettetését. Nem művelhetetlen földek ezek – hiszen

70.000 hold bérletben van belőlük – de a bérbeadás módja még ezeknél a területeknél is kizárja azt, hogy a föld oly intenzíven használtassék ki, amint épen egy nagyváros közelében ahol biztos piac áll a belterjes művelés rendelkezésére; szükséges és lehetséges lenne.

Zenta városának földje már csak egy része a városi területnek, alig egy tizede és mégis ezen kis területen a város már egészen más mód szerint gazdálkodik, mint Debreczen. Meglátszik a városi gazdálkodás jobb módja némileg már az összterületnek művelési ágak szerinti megoszlásán, ahol elég tekintélyes szőlő- és kertgazdaság mutatja az intenzívebb művelési ágak felé való haladást.

4004 kat. holdat tesz ki az ármentesített városi birtok és mintegy 1350 holdat az ártéri terület. Ezt a birtokot a város egészen kis parcellákban és részben *a művelési ág meghatározása mellett adja bérbé.* A bérleti módnak hátránya az, hogy rövid ideig terjedő bérleteket ad csak a város, ami viszont rablógazdálkodásra vezet és lehetlenné teszi az igazán intenzív művelési. A különbség a debreczeni és zentai városi földek hozadéka között mégis szembevetendő.

1700 hold búzaföldet ad ki a város kisbérletekben, a földek után a legutolsó 3 év átlaga alapján 73-84 korona bért kap a város holdanként, 429 hold földet, mint kukoricaföldet ad ki ugyancsak parcellákban a város, a holdak átlagos hozadéka 56 korona, 399 hold után viszont átlag 81 korona bért fizetnek a bérlők holdanként. Az utolsó földterületet 1911-től a város holdanként 60 koronáért 25 éves bérletbe adta ki. A városi kert- és erdőgazdaság is elég jelentős jövedelmet hozott: az 1913. évi előirányzat 16.670 korona. A város területének megművelése szétszórt tanyarendszerben történik, a gazdák szemtermelés és kapások mellett szőlő- és kertműveléssel és dinnyetermeléssel foglalkoznak.

Az intenzívebb gazdálkodás – amire a város a kisbérleti rendszerrel és a művelési ág részbeni meghatározásával jelentékeny befolyást gyakorol – annál szembevetőbb, mert a város maga, mint fogyasztópiac alig számottevő, lakóinak száma alacsony, a népség legnagyobb része földművesekből áll. Debreczen közel 100.000 lakosa között ezzel szemben sok a jórészt városi elem, csakis élelmiszerfogyasztó iparos, kereskedő és hivatalnok.

Egészen különös helyet foglal el a városi birtokpolitikában *Kecskemét* városa. Egy pillantás a város területének művelési ágak szerinti megoszlására és láthatjuk a hogy ez a város halad az intenzív művelési ágak felé. Már 1908-ban az összes terület egy tizedrésze szőlő- és kertgazdaság és egyéb belterjesen művelt terület – a legújabb 1914. évi adatok szerint 20.000 holdnyi területet foglalnak el már a kecskeméti szőlők,¹ sőt egy helyi becslés szerint² a gyümölcskertekkel együtt közel 30.000 hold, azaz az egész város területének egy ötöde intenzív művelésnek van alávetve.

Ez az igazán számottevő fejlődés pedig a város céltudatos birtokpolitikájának eredménye. Szó sem fér ahhoz, hogy ezt a fejlődést a földnek gyümölcsstermelésre kiváló alkalmas volta elősegítette, hozzájárult a város népének kereskedelmi érzéke, egyesek jó példája, az állami szőlőtelepítési akció; az eredmény mégis a helyes városi birtokpolitikának tudható be. Azok a földek, melyekért ma beületés nélkül holdanként 600-1000 koronát adnak, már századok óta kecskeméti városi tulajdonok és nem is olyan régen még alig valamit érő birkalegelők voltak.

Az egész 943 km.² területű városi területről 52.528 hold, tehát az egész határ egy harmada a város birtoka ma is, holott a város 1836 óta egyre osztja szét parcellákban a városi földet polgárai között.³

1850-60 között	kiosztottak	477 holdat
1860-70	»	180 »
1870-80	»	226 »
1880-90	»	844 »
1890-92	»	1.917 »
1892-1913	»	5.000 »

Ebben a földosztásban a várost a helyes birtokpolitika alapelve: a kis- és középbirtokok alapítása vezette, különösen a legutolsó időben. Kecskeméten 100 holdnál nagyobb birtokkal alig találkozunk. A város határában két 1000 holdas birtokos van, 11 akinek birtoka 500 holdnál nagyobb – ezek összesen csak 8%-át foglalják el a város területének, 170 azon birtokosok

¹ Pesti Hírlap 1914. jul. 2.

² Forró Lajos közbizághídi igazgató becslése.

³ Lakos Béla: *Kecskemét gazdasági fejlődése. Huszadik Század XIV. évf. 28. és 29. kötet.*

száma, kiknek földje meghaladja a 100 holdat, birtokuk a város határának 15%-a. Ezzel szemben a város területének egy harmada 20-50 hold nagyságú területet művelő kisbirtokosok kezén van, a birtok többi része városi birtok és középbirtok. A városi birtokpolitika gerincét a kisbirtokok létesítése adja Kecskeméten.

Kecskemét városa céltudatosan vásárolja, birtokába veszi a város határán fekvő földterületeket. 1892 óta 5000 holdat parcellázott, de viszont 23.000 holdat szerzett a város. Ez a földvásárlás 1807 óta folyik. Ekkor vette meg a város a Csáky-örökösök birtokát, 1818-ban az Aspremont családot, 1834-ben a városi határ legnagyobb részét lefoglaló Koháry-birtokot, 1848-ban a Monostorpusztát, nemrégén a 11.000 holdas Szentlőrinczet, úgyhogy ma már a város 163.237 holdnyi határában egyetlen holtkézi birtok van: a közel 6000 holdas Matkó. Ennek megszerzése után nem lesz a város határában sem holtkézi birtok, sem magántulajdonban lévő nagybirtok!

Ez a birtokpolitika vitte ki Kecskemét népét a tanyákra, teremtette meg a kisbirtokosok virágzó gazdaságait és mert Kecskeméten azé a termés, aki a földet műveli, fejlődik Kecskemét mezőgazdasági intenzitása évről évre, rohanást előre. *Míg a városnak saját kezelésben lévő 1532 holdas bugaczi gazdasága az 1911. évi zárszámadások szerint 13.764 koronát, azaz holdanként 9½ koronát hozott, amíg a városban bennlakó középbirtokosok csak alig tudják 5-6%-kal gazdaságaikat jövedelmeztetni, addig a kisbirtokosok, akik maguk művelik tanyáikon pár holdas parcelláikat, főleg szőlő- és kertműveléssel, valamint zöldségtermeléssel foglalkoznak, egyre jobban gyarapodnak. Legutóbbi években 362 holdat dinnyével, 253 holdat káposztával, 260 holdat kölessel és 30 holdat borsóval vetettek be a kisgazdák, akiket a magas földárak is szorítanak az intenzív termelésre.*

A szőlőművelés, Miklós Ödön kezdeményezésére, az állami telepítéssel kezdődött, majd a svájci eredetű Weber Ede Helvetia telepe vitt mintegy 20 évvel ezelőtt újabb lendületet a szőlőművelésbe és 1900 óta 1912-ig 3380 hold új területet telepítettek be szőlővel. Ezek a szőlők is legnagyobbbrészt törpebirtokok. A 3 holdon aluli szőlőterület birtokosainak száma 3516, 3-5 holdig 394 szőlőbirtokos rendelkezik. Ezekkel a szőlőkkel kapcsolatban fejlődött ki a gyümölcsfák ültetése a

homoktalaj megkötése céljából. Amikor azután a birtokosok látták, hogy a gyümölcsfák ültetése még nagyobb haszonnal jár, mint maga a szőlőművelés, teljes erővel a gyümölcstermesztésre adták magukat. Kecskemét ma az ország első gyümölcstermő helye, mely főleg barackot, de meggyet, almát és szilvát is annyit termel, hogy az egész kontinens főpiacaira exportál. 1897-ben 5580 tonna, 1909-ben 8000 tonna volt a kecskeméti gyümölcstermelés és ma a baracksaison idején naponta 50-100 vagon megy el Kecskemétről a kontinens minden irányába. A Németbirodalom, Ausztria, Orosz- és Olaszország városai egyformán fogyasztói a kecskeméti gyümölcsnek, melynek piaca a helyi és környéki, tehát budapesti szükségletet is ellátja. A kereskedők százai foglalatосkodnak az árú lekötésével és exportjával és több ezer ember talál a csomagolással keresetet. 1906 és 1911 között 9,614.394 tót kosár és 310.114 kerek kosár gyümölcsöt adtak el Kecskemét piacán, mely éjjel 1 óraker villamos ívlámpák fénye mellett szokta kezdetét venni.

Ez a kép a helyes városi birtokpolitika fejlődési irányát minden elméletnél szebben megfesti. A fejlődés pedig, ami Kecskemétre vár, ha hatalmas közterületeit az elért eredmények figyelembevételével és még jobban átgondolt és irányított városi birtokpolitikával adja át polgárai ezreinek dolgos keze alá művelésre – egyenesen elképzelhetetlen.

Három képben mutattuk meg, milyen a városi birtokpolitikának menete a mezőgazdasági népességű városokban. Látjuk, hogy a haladás a városi, saját kezelésű, valamint az egyéni nagybirtokok és holtkézi birtokoktól a kis- és törpebirtokok felé vezet és hogy a legelő- és szántógazdaságot a kert- és szőlőgazdaság váltja fel. Nézzük meg *Budapest* példáján egy ipari, kapitalista nagyváros birtokpolitikájának irányát:

A város mezőgazdasági művelésre alkalmas területe a népességhez viszonyítva igen kicsiny, de abszolúte elég tekintélyes. 23.954 hold akkora terület, melynek hozadéka úgy a város pénzügyére, mint élelmezésére igen jelentős lehetne, különösen ha azt vesszük tekintetbe, hogy e területből 9000 hold, azaz az összterület 40%-a városi birtok, amelynek jövedelmezősége a árostól függ.

A művelési ágak szerinti megoszlásra vonatkozó adatok elárulják, hogy a művelésnek az az intenzitása, amely éppen

egy ilyen milliós lakosú ipari város területén várható volna, egyáltalán nem következett be. az egész terület 60%-a szántó és körülbelül 15% erdő.

Akkor, amikor a főváros vásárcsarnokaiba az 1910. évben vasúton és hajón kerek 190.000 mm. zöldség, 30.000 mm. főzelék és 220.000 mm. gyümölcs érkezett – nem számítva a tengelyen érkezett árút –, amikor ilyen tömegtelen mennyiségeket fogyaszt az intenzív mezőgazdaság cikkeiből a főváros, és akkor, amidőn ezeket az élelmiszereket kénytelen a főváros nagy távolságokról beszerezni: pl. nagyobb tételek, 17 vagon gyümölcs Beszterczéről, 28 vagon gyümölcs és 3 vagon zöldség Csókáról (Bács-Bodrogm.), 56 vagon zöldség Érsekújvárról, 235 vagon zöldség Makóról, 39 vagon zöldség Triesztből, 19 vagon zöldség Zomborból érkezett – a főváros határának három negyedrésze szántó és erdő és csak egy negyedrésze van intenzív művelés alatt.

A városi közterület művelésre alkalmas 9000 holdjából csak 271 hold van bolgár kertészeknél haszonbérben, a többi jórészt magánosok bérlik szántónak és rétnak. 419.895 koronát jövedelmezett 1912-ben a fővárosnak 9000 hold, a holdankénti jövedelem 46 korona volt; ezt a még tűrhető jövedelmezőséget csak akkor tudjuk igazán értékelni, ha tudjuk, hogy ebből csak 160.797 korona esik a szántóföldek és rétekből eredő jövedelemre, míg a jövedelem közel két harmada városi telkekért fizetett bér.²

A főváros erdőterülete 3488 hold, ezek az erdők egyáltalán nem hasznot hajtók, a jövedelmezőségük nem felel meg a tőkeérték kamatának sem.

Nem sok szerencsével járt a főváros első nagyobb mezőgazdasági vállalata sem. Az 1887-ben Óbudán 6 holdnyi területen és 1889-ben Kőbányán 141 magyar holdon létesített szőlőtelep és gyümölcsfaiskola, dacára annak, hogy 120.000 koronát fektetett a főváros a vállalkozásba, sikertelen kezdésnek bizonyult. Az óbudai telep teljesen elpusztult, területét haszonbérbe adta ki a főváros, a kőbányai telepnek megmaradt 22

¹ Budapest Székesfőváros Vásárcsarnokainak Évkönyve az 1910 évről. 72-75 oldal.

² Városi Szemle VI. évf. 10-12 sz. 1093. old. Dr. Rácz Gyula: A pénzügyek.

holdját 1905-ben 20 évre bérbe adta a főváros a fm. miniszteriumnak évi 12.000 koronáért.

Ebből állt a legutolsó ideig az a tevékenység, melyet a főváros saját földjének és a határában fekvő földeknek helyes és intenzív megművelése érdekében kifejtett. Jellemző példája ez annak, hogy az ipari nagyvárosoknak földpolitikája mennyire elhanyagolt volt, mennyire hiányzott. A földbirtok teherként nehezedik a nagyvárosok gazdálkodására. A főváros saját tapasztalatából tudta, hogy a bolgár kertészek 260 korona bért is fizetnek 1 hold bérletéért és mégis megelégedett évtizedeken át, hogy 9000 hold földje a belső telkek használati díjának betudásával 46 koronát jövedelmez átlagban.

Négy városnak a példája áll előttünk, mind a négyből egyformán megállapítható, hogy a városi területek megművelése meg sem közelíti azt a mértékét az intenzitásnak, amely tudatos birtokpolitikával elérhető, de egyúttal kiviláglik a példákból, hogy ahol a kezdeti megvannak a politikának, már ott is lényegesen emelkedik a városi területek hozama, ahol pedig, mint Kecskeméten, helyes irányban halad a városi terület megművelése, rövid *idő alatt* bámulatos eredményt érhetni el. Megállapítható e példákból az is, hogy a városi birtokpolitika ott hozza a legszegényebb eredményeket, ahol a területek jó részét a város saját kezelésben használja gazdasági célokra, ahol nagy birtoktesteken folyik a városi gazdálkodás; hogy a hosszú lejáratú kisbérletek előnyösebbek a rövid időre felmondhatóknál, de a legelőnyösebb a föld kihasználása ott, ahol egész kis parcellákban a városi terület a földet megművelők tulajdonába megy át.

Nem ez az igazi és valóban céltudatos városi birtokpolitika ideálja, de ezek a tények rávezetnek az útra, amelyen a kitűzött célt keresnünk kell. Lássuk, milyen módokat kerestek újabban a nagyvárosok területeik célszerű hasznosítására.

Reformmozgalmak a városi területek kihasználásában.

Azok az ideák, melyek a nagyvárosok helyesebb területpolitikáját célozzák, kétféle eredetre vezethetők vissza: vagy a földreform gondolatából származnak, vagy a szociális higiéné eredményei. Természetes, hogy végső eredményben az összes

reformkísérletek határai egybeolvadnak, magukba *zárnak* elemeket a szociálpolitika mindkét területéről, de belejátszanak e mozgalmakba agrárreformer gondolatok is. Megállapítható mégis, hogy abból a szempontból, amit mi teszünk vizsgálat tárgyává, hogy t. i. *a városi földreformmozgalmak miképpen hatnak ki a városok élelmezésére és hogy nem volna-e hatásos a mozgalmaknak súlypontját a gyorsabb eredmény elérése végett épen erre a gazdasági oldalra áttenni* – alig világitották még meg e kérdést. A magyar városok példájából látjuk, hogy a városok erősen beleszólhatnak a földkérdés megoldásába, lehetséges lenne talán, hogy tudatos politikával felvegyék és megkezdjék a harcot, amellyel a földet és végső elemzésben önmagukat, a városi polgárságot szabadítják fel!?

Jobb, egészségesebb és olcsóbb lakáshoz juttatni a városok lakóit, ez az alapcél vezeti a higiénikusokat; megakadályozni a városi telkekkel folytatott uzorát; a városi földjáradékból eredő hihetetlen mértékű, munkanélküli jövedelmet megszüntetni, ez a földreformereket. E célokkal együttesen, azok megalapozására megteremteni a városokból kiinduló agrárreformot, megdönteni a városi piacok kiszolgáltatottságát, ez a feladata egy igazán nagyszabású városi élelmezési politikának ...

Városi farmok, városi konyhakertek, munkáskertek és a kertvárosok alkotják a városgazdaságot vezető és szociál-higiénikusok mozgalmának eszközeit; a városi telkeknek a spekuláció hatalma alól való kivonása telekérték- és telekérték-emelkedési adó és a városi telektulajdon elidegeníthetlenségének új jogi formái: örökbérlet és visszavásárlási jog útján, a földreform mozgalmak eredményeit. Lássuk, hogy ezek a formák és intézmények mennyi alapot adnak a városi agrárreform gondolatához.

A városi farmok és városi konyhakertek eredete azonos. A városi területek saját gazdaságban való jobb kihasználása és az intenzívebb gazdasági üzemek révén jobb élelmezési viszonyok teremtése a cél.

A városi farmok intézménye különösen Amerikában hódított. A városok kisebb területeket vettek mezőgazdasági művelés alá, felhasználva a városi komposztot a területek trágyázására. A kísérletek kezdetben igen kevés eredménnyel jártak, csak újabban mutatkozik némi siker. Pasadena város pl. 530 holdas

farmján 65 holdon narancsot, 110 holdon angol mogorót termelt, a terület többi részét rétnak és szántónak használták, az eredmény végre az 1912. évben 73.888 korona tiszta nyereség volt, ami holdanként 139 koronás hozadéknak felel meg.

Ide sorozható Nürnberg szegényügyi hivatalának az a kísérlete, hogy a város a még munkaképes szegények és oly egyének foglalkoztatása céljából, akik szokványos munkakerülők és azért keresik fel a szegényházat, 1910-ben 121.600 márkáért a város közelében egy birtokot vett és azon házi kezelésben gazdaságot létesített. A terület $\frac{1}{6}$ részét zöldségtermelésre, $\frac{2}{6}$ részét zabtermelésre és $\frac{3}{6}$ részét burgonyatermelésre használják és az utcai szemét, a vásártéri trágya és fekáliák felhasználásával bőven trágyázzák. Az első üzemév 6513 M. veszteséggel zárult.

Itt kell említést tenni Budapest székesfőváros konyhakertgazdaságáról, melyet a tan. XVI. ügysz. 1912. évi előterjesztése alapján létesített a főváros eredetileg a községi élelmiszerüzem kiegészítő részéül. A vállalkozás célja az előterjesztés szerint: főzelék- és zöldségtermeléssel a piac árait szabályozni, magyar konyhakertészeket nevelni és a város jövedelmeit emelni. Az utóbbi cél elérését azért reméli az előterjesztés, mert míg a várostól kiadott szántók átlag 30 korona bérjövédelmet hoznak holdanként, a bolgár kertészek holdanként átlag 160 koronát fizetnek bér gyanánt a fővárosnak, a házi kezelésű konyhakert magyar holdja után átlag 450 korona tiszta jövedelmet vár az előterjesztés. Az előterjesztéshez csatolt kalkuláció szerint magyar holdanként átlag 1000 korona készkiadás mellett 1500 korona haszon várható, amiből 50%-ot leütve, az időjárás eshetőségeitől okozott károkra és 300 koronát holdanként amortizációra, maradna magyar holdanként átlag 450 korona, a 100 holdas gazdaság után 45.000 korona *tiszta* haszon évenként.

Ezzel a kalkulációval szemben az első üzletév eredmény-számlája így festett: 122½ magyar holdon kezdte meg a főváros az üzemét, 140.000 korona befektetéssel. Az üzem tiszta nyeresége 3401 koronát tett ki, noha a forgatóke amortizációja nem történt meg, ennek beszámításával a valóságban veszteség mutatható ki. Veszteség, noha a konjunktúra igen kedvező volt, mert a beszámoló szerint a bolgár kertészek versenye a háború miatt hiányzott. Ez az eredmény igazán nem felel meg az elő-

irányzatnak, még akkor sem, ha figyelembe vesszük – amit meg is kell tennünk – hogy az első üzemév csonka volt, az őszi előmunkálatok év elejére maradtak és hogy az előterjesztés szerint ugyanezen befektetéssel 257 hold újabb művelés alá kerülő talaj előkészítő munkái is elvégeztek. Mégis érthető ez az eredmény, ha elgondoljuk, hogy a mérleg szerint 122^{1^} magyar hold művelését 11.831 korona tisztí fizetés és 30.319 korona napszámber, összesen tehát 42.150 korona munkabér terhelte, 6398 korona külön üzemköltség mellett.

Ez a napszámber nem annyira mint költségvetési tétel jelenti az üzem jövedelmezőségének teherúlsúlyát, hanem jelenti azt a különbséget, ami a bérmunka és a földtulajdonos munkája között áll fenn. Jelenti teherben és eredményben a különbséget a kora reggeltől napestig szorgalmaskodó paraszt munkája és a napszámos munkája között. Kétszeresen esik latba a különbség épen a kertművelésnél, ahol minden kis palánta olyan külön figyelmet, gondot és szerető művelést igényel, amire csak *a magáéban* foglalatokodó földműves képes. Itt a kulcsa a városi konyhakert üzemmérlegének.

Az eddigi adatok mind amellet szólnak, hogy a helyes városi birtokpolitika első feltétele, hogy az üzem ne házi kezelésben álljon. Láttuk a nagybirtokon gazdálkodó magyar városok házi kezelési adatait, látjuk, hogy a modern, intenzív város gazdálkodásra vonatkozó kísérletek sem biztatnak sok eredménnyel.

Nem kell azt gondolni, hogy az ilyen intenzív városi gazdaságok területének növelése megjavítja, lényegében változtatja meg az eredményt. Nem valószínű, hogy a főváros megnagyobított konyhakerti gazdaságának zárszámadása valaha is el fogja érni az előterjesztésben foglalt és eredetileg is redukált jövedelmezőséget, noha az első év eredményénél sokkal jobb lesz okszerűbb gazdálkodás mellett. Nem valószínű ez, noha az előterjesztés nem irreális számvetésen alapul, sőt a valóságban az a teljes jövedelmezőség is lehetséges, amit a kockázat esélyeire való hivatkozással 100%-kal mérsékel a javaslat. Nem községi és nem nagyüzem, hanem az intenzíven művelt, kis terjedelmű magángazdaság kihozza a földből az előirányzott jövedelmezőséget átlagos évben is.

Épen az intenzív mezőgazdasági üzemeknél függ szorosan

össze a művelt terület hozadéka a terjedelemmel. Azok az adatok, melyeket *Bang* az intenzív gazdaság otthonában, Dániában, szerzett tapasztalatai alapján közöl, az üzemterület és az intenzitásfok közötti összefüggésről, megadják a választ arra, hogy ott, ahol a bolgár kertész aranyakat tud kihozni a maga művelte földből, a városi vállalkozásnak igen sovány eredménnyel kell beérnie. *Bang* táblázata így fest:¹

Az üzem nagysága	Az üzemek száma	Az eladott termés értéke M.-ban	Az elhasznált termés értéke M.-ban	Összes bevétel
0-05 ha. alól	7	966	2.282	3.248
0-05-0-25 ha.	17	876	675	1.551
0-25-1-00 »	11	363	376	739
1-00-1-50 »	13	340	207	547
1-50-2-00 »	13	317	120	437
2-00-2-50 »	7	182	142	324
2-50-5-00 »	10	186	81	267
5-00 ha. felül	5	71	48	119

E táblázat szerint az üzemeredményeket még egyazon gazdasági típuson, a törpebirtokon belül is arányosan fokozza a művelt terület csökkenése, noha a vizsgált birtokokon mindenütt saját tulajdonán dolgozó földművesről volt szó, míg a városi üzem drágán ellenőrzött bérmunkásokkal dolgozik.

Különös, ha ezek után mégis azt a következtetést vonjuk le, hogy a főváros konyhakerti gazdasága és ennek a gazdaságnak fejlesztésére irányuló törekvése a legnagyobb elismerést érdemli meg. Megérdemli ezt azért, mert szakít azzal a bérleti rendszerrel, mely a városi földeket rövid időre szóló, a művelési ág meghatározása nélküli bérletekben adta ki nagyobb terjedelemben és mert a konyhakerti gazdaság az első céltudatos lépés a városi területen folytatandó intenzív gazdálkodás felé és *alapul szolgálhat* a város földjének olyan kihasználására, amilyent a város élelmezési és pénzügyi érdekei megkívánnak.

A város feladata földjeire az intenzív megművelést, a kertgazdaságot bevezetni, a földet a termelési módnak megfelelően felszerelni és a fundus instruktust átadni önálló földműveseknek, akik az előkészített földön anyagi erejüket meghaladó befektetés nélkül foghatnak a legintenzívebb gazdálkodáshoz. Mielőtt ismertetnénk a módot, ahogyan ezeket az önálló és mégis községi – mert községi tulajdonon és a község irányítása mellett

¹ E. David: Szocializmus és mezőgazdaság. II. 317.

üzött – gazdaságok létesítését elképzeljük, lássuk előbb a munkáskertek, a kertvárosok és a földreformerek azon intézményeit, melyek a probléma megoldásához közelebb juttatnak bennünket, irányítással szolgálnak és erősítik majd tervünket:

A munkáskertek tervét egészségügyi és közjótékonyasági mozgalmak vetették felszínre. *Morgandnak*, a francia munkáskertmozgalomról írt műve,¹ így határozza meg a munkáskert fogalmát: »Egy darabka föld, amelyet ingyen, vagy legalább igen előnyös feltételek mellett Ínséges, vagy a nyomorhoz közel álló család rendelkezésére bocsátunk, hogy a család tagjai műveljék; táplálkozásukat javítva a föld terméseiből – feltéve, hogy ez tiszta filantrópiából történik és nem fizeteskiegészítésképpen, amint azt egyes vállalatok (vasút, bánya stb.) a munkásaiknak használatra kiadott földdel teszik.«

Ez a meghatározás híven visszatükrözi azt a felfogást, hogy a munkáskertek célja elsősorban filantrópikus, ami kitűnik abból is, hogy a francia munkáskertmozgalom társadalmi jellegű, emberbaráti intézmények vezetik. A munkások változatos foglalkoztatása, a szabadban való munkának az egészség fenntartására való hatása az elsőrendű cél, amely mellett mellékes a népelelmezésben önként következő javulás.

Az az előterjesztés, melyet a fővárosi tanács nevében 1912 október hó 1-én *dr. Ferenczi* és *dr. Wildner* terjesztettek a közgyűlés elé a fővárosi munkáskertek létesítése ügyében, szintén ezeket a szempontokat helyezi előtérbe, kiegészítve azzal, hogy a fővárosi munkáskertek egyúttal gyermekjátzóterekül szolgáljanak. Kitűnik ez abból is, hogy a tervbevevett munkáskertek a tervezet szerint átlag 100-200 m² területtel volnának létesítendőek és hogy 100 m²-ért az első évben 64.04 korona összbért kellene fizetni (35.44 korona bér, 12 korona vízdíj és 16.60 a lugasért), a többi években pedig 44 koronát. Ezzel szemben az előterjesztés átlag 40-60 korona bevételt remél 100 m²-en, illetve ennyire becsüli a termelvények értékét. Eszerint a tervezet szerint tehát a kertbérlők az egészségükre gyakorolt jó hatáson kívül más előnyét kertjük művelésének alig is látnák.

A munkáskertmozgalom eredményességének pedig elenged-

¹ Morgand: Les Jardins Ouvriers, Paris 1908.

hetetlen feltétele, hogy a napi egyhangú gyári munka után végzett változatosabb munka, a kertművelés, anyagi eredménnyel járjon, a munka, szószerint vett értelemben, olyan gyümölcsöt teremjen, ami a munkás háztartásának mérlegét javítja.

A francia mozgalom, melyet egy sedani gyárosnő: F. *Hervieu* kezdett, és ma is – élén a »Ligue du coin de terre et du foyer «-vel – a társadalom tart kezében, 1900-tól 1906-ig 60-ról 10.270-re emelte különböző városokban a munkáskertek számát, *összesen 454*: hektárt foglal le a földből a munkáskertek számára, mely terület kerekén 72.000 lelket, munkást és családtagokat foglalkoztat. Ez a mozgalom tisztán filantrópikus jellege dacára sem feledkezik meg arról, hogy eredményét a *kertek jövedelmezőségének* köszönheti, ami kitűnik például *Lallententnak*, a nancyi munkáskertmozgalom vezetőjének jelentéseiből: 5 ha. és 6 ár területet osztottak fel ott 212 kertre, átlag 240 m²-es parcellákban, amelyeknek bére átlag 28.30 frank volt, ezzel szemben a 240 m²-es terület terményeinek értéke átlag 96 frank volt. 212 munkáscsalád a testet felüdítő és szórakoztató kertműveléssel jelentékeny jövedelemre is tett tehát szert.

A német munkáskertmozgalmat Gottlieb *Schröter* indította meg, a mozgalom azonban csak akkor ért el jelentékenyebb eredményeket, amikor nagyobb városok rendeztek be munkásokok számára kertbérleteket. [Főleg *Kiel* városa járt elül jó példával, mely 1910-ben már 200 ha. területen adott ki átlag 420 m²-es területű kertbérleteket. A bérösszeg kertenként átlag 18 márka, azaz a fővárosban tervezett kertek bérenek egy tizede. Ilyen bér mellett a bérlők is megtalálják számításukat, de a város is. Azelőtt, míg *Kiel* is egy tagban, szántó céljára adta ki a földet, alig egy harmadát jövedelmezte a városi föld a mai bérösszegnek.)

Breslau, Köln, Darmstadt, Leipzig, Magdeburg és München azok a német városok, melyek hasonló kertbérleteket létesítettek már. Mindenhol a város maga látja el a talajrendezést, gondoskodik a vízszolgáltatásról, utakról, a kerteket elválasztó falakról, szóval a teljesen berendezett területet adja a munkások használatára méltányos bérösszegért, hosszabb, átlag 10 éves bérleti időre, mely bizonyos feltételek betartása esetén önként megújul. A bérösszeg 100 m²-ként Darmstadtban 0,8, Magde-

burgban 5, Leipzigban 6-12, Kölnben 8, Breslauban 8-12, Münchenben 18-20 márka. A kertek nagysága 150-500 m².

A magyar városok közül Debreczen es Kolozsvár) munkáskertjei érdemelnek említést. Az előbbieket Szántó Győző gyáros kezdesére létesültek és 1911-ben már 500 kert volt bérletben. A kertek átlag 4-600 m² terjedelműek és évi bérük 4-6 korona. A kolozsvári kertek száma 370, területük átlag 4-500 m²) Mindkét városban, noha a népesség túlnyomó része földműves, a kerteket elsősorban ipari munkások veszik bérbe.

A munkáskertmozgalom kétségtelenül alkalmas eszköz arra, hogy a városok élelmezését és a városi földek intenzivebb mívelését is szolgálja. Fontos szociális hatásai miatt is érdemes arra, hogy a városok e mozgalmat, német mintára, kezükbe vegyék. A munkáskertek útján elérhető eredmények azonban igen szűk határon belül mozoghatnak. Alkalmas birtokpolitikai eszköznek e mozgalom alig tekinthető. A városi munkáselemnek mindig csak egy része lesz kapható és alkalmas arra, hogy egész napi fárasztó gyári munka után pihenőül a kerti munkát válassza. Minél primitívebbek a munkaviszonyok egy országban, minél hosszabb a munkaidő és minél kisebb a munkabér, annál kevesebb az eredmény, mert az elcsigázott munkás a legkevésbé hajlandó és alkalmas a kerti túlmunkára, – pedig éppen ezeknek a munkásoknak volna legnagyobb szükségük a szabadban való mozgásra és a kerti munka gyümölcséből eredő jobb táplálkozásra. A munkáskertek terjedhetése és a munkaviszonyok közötti összefüggés tehát nem mondható kedvezőnek. Alkalmas munkaviszonyok között is határt szab a munkáskertmozgalomnak a munkahely és lakás, valamint a munkáskert közötti térbeli különbség. A munkáskertek nem szolgálnak egyúttal lakásul, sőt tilos azokban még meghálni is. A gyárból sokszor igen távol eső lakásához és onnan a kertbe menni kevés az ideje és a kedve a munkásembernek és családtagjainak, akik mihelyt felcseperedtek, maguk is ipari munkát kénytelenek vállalni. Ezekkel az akadályokkal megbirkózni a városi munka mai szervezete mellett nem lehet.

A munkáskertmozgalomnak fontos tanulsága mégis az, hogy az ipari munkások egyrésze hajlandó idejének egy részét mezőgazdasági munkára fordítani és hogy a városi birtokok felhasználásánál útmutatással szolgál arra nézve, hogy azokat

egészen kis parcellákban is, hosszú lejáratú bérletekben, a művelési ág meghatározása mellett, ki lehet adni művelésre, úgyhogy a bérlő is és a város is megtalálja számadását. Ez a tanulság a mi céljainkra rendkívül fontos. Minthogy pedig a kis területeken való gazdálkodás csakis akkor lehet rentábilis, ha az intenzív: zöldség- és főzeléktermelésből, gyümölcsfák ültetéséből és állattartásból, főleg baromfityénésztésből áll, - a kis területek megfelelő módon való bérbeadása szükségszerűleg vonja maga után a népelelmezésben beálló javulást.

A kertvárosmozgalom ugyancsak higiénikus és szociálpolitikai okokból indult meg.¹ A mozgalom célját az angol kert város egyesület »Garden City Association« ezekben határozza meg: a túlnépesség megszüntetése; a faluból való elvándorlás csökkentése; új városok alapítása kertvárosrendszerben; régi városoknak kertelővárosokkal való ellátása; gyárakhoz tartozó kerttelepek létesítése; üres területek megszerzése kertvárosok céljaira és mezőgazdasági kisüzemek létesítése a városok közelében. A német mozgalmat irányító »Deutsche Gartenstadt-Gesellschaft« céljai azonosok, de külön is kiemelendők tartja a program a telekspekuláció elleni küzdelmet.

A kertvárosmozgalom angol talajból nőtt ki. »Az én házam az én váram«, ebben az angol közmondásban leli eredetét, hogy az angol nép idegenül érzi magát a nagyvárosok körengetegeiben, a bérkaszányák egészségtelen levegője, túlszűfolttsága, a városi lakósokkal űzött uzsora súlyosan nehezedett rá arra a népre, amelynél ősi tradíció a saját házban való lakás. Minden ház egy vár legyen, melyet kertek és lugasok öveznek és minden ház levegőt, szabadságot és egészséget adjon a város lakóinak is. Ez ma már nem ábránd: »Port-Sunlight«, »Bourneville«, »Hamptstead«, »Letchworth«, angol kertvárosok nevei, melyek büszkén mutatják, hogy az angol akarat valóra váltotta a tervet. 51 km.-nyire Londontól a vasút mentén 1903-ban kezdett épülni Letchworth. 1545 hektárt foglaltak le a város céljaira, melynek 3 milliónyi vételárából egy harmadot készpénzben fizetett ki az alapító társaság, az összeg többi része 4%-kal tőkésítettett. A terület középső része az üzletek számára maradt, a gyárak és iparüzemek egy helyen összpön-

¹ H. Kampffmeyer: Die Gartenstadtbewegung, Leipzig 1909. p.13.

tosulnak, ahonnan a rendszeresen uralkodó szél eltereli a füstöt; az összes üzemek számára a város gondoskodik minél kevesebb füstöt és zajt okozó erőről és világításról; a házak és házsorok egymással városi rendezett utcákkal vannak összekötve, de minden ház hátsó része kert és a kerti oldal felé nem hatolhat a város pora és lármája; az egész várost körülölelő két harmada a földnek szántónak és kertbérleteknek van fenntartva. A bérletek 99 évre szóló úgynevezett örökbérletek (lease hold).

A kertváros tehát nem ideális terv, hanem gyakorlati valóság, amely elindult, hogy diadalt arasson a nagyvárosok rideg bérkaszáryain, legyőzze a városi életmóddal járó tömegbetegségeket: tuberkulózist, rákot, iszákosságot és idegbajokat; megadja a város előnyeit: a jó közvilágítást, közbiztonságot, vízszolgáltatást és a társadalmi együttélésből fakadó kultúra lehetőségeit, anélkül, hogy egyúttal a városi lakóit kiszolgáltatassa a lakászsorának, a tömeglakások erkölcsi és anyagi nyomorúságának; a malterből összehordott csúnya épülettömegek helyett kerttel díszített művészi házakat alkosson; helyet adjon városi iparágaknak, *főleg* a nyomdaiparnak, ruha-, bőr-, bútór- és műiparnak, anélkül, hogy az ipari munkásokat a telek- és házspekuláció jobbjágyaivá tenné.

A kertváros utáni törekvést, az angol és német társadalmaknak és városoknak a kertvárosmozgalomban való részvételét ezek a célok épen eléggé megokolják. *Új tartalmat adna azonban e mozgalomba és a megvalósuláshoz közelebb vinné, ha a célok közé a varoselelmezés problémájának részleges megoldását is felvennék*, illetőleg arra nagyobb súlyt fektetnének, mint ma, amikor az agrárreform a kertvárosmozgalomnak csak mellékes, számba alig vett velejárója.

Kampffmeyer már pedzi a gondolatot a kertvárosmozgalomról írott művében, kifejti, hogy a kertváros városi *zónája* jó fogyasztója a mezőgazdasági zóna termelvényeinek és hogy a várostól termelt trágya felhasználása, valamint az előállított hajtóerők kihasználása emeli a mezőgazdasági övezet művelési intenzitását. Felemlíti *Kampffmeyer* azt is, hogy amikor *Cadbury*nak, Bourneville angol kertváros alapítójának azt vetették szemére, hogy a városi milliók elhelyezése kertvárosokban olyan rengeteg területet foglal le a mezőgazdasági művelésre szükséges területből, hogy ez a mezőgazdaság válságára vezetne, *Cadbury*

ezt a számítást vetette ellene a támadásnak: Ha minden angol városi lakó rendelkezne akkora területtel, mint egy bournevillei kerthez szükséges, azaz 400 m²-rel, az csak nyolcvanad részét venné igénybe Anglia területének. Nos, a bournevillei kertek hozadéka pontosan meg van állapítva. Hetenként minden kert átlag 1 sh. 9½ d.-t =179 márkát hoz. E számítás alapján a városi lakók elhelyezésére szolgáló terület *több mint tizenkétszer annyi élelmiszert termelne, mint ma, amidőn szántónak használgák.*

Ez a megjegyzés világítja meg az utat, amerre a kertvárosmozgalomnak haladni kell. Amilyen nehéz, akár tisztán társadalmi úton, akár a városok bevonásával is, csakis lakáspolitikai és higiénikus eredőkből összetéve a kertvárosmozgalom erejét, azt eredményre juttatni; azonnal másképen fest majd a mozgalom sorsa és belső ereje, ha a nagyvárosok azt birtokpolitikájuk és a városélelmzés közötti összefüggés hatóerejéből látják el tartalommal, – ha a kertvárosok a meglévő nagyvárosok olyan megújulására vezetnek, mely éléstáru szolgál a régi, a város »City«-jét adó anyaváros számára.

Mielőtt még megismernők azt, hogy milyen irányban fejlődhet a városi birtokpolitika az eddig ismertetett intézmények felhasználásával, ismerkedjünk meg azokkal a jogi elvekkel és eszközökkel, melyeket a földreformerek mozgalma adhat eszközül célunk megközelítéséhez:

A német földreformmozgalom az, amelynek eredményei bennünket érdekelnek. A »Bund Deutscher Bodenreformer« ugyanis a földreform elméletének érintetlenül hagyásával, igazi Henry George-i szellemben működik, de a súlyt a gyakorlati politikára fekteti. A városi telekpolitika és lakáskérdés az, ahol a mozgalom legszebb eredményeit érte el. A cél az, hogy az az értékelkedés, mely a városi földön ezrek és milliók közreműködéséből, munkájából ered, ne egyes ház- és telekspekulánsokat gazdagítson, hanem a közjót szolgálja.

Erre a célra szolgál a tiszta földértékadó és a földérték-emelkedési adó, mindkettő fegyver a felhasználatlan, spekuláció céljára tartogatott telkek ellen, az utóbbi pedig alkalmas módszer a munkanélküli értékelkedésnek a köz javára való kisa-játítására. A telekértékemelkedési adó 1910 végén már 652 német községben szolgálta azt a célt, hogy a munkanélküli

jövedelmet csökkentse. *Ez az adózási forma, ha teljes mértékben érvényesül, alkalmas arra, hogy a városokat oly jövedelmi forráshoz juttassa, melyből külön telekalapot létesíthetnek és könnyen juthatnak az emígy értékében leszállított idegen kézben levő városterületekhez.*

A földreformmozgalom eredményezte Németországban az öröképítési- és visszavásárlási jogot. Az előbbi némileg módosított formája az angol örökbérletnek (lease hold), – ennek a jognak alapján valamely idegen területen átörökíthető joga van a bérlőnek építeni és a telket használni. A német gyakorlatban a jog 50-80 évre biztosítja a bérlőnek a földhöz való jogát és az angol joggal szemben a bérlet lejárta után a befektetés becsérték szerint és nem ingyen megy át a telektulajdonos birtokába. – A visszavásárlási jog lényege abban áll, hogy a telektulajdonosnak 100 éven belül joga van bizonyos esetekben: csőd, szerződésszegés, pusztulni hagyás és *minden* tulajdonváltozásnál, az eredeti eladási áron az ingatlant visszavenni, leszámítva az elhasználás értékét és hozzáadva a tényleges javítás értékét. A két jogi forma között a különbség az, hogy az utóbbinál a tulajdonos az egész ingatlannak, földnek és a rajta emelt épületeknek tényleges birtokosa, *mindkettő alkalmas azonban arra is, hogy a városi területek művelésre való kiadását lehetővé tegye, anélkül, hogy a város a földhöz való jogáról véglegesen lemondana és úgy hogy a bérlő-tulajdonosnak az intenzív műveléshez szükséges földdel és ingatlannal való rendelkezési joga meglegyen.*

A városi földbirtok a földkérdés megoldásában.

A helyes városi birtokpolitika első elve: a meglévőt megtartani és új földtulajdont szerezni. A nagyvárosok ez ellen az elv ellen igen sokat vétkeztek. Budapest pl. sok olyan teleknek tulajdonjogáról mondott le a múltban, amelyeknek megszerzése a városra később igen fontossá vált. A városoknak vevőként kell jelentkezniök minden esetben, amidőn határukban nagyobb földterület tulajdonost cserél és a város várható fejlődéséhez mérten új és új területeket kell lekötni a köz számára. Minél nagyobb távolságban és terjedelmesebb zónában történik a

területhódítás, annál inkább biztosítja a város a köz számára a telek értékének emelkedéséből előálló előnyöket, annál nagyobb területen készítheti elő azt a kolonizációt a városélelmezés számára, melyről szólni fogunk.

A német városok felismerték ennek a birtokpolitikának szükségét és a helyes lakáspolitiká szükségétől ösztökélve, birtokukat céltudatosan növelik. Harminc német város külön telekalapot létesített, amelyeknek felhasználásával területüket jelentősen emelték. Stettin pl. 1909-ben 859 ha., Lübeck 600 h.a., Ulm 380 ha. új területet szerzett; Frankfurt a/M. telekalapja kerekén 6 millió, Hamburgé 5 és Düsseldorfé 5 millió márka.

Ennek a birtokpolitikának egészen új, nagyszerű lendületet adna, ha a megszerzett területek városi farmokká átalakításával a befolyó bérjövödelmek adnák a telekalap jövedelmi forrását; az alap oly mérhetlen erővel rendelkezne, mely képessé tenné a városokat, hogy az ország művelhető területének jó részét birtokukba vegyék. Ez lenne a telekalap egyik erőforrása, míg a már elhódított területek visszaszerzésére és a telekalap jövedelmének emelésére szolgálhatna a telekértékemelkedési adó bevezetése. Minél radikálisabb formában történik ez, minél közelebb jár az igazi Henry George-i ideálhoz, a köz munkájából szerzett munkanélküli jövedelemnek adó útján való elkobzásához, annál inkább válnék lehetségessé, hogy a telekalap egyúttal a föld felszabadításának alapját adná, az akció kezdetéhez szükséges eszközöket biztosítaná.

Nem ábránd ez, hanem olyan program, amelyet a városi milliók a maguk erejéből valóra válthatnak. A város a demokrácia melegágya és tisztán a városi demokrácia belső értékétől függ, hogy milyen utat tesz meg a városi politika előre a földreform irányában. *Eberstadt* mondja:¹ »A kaszárnyaszerűen beépített városban a házbirtok valóságos szervezet a közigazgatás irányítására. Ez a szervezet Berlinben szabadelvűnek, a berlini külvárosokban konzervatívnak, Bécsben keresztényszocialistának nevezi magát, de tényleges különbség nincs közöttük. Ennél a rendszernél a lakosság éles, de erkölcsi és gazdasági szempontból jól megokolt ellentétben áll a községi irányzattal.« Bátran

¹ Pikler: A földreformmozgalom Németországban. Városi Szemle VI. 1-2. sz.

hozzátehetjük, hogy Budapest házbirtokszervezetére minden haladó iránya és a várostól újabban kezdett lakáspolitikára dacára megáll ez a kijelentés és nem is lehet másképpen addig, amíg a város, a köz, urává nem lesz minden földterületnek, amelyen fekszik, illetve azzá nem teszi magát a földérték- és a földértékemelkedési adó által és a helyes, a külső területek kolonizációján alapuló városi birtokpolitika segítségével.

A német városok jó példával itt is előljárnak. A földreformerek mozgalmának eredménye, hogy a legnagyobb német városok is sorra elfogadták a telekértékemelkedési adó bizonyos módjait. A George-i ideált még nem érték el ezek a városok, de a jég meg van törve, a köznek joga a saját munkájából szerzett értéktöbbletre elismertetett.

Az így megtartott és megszerzett föld előkészítése, művelésre alkalmassá tétele a város feladata. Eszközei erre a célra bőven vannak. Nincsen olyan kis parcellája a városok közelében fekvő területeknek, melyet mezőgazdasági művelésre alkalmassá ne lehetne tenni, melyet parlagon szabad hevertetni. A városok vízszolgáltatása, a csatornázás és elsősorban a városi szemét és trágya a várost képessé teszik a legokoszerűbb talajjavításra. Az az anyagpocsékolás, melyet a mai városok véghez visznek, amidőn a földet megrabolják a termékenységéhez szükséges hulladékoktól és trágyától, a föld kimerülésére vezet, lehetetlenné teszi az intenzív gazdálkodást. *Liebig* szerint (Chem. Brief. 47.) egymilliónyi lakosságú nagyvárosok évenkénti folyékony és szilárd ürülekei 103 millió font ásványi anyagra rúgnak, melyből 4.58 millió font foszforsavas sókra esik. Ehhez jönnek még a városi szemétben, a városi vágóhidakon és a szerves anyagokat »feldolgozó ipartelegeken előálló hulladékok, amik most csak a folyók szennyvizet gyarapítják. A város megrabolja a földet és megakadályozza az anyagot a maga örök körforgásában. A táplálék óriási tömegeit veszi el a földtől, de nem gondoskodik arról, hogy ezt a föld kellő formában vissza is kapja. *Liebig* 49. kémiai levelében Kína példájára utal, amelynek földje azért nem merül ki, mert a kínai végtelen gondnal ügyel arra, hogy semmi anyag el ne vesszen, amit végső elemzésben a földtől vett el.

A városok feladata birtokaikat öntözőművekkel és megfelelő trágyázással ellátni, a földműveléshez szükséges összes

előkészítő műveket, utakat, alagsövezéseket stb. elvégezni. Nincs olyan föld, amely kellő előkészítés után terméketlen maradna. A lápgátmíveléssel *Rimpauban* (Szászország) teljesen hasznavehetetlen területből elsőrendű földet készítettek, mely hektáronként 35-56 mm. rozs, 28-45 mm. búza, 27-39 mm. borsó, 50-58 mm. bab termést ad.

Ezeknek az előkészítő műveknek hatalmas költségeit kisbirtokosok nem vállalhatják, sőt a nagybirtokok urai sem szívesen vállalják, mert az intenzitás ilyen előkészítése épen ennél a birtokformánál ritkán fizetődik ki; de egy város magára vállalhatja e költségeket, ha birtokait a lehető legnagyobb intenzitással akarja művelés alá adni. Mennyire szükséges a terület ilyen előkészítése, arra jellemző a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségében tartott drágasági ankét (1910.) azon adata, mellyel a mezőgazdák részéről a drágaság okául Budapest környékének mezőgazdasági szempontból való elhanyagoltságát tüntették fel. Pest vármegyének 122.000 hold *nem termő* területe van, azaz az összes terület 6%-a és ezenkívül 32.000 hold nádas, azaz összesen 7½% míg az egész ország nem termő területe, beleértve a legkopárabb részeket is, csak 4.8%-a az egész területnek. Pest megyében 115.000 hold ugar volt, azaz minden kilencedik hold föld hevert műveletlenül, Sopron megyében minden huszonharmadik hold, Vas megyében minden harminckilencedik hold volt csak ugar a mezőgazdasági statisztika felvételének idejében. Pest megye marhaállománya 15%-kal kisebb, mint az országos átlag.

Az élelmiszerek legfőbb piaca, Budapest, tehát úgyszólván ki van szolgáltatva a legelhanyagoltabb mezőgazdaságnak, ki van adva a viszonyok és az országos birtokpolitika helytelen iránya folytán. Ezen az állapoton egy milliós városnak segíteni kell és ha akar, helyes városi birtokpolitikával segíteni képes.

Nem azt akarjuk állítani, hogy minden terület egyformán alkalmas, vagy alkalmassá tehető bármely mezőgazdasági üzemágra. A helyes városi birtokpolitika további feladata a megszerzett és előkészített földet természetének megfelelően művelési ágakra beosztani.

A városi földbirtok termésének meghatározásánál első sorban az illető területnek a várostól való távolsága és megközelíthetősége mérvadó. A legközelebb fekvő területek a leg-

alkalmasabban kertelővárosok és munkáskertek céljaira használhatóak, a környező övezet belső zónája konyhakerti művelésre és a legtávolabbi, vagy a legnehezebben elérhető területek szántók és rétek céljára. A kertvárosok természetes alakulási helye a nagyvárosok közelsége, csakis akkor remélhető a mai városok fokozatos átalakulása kertvárosokká, ha a városok veszik kezükbe a mozgalom irányítását és birtokpolitikájukkal alapozzák meg a jövő városait. Épen úgy, amint a városok nem önkényes alakulások, hanem a gazdasági fejlődés teremtményei, a kertvárosokat nem lehet találmányra bárhol elhelyezni, helyük a mai nagyvárosok közvetlen közelében van.

A kertvárosok és munkáskertek céljára bérbe adott városi földeken a Németországban és Angliában már érvényben lévő bérbeadási formák alkalmazhatók, de fenn kell tartani a városoknak azt a jogot is, hogy a bérlet akkor is megszüntethető, ha a házhoz tartozó ketrész parlagon marad két egymást követő éven át. Ezek a kertek a bérlők háztartásainak teljes zöldség- és gyümölcsszükségletét ellátnák, sőt bizonyos felesleget is juttatnának a város piacára. Budapest lakosságát - egy lakóház kertjére az angol normát, 400 m² számítva - a város művelhető területének a felén felépülő kertvárosba lehetne áttelepíteni, míg a város tulajdonában lévő mezőgazdasági művelésre alkalmas terület már ma is, a többi városi határnak hozzávásárlása nélkül, befogadná a népesség közel háromnegyedrészét a kertvárosi kolóniákba.

A kertek területének felét gyümölcsösnek, felét konyhakertnek használva, azok nemcsak a kertet művelő családok, tehát egész Budapest gyümölcs- és konyhakertszükségletét látnák el, hanem kivitelre is termelnének; ha számításunk alapjául azt a mennyiséget vesszük fel, amely a főváros vásárcsarnokaiba érkezik. Ez a számítás azonban nem volna alapos, mert a városok lakói, különösen a proletárok, korántsem fogyasztanak annyi gyümölcsöt és főzelékfélét, *mint amennyit fogyasztaniuk kellene egészséges étrend esetén* és amennyit fogyasztanának is, ha őket ezeknek az élelmicikkeknek aránylagos drágasága vissza nem tartaná. Az a kézimunka, melyet a kertművelés igényel, megtalálná jutalmát a jobb, olcsóbb, egészségesebb életmódban.

Egy nagyvárosból sem lehet máról-holnapra kertvárost

teremteni, de előkészíteni a városok átalakulását nagyon is lehetséges és szükséges a városi földek övezetekre osztása után az örökbérleti rendszer alapján. A belső zóna, ha a talajviszonyok megengedik, konyhakertek és lakóházakkal kapcsolatos gyümölcsösök céljára, a külső övezet szántó- és rétmívelésre adandó ki örökbérletekben. A város megmarad a földek birtokosa, a művelés felügyelője és irányítója és az értékesítés szervezője; a földműves-bérlő azonban munkájának teljes eredményét élvezzi. A város írja elő a művelés irányát, felügyel a végzett munkára és szükség esetén kitelepíti a bérletből az oda nem való elemeket; beszerzi a közös fogyasztásra szükséges anyagokat: vetőmagvakat, munkaeszközöket, trágyát; gondoskodik a termelvényeknek a város piacára juttatásáról, – a bérlők egyénileg függetlenül dolgoznak a rendelkezésükre bocsátott területen, a város kapcsolja őket egybe mint szervezője és irányítója a munkának.

Az örökbérleti rendszer mellett a bérlő biztos afelől, hogy a földre fordított gond, a talaj erejének megóvása és emelése neki hoz gyümölcsöket, viszont a városnak biztosítania kell jogait a szerződést be nem tartó bérlőkkel szemben és élnie kell az »áttelepíthetés jogával«. A város ugyanis ezzel a birtokpolitikával új és új területeket foglal majd le, területe a természetes fejlődéshez és a kertvárostípushoz közeledéshez képest nő, a művelési zónát újra kell időnként megállapítani a régi telepesek igénybevételével.)

A bérbeadandó parcellák nagysága függ a föld minőségétől, a művelési ágtól és a bérlő-család taglétszámától. Normál-típusok megállapítása nem okoz nehézséget, mert ha e mennyiségek adottak, úgy a parcellák meghatározásának mértéke is megvan. Alapelvül követendő azonban, hogy *egy-egy parcella soka ne legyen nagyobb, mint amennyit a bérlő-család a maga erejéből megművelni képes.* A másik irányban, hogy t. i. a parcellák ne szabassanak túlkicsinyre, kevésbé fontos a pontosság. Városok közelében, ahol ipari munkaalkalom is kínálkozik, nem baj az, ha a bérlő-családnak feles munkanapjai maradnak, másrészt a legkisebb törpeüzemek eredményei arra utalnak, hogy a munkaerőnek az üzem feletti túlsúlya a gazdaság intenzitásában keres kielégülést.

Törpeparcellák örökbérletben; ez a gazdasági forma csak

akkor vezethet intenzív gazdálkodásra, ha az egyes parcellák *csak mint birtokrészek*, mint a termékek birtokosainak osztályai, függetlenek egymástól. Elengedhetetlenül szükséges, hogy az egész művelés alatt álló városi terület üzemének irányítását, az anyagbeszerzést, nagyobb költséggel járó közmunkákat, talajjavítást és az értékesítést az egész bérlő-kolóniának közös szerve végezze. A termelők szövetkezeteinél a szövetkezet ez a szerv, a városi birtokoknál a város.

Budapest konyhakerti gazdaságának üzemterheiben például közel 12.000 korona tisztí, *intézői* fizetés szerepel az alig 100 holdas gazdaság vezetésére. Ugyanez a teher alig érezhető, ha azt egy több ezer holdas örökberletli rendszerű városi konyhakerti gazdaság vezetésére fordítjuk és amellet a gazdaság irányítása és felügyelete tökéletes lehet. A város a vetőmagvak, munkaeszközök, trágyabeszerzésnél és vízszolgáltatásnál olyan előnyöket biztosít a bérlőknek, hogy e felügyelet költségei bőven megtérülnek számukra.)

A művelési ág meghatározása még részleteiben sem ütközik nehézségekbe. A különböző növények igényei a földdel szemben eléggé változók, de ismeretesek. Konyhakerti művelésre például legalkalmasabb a középkötött vagy lazább természetű televényes föld, de kellő javítással és főleg trágyázással bármely föld – mely nem szikes – alkalmassá tehető e művelési ágra. Főleg a komposzt, tehát a városokban leginkább rendelkezésre álló trágya, alkalmas ily talajjavításra. A növényeket itt is hármas forgóban célszerű termesztetni. Az első évben a friss trágyázás után káposztát, salátát, spenótot; a második évben répát, burgonyát, tököt, ugorkát és a harmadik évben hüvelyes növényeket. – A gyümölcsfélék minden földben megteremnek, de a legalkalmasabb e művelési ágra a homokos agyagtalaj, tehát épen az, mely kevésbé való szántónak. Ezen az általános elven kívül, úgyszólván fajták szerint változik a gyümölcsféléknek a talajhoz való viszonya, virágzása. Az egyes vidékeknek megvannak a maga tájfajtái, melyeket a legajánlatosabb termelni. Szóval – mint a példából látjuk – a művelési ág meghatározása adott viszonyokkal számol és csakis így biztosíthatja a város egyrészt a kellő terméseredményt, másrészt csak a művelési ág meghatározásával kerülheti el a termelés egyoldalúságát. A bérlőknek ez a megkötöttsége csak látszólag

terhes rájuk, a valóságban számukra is előny az, hogy a piacra az árú egyenletesen elosztva kerül, ami megakadályozza azt is, hogy a földjáradéknak a természetadta földkülönbségen alapuló különböző mértékét a piaci konjunktúrák mesterségesen is fokozzák.

A bérösszeg megállapítását kevesebb biztonsággal végeztetik a városok. Túlmagas bérek kedvét veszik a bérlőnek, kiuzsorázottnak érzi magát, nem látja munkájának eredményét; alacsony bér a város számára kicsiny jövedelmezőséget jelent és a bérlőt nem ösztönzi elég intenzív munkára. Elég alapot ad a bér megállapításánál a földek értéke, illetve az értéknek megfelelő tőkekamat és a városi üzemvezetés költségeinek a bérlők közötti arányos elosztása. Ehhez az alaphoz kell hozzávetőleg megállapítani a bérösszeget úgy, hogy abban a földjáradéknak a város számára való lefoglalása is bennfoglaltassák. A gyakorlatban ezt a leghelyesebb a földértékemelkedési adó mintájára a bérelt földnek nagyobb időközönként történő új ártértékelésével eszközölni, s a Németországtól bérelt kiauerschau területen például 25 évenként állapítatik meg a föld értéke az adó megállapíthatása céljából! Szigorúan betartandó a bérbeadott földek albérletbe adásának tilalma. Az örökbérleti rendszer minden előnyét eltünteti az albérletek engedélyezése, bizonyítja ezt például az, hogy Szabadka város méltányos áron bérbeadott földjeivel valóságos bérzsora folyik, dacára annak, hogy a bérletek hosszú lejáratúak.)A földjáradék a maga igazi uzsoramivoltában épen az ilyen albérleteknél válik szembetűnővé, ahol az eredeti bérlő minden munka nélkül, idegen tulajdonon szerez uzsoraprofitot.

A helyesen megállapított bér sem biztosítja azt, hogy a városi birtokokon termelt élelmiszerek tényleg a város éléstárába jutnak. A városnak az értékesítés irányításával kell gondoskodnia e cél eléréséről.

Történhetnék ez úgy, hogy a város szabad kezet ad bérlőinek arra, hogy értékesítő szövetkezetekbe állva, a város piacaira hozzák termelvényeiket; vagy pedig úgy, hogy a város gondoskodik a termelvények értékesítéséről. Az első megoldás könnyebb, a termelők szabadságát egyáltalán nem korlátozza, de nem is biztosít a fogyasztók részére több előnyt, mint amennyi a kínálat emelkedéséből önként folyik. A másik

megoldásnak nagy akadálya, hogy a város, mint kollektív személy, nem igen alkalmas az értékesítés olyan lebonyolítására, mely a termelők és fogyasztók közötti természetes ellentéteket áthidalja, emellett az értékesítéshez szükséges kereskedelmi mozgékonyág hiánya is akadály. Megkönnyíti e munkát, ha a városnak, mint Budapestnek is, jól kiépített vásárcsarnoki intézménye van, megbízható hatósági közvetítőkkal és még nagyobb az előny, ha a város községi élelmiszerüzemmel rendelkezik. Ez az üzem közvetlenül is átveheti a termelvényeket, sőt megadja az alapot arra, hogy a város a »természetbeni« bérfizetés olyan módját vezesse be, ahol a bérlők kötelesek termelvényeiket értékesítés és elszámolás végett átadni a községi üzemnek, mely a bérösszegeket levonja a piacon elért árakból. A községi élelmiszerüzem ebben, a piacnak árúval nagyobb való ellátásában találná meg igazi hivatását.

Mindkét esetben hiányzik azonban a közvetlen kapcsolat a termelők és fogyasztók között, hiányzik a kettőt elválasztó érdekkülönbséget áthidaló szerv, mely a földet a várossal egyesíti. A »városi farmok« akkor lesznek igazán a városi fogyasztók millióinak termőföldjei, melyek a fogyasztókat az intenzív földművelés termékeivel látják el, ha ezt a kapcsolatot megkapják. A fogyasztók szövetkezeteinek feladata ezt az összekötő láncszemet adni, ezek végezhetik el a városi farmok termékeinek célszerű, igazságos, minden érdeket kielégítő elosztását. A szövetkezetek a várostól megindított földreform-mozgalmat a maguk hatalmas anyagi és erkölcsi erejével segíthetik előre, sőt átvállalják a feladat igazi megoldását. A város a fogaskerék lehet abban a mechanizmusban, mely a fogyasztók szövetkezeteit a mainál is hatalmasabb tevékenységre indítja és a fejlődés olyan irányába hajtja, ahol a társadalmi kérdés alapjának: az igazságos disztribúciónak, a javak egyenletesebb elosztásának útja kezdődik. A városi birtokpolitika éppen ezért nemcsak a városélelmiszernek, hanem a társadalmi kérdésnek is fontos mozgatója.

IV. A hús.

A húsipar fejlődése.

A házivágások. A húsfeldolgozás adja a legjobb példát arra, hogy miként fér meg a termelésnek ugyanabban az ágában, egyidőben és egymás mellett a gyáripari termelési mód az ősi, magának való termeléssel. A gyári húsiparáról jellemzőes Amerikában éppúgy megtaláljuk a házivágásokat, mint a házközösségben élő néptörzseknel. A termelő saját tenyésztésű állataiból szokta ellátni hús- és zsírszükségletét, az állatokat háznál vágja, vagy szúrja le és önmaga dolgozza is fel. Sokszor a hústermékek egy részét, amit saját háztartásában fel nem használhat, tovább adja más kevésbé jól ellátott termelőknek. Ez a húsipar legkezdetibb formája.

A házivágásoknál azok a melléktermékek, amelyeket a fejlett húsipar megfelelően értékesít, vagy teljesen kárba vesznek vagy értékükön alul használnak ki. Húskonzerváló eszközök és berendezések hiányában a termelt hús egy része is tönkremegy, jórésze pedig irracionálisán fogy el.

»Egyszer hopp, másszor kopp! Ez a magyar mondás fejezi ki a legfestőbben, hogy mit jelentenek a népélelmézésre a disznótorok. A zsellér, ki egész évben alig lát asztalán húsételt, tor évadján kénytelen dúlásig jóllakni, mert jobb módja a húsfeleslegek értékesítésére nincs. Hogy ennek a rendszeretlen jóllakásnak a higiéne sem látja hasznát, az abból is következik, hogy a házivágások nincsenek egészségügyi ellenőrzésnek, húsvizsgálati kényszernek alávetve. A kötelező húsvizsgálat nagyrészt csak a városi nép egészségét védi, a falu népe ki van szolgáltatva a húsfogyasztással járó veszedelmeknek; pedig ha a városok higiéne dolgában amúgy is jobban

ellátott lakóit szükségesnek látjuk a kötelező húsvizsgálattal megvédeni, ezt a védelmet a házivágásokra is megokolt volna kiterjeszteni. Ezzel megadnék az alapját annak is, hogy a romlástól való félelem miatt felélt húsrészek eljussanak a nagy fogyasztótömeghez, a jobb kihasználáshoz. A házivágásokra is kiterjesztett húsvizsgálat esetén a »colis agricoles« intézményével – mely a mezőgazdasági termelőhelyeken fel nem használható élelmiszereknek a nagy fogyasztópiacokra juttatását célozza – elérhető lenne egészségügyi aggodalmak nélkül a legkisebb termelőhelyeknek a nagyvárosok húselélelmezésébe való bevonása.

A kézművesjellegű húsipar. A húsipar kifejlődése, azaz állatoknak közfogyasztásra való levágása és feldolgozása jelentőségre csakis az élelmiszerfogyasztók nagy tömegben való összeverődése után: a városok kialakulásával együtt tesz szert. Az élelmiszerfogyasztók tömegeit hússal maga a termelő közvetlenül nem láthatja el, mert a vágóállatok ipari célú ölése és feldolgozása szakismeretet kíván meg. A vágóállatok különböző részei más és más értékűek, a hús feldarabolása az érték szerint történik; azonnal nem értékesíthető húsrészek konzerválása különleges berendezéseket és speciális eljárási módokat igényel, az állatok feldolgozása pedig annyi munkaerőt és fölös munkaidőt követel meg, amikkel a termelő nem rendelkezik és végül mert a fogyasztás koncentrációja mind távolabbra viszi a fogyasztás helyét a termeléstől.

A húsfeldolgozó ipar tehát egyrészt közvetítő a termelő és fogyasztó között, másrészt pedig nyersanyagból készárút termel, akár úgy, hogy azt szakszerűen előkészítve eredeti állapotában juttatja a fogyasztóhoz, akár pedig más anyagok hozzátevésével, feldolgozó műveleteknek alávetve, mint a szalámi vagy kolbászáruk gyártásánál.

A húsiparnak ezt a kettős természetét a falvak és kisebb városok húsiparosai mindenhol tisztán megtartották, mert az iparuk üzéséhez szükséges nyersanyagot közvetlenül a termelőtől vásárolják be. A nagyobb fogyasztási helyek húsiparosainak kevésbé van módjukban a termelőket közvetlenül fölkeresni. Szükségeiket az állatvásárokon szerzik be. A kisebb városok állatvásárain a húsiparos még közvetlenül a termelővel érintkezik rendszerint, de a nagy városokat hússal ellátó

vásárokon a szükséges mennyiség előteremtéséről, a vásárra való felhozatalról már az állatkereskedelem gondoskodik. Ezzel még egy közvetítőszerv ékelődött a termelés és fogyasztás közé.

Az anyagbeszerzésnek ettől a különbségtől eltekintve, a kontinentális húsipar a fejlődésnek ebben a stádiumában úgy a termelés helyén, mint a nagy fogyasztási gócpontokon egyformán megmaradt kisipari, kézművesjellegűnek. A kapitalista termelés alapfeltétele: nagy mennyiségek produkálása bér munkások igénybevételével, hiányzik belőle. A falusi, kis- és nagyvárosi húsiparos egymaga dolgozik, bér munkást alig vesz igénybe és egy-egy iparos munkaköre a fogyasztóközönség igen kis töredékére szorítkozik.

A húsiparnak ezt az állapotát jól megvilágítja a statisztika. A népszámlálási adatok szerint volt Magyarországon.¹

a) mészáros

	1890. évben		1900. évben	
	vállalkozó	alkalmazott	vállalkozó	alkalmazott
összesen	9.350	8.008	10.605	8.521
eközül segéd nélkül ...	4.942	—	6.060	—
1—5 segéddel	4.253	6.882	4.428	7.506
6—20 »	121	1.027	114	939
20-nál több »	4	99	3	77

Ausztriában:

a) mészáros

1890. évben	20.918 vállalat	42.259 alkalmazott
1900. »	22.602 »	40.981 »

hentes

1890. évben	1.860 vállalat	5.455 alkalmazott
1900. »	2.217 »	8.254 »

Németországban a mészárosok száma volt:

1875. évben	67.384 vállalat	43.303 segéddel
1882. »	62.747 »	60.996 »
1895. »	74.163 »	103.847 »
1907. »	86.008 »	149.669 »

Matlekovits a húsipar ilyen fejlődésének okát abban látja, »hogy a helyhezkööttség nagyobb munkabeosztást és tömeges munkaalkalmazást meg nem enged és hogy a friss hús szükséglete

¹ Matlekovits Sándor: Az ipar alakulása a kapitalizmus korszakában. Budapesti Szemle 1911. 412. ez.

megköveteli azt, hogy az üzlet helyben a fogyasztó városban legyen, sőt hogy a fogyasztó lakásához közel legyen«. – Ezek az okok aligha elégségesek magyarázatul. Látni fogjuk, hogy a húsipar kapitalisztikus alakulásai úgy a »munkamegosztást, mint a tömeges munkaalkalmazást« – a bérmunkások nagytömegű igénybevételét és kooperációját ismerik és a tőkének módjában áll a fogyasztás helyére vinni az elkészített friss húst is.

Akadályozta a kontinentális húsipar kapitalizációját a nyersanyag ubiquitása: a kisebb fogyasztási helyek kisiparosa olcsóbban és közvetlenül jut a nyersanyaghoz, a centralizált húsipart terheli a fuvar és közvetítés költsége; megnehezíti a centralizációt az árú természete, amely nagyobb fogyasztó rajonoknak friss hússal való ellátását romlandóságával akadályozza, a fejlődés bizonyos szakában akadály a szakképzett munka szükségége, amely a tanulatlan munkások tömeges alkalmazásának áll útjába és végül a gépek alkalmazásának korlátozott lehetősége.

A húsipar kezdetleges műveléséhez szükséges szerszámok és gépek kevés befektetést igényelnek és a munka intenzitását nem befolyásolják annyira, hogy a nagytőkésnek egymagukban túlsúlyt biztosítanak. Kések, bárdok, a hentesiparban néhány kézierővel is működésbe hozható gép; az állatok öleséhez szükséges primitív vágóhelyek; egy jégszekrény a romlandó anyagok konzerválására: ezek a húsipar munkaeszközei. Az iparos egykét munkással, akik sokszor a család tagjaiból kerülnek ki, leöli a vágóállatot és árusításra készíti elő a húst. Munkás és tőkés közötti ellentét alig élesedhetik ki, mert a munkásnak könnyű módja van az önállósulásra. A munkaeszközökhöz befektetés alig kell és egy darab vágóállat beszerzéséhez szükséges tőke lehetővé teszi kedvező konjunktúrák mellett, hogy a munkásból máról holnapra önálló húsiparos legyen.

A közvágóhidak. Nem változtatott a húsipar termelési módján az sem, midőn hatósági rendeletre a munka egy részének elvégzése közös munkahelyre, a közvágóhidakra került.

Ezek a közvágóhidak községi, illetve városi hatóságoktól épített közös munkahelyei a húsiparnak, ahol az állatok ölése és kezdetleges feldarabolása történik. A húsipar fejlődésének ebben az állapotában a közvágóhidakat nem az a szükség hozta létre, hogy a közös munkahelyen és közös eszközökkel

a húsiparosok kisebb termelési költséggel dolgozzanak. Sőt a közvágóhídi kényszer ellen a húsiparosok protestáltak a leg-
 élénkebben. Mindazt a munkát, amit több kényelemmel, keve-
 sebb erőfeszítéssel az egyes húsiparos a közvágóhídon végez,
 saját primitívebb berendezésű és a higiéne igényeit ki nem
 elégitő vágóhelyén kevesebb termelési költséggel tudja ellátni.
 A levágandó állatoknak a munkahelyre és a feldolgozott állat
 húsának az árusító helyre szállítása növelte a termelés költsé-
 geit, de meg a hatóságilag létesített közvágó hidak építési és
 fenntartási költségei is a húsipart terhelik. Hozzájárul ehhez,
 hogy a közvágóhidak nagyon sok helyen nem készülnek a
 célnak megfelelő egyszerűséggel és hogy igen sok hatóság
 jövedelmi forrást keres a közvágóhidakban és az amortizáció
 és fenntartás költségeit jóval meghaladó összegeket szed be
 vágóhídashasználatért a húsiparosoktól.

A húsiparnak ebben a fejlődési szakában a közvágóhíd
 szemre kapitalisztikus formát ad a húsiparnak, a valóságban a
 termelés jellege meg nem változott. A közvágóhídon folyó
 munkát mindegyik iparos a maga kezére végzi, munkafelosztás
 alig található, a munka intenzitása legfeljebb annyiban növek-
 szik, hogy emelőszerkezet és futópályák gyorsítják meg az
 anyag feldolgozását. Amennyit ezzel nyer az iparos, legalább
 annyit veszít az anyag több fuvarozásának szükségessé válásával.

A közvágóhidak építése mégis elkerülhetetlen és feltét-
 lenül szükséges a húsipar fejlődésének ebben a szakában is.
 Szükségessé teszi a higiénikus érdek, a húsvizsgálat érdeke.
 Fontosabb« ez az adott esetben a gazdasági érdeknél. Nagyobb
 fogyasztóhelyeken, közvágóhíd hiányában, a hús közegészség-
 ügyi ellenőrzése az elszórtan fekvő számos kis ipartelepen tel-
 jesen lehetetlen, még megfelelő vizsgálószemélyzet alkalmazása
 is meddő, a közszükséget ki nem elégitő munka. A húsiparos
 a maga vágóhelyén dolgozva a legszélesebbkörű ellenőrzés
 mellett is tud beteg állatokból eredő húst a piacra hozni.
 A közvágóhidakon a munka kis területen és megszabott időben
 történik és így a szigorú és tökéletesebb ellenőrzés mellett a
 húsvizsgálatnak megfelelő végrehajtása lehetővé válik.

A hússal járó számos ártalom: húsmérgezőések, az emberre
 átvihető állati fertőzőbetegségek egész légiója; a csekélyebb
 értékű hús forgalomba hozásának korlátozása, a húsvizsgálók

munkájának eredménye. Ezt a munkát nem szabad érdemén alul bírálni, jelentőségére elég egy adat: Statisztikailag állapították meg a német szemkórházak, hogy a szemboróka, amely sok ember látását vette el, a kötelező húsvizsgálat bevezetése után egyre, évről évre csökkent és ma már alig fordul elő. A kötelező húsvizsgálat elrendelése alapvető intézkedése a köz- és állategészségügyi védelemnek, a kultúrállamok Németország példaadására egymásután hozzák a kötelező húsvizsgálatot elrendelő törvényes intézkedéseket. Upton Sinclairnek világhíres munkája legutóbb az Egyesült-Államok kormányát bírta rá, hogy az exportra is dolgozó nagy amerikai vágóhidakat alávesse a vizsgálati kényszernek. Ez a munka fedezze *tel* Amerika számára a húsvizsgálat szükségességét, aminek felismerését ott addig az üzleti érdek, a bisnes szentsége akadályozta meg. *Sinclair* munkájának ez az egyedüli nagy érdeme. Az a kép, amit ő az amerikai húsiparról megrajzol, a laikus műve, torzító tükör, amelyben – ami elvégre is a vágóhidakon természetes – mint az elkerülhetetlen való borzalmas és embertelen képe, rettenetesnek, gyalázatosnak és undorítótnak tűnik fel. Azt a nagyszerű fejlődést, amely az amerikai húsipart jellemzi, *Sinclair* csak a csúnyaságaiban ismeri meg, abban a robotszerű munkában, amely *minden* kapitalista termelésre jellemző.

A húsnagyipar. Az amerikai húsipar termelőhelyei szintén a vágóhidak. Ezek azonban ellentétben a kontinentális vágóhidakkal, magánkézen levő nagyipari üzemek, melyek megérdemlik a »húsgyár« nevet. Ezeknek a gyáraknak, azaz nagyvágóknak száma 1909-ben 1641 volt 108.716 alkalmazottal, köztük 89.728 bérmunkás. A bennük elhelyezett tőke összege 383,249.170 dollár, a kifizetett munkabérek összege egy évben 51,649.720 dollárra rúgott. A produktumok értéke – a Census Bureau jelentése szerint – ugyanabban az évben 1.370,566 101 dollárt tett ki.

A nagy vágók élén az Armour & Co; Swift & Co és a Morris & Co vállalatok vezetnek, az első 20, a második 60, a harmadik 15 millió dollár alaptőkével, több mint ezer fiókteleppel és 21000 hűtőkocsival rendelkeznek. Ezeken kívül a The National Packing Co, The Cudahy Packing Co és a The Schwarzschild & Sulzberger Co játszanak jelentősebb sze-

repet. Ez a hat vállalat, az úgynevezett: »Big Six« dominálja az egész hústermelést. A termelés főhelye Csikágó, az a város, amelytől nyugatra helyezkednek el az amerikai állattenyésztés főbb államai: Illinois, Indiana, Jowa, Misszuri, Kansas, Nebraska, Montana, Dakota és Texas; keletre pedig a fogyasztók milliós tömegei laknak. A csikágói hústermelés fejlődését legjobban 30 év határszámai tüntetik fel. Levágtak:

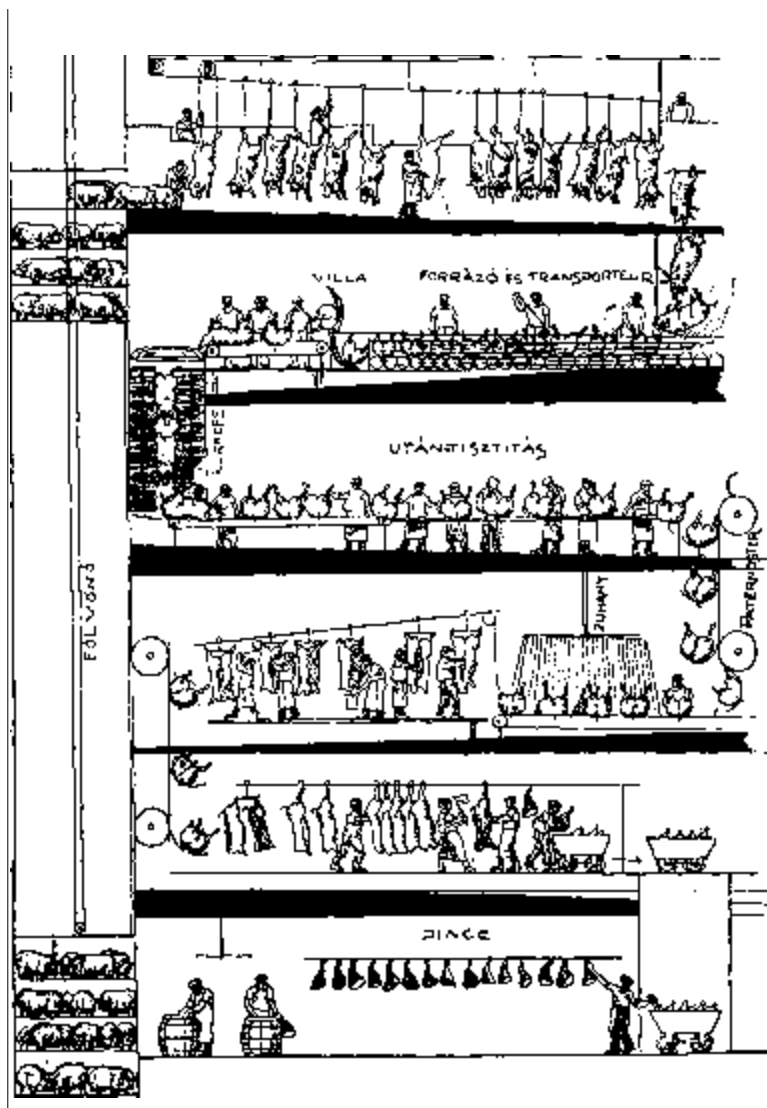
1870 évben	141.255 szarvasmarhát	768.705 sertést	233.142 juhot
1900 »	1,794.397 »	6,656.881 »	3,061.631 »

A Big Six-nek telepei vannak Csikágón kívül az összes jelentősebb termelési centrumokban és összeköttetésben állanak egész Amerika butchereivel. A »boutcher« maga nem vág, mint az európai mészáros, hanem készen veszi árusításra a húst, húskereskedő, akinek szaktudása csakis a negyedekben vásárolt hús hozzáértő feldarabolásában és osztályozásában áll. A tulajdonképpeni húsipar tisztára kapitalista jellegű, helye a vágóhíd, amely itt nem egyszerűen közös munkahely, hanem kifejlett kapitalista termelési mód helye.

A sertésvágóhíd (lásd a képet)

többszemeletes épület, melynek legfelső emeletére felvonó viszi fel az állatokat. Itt fogadja azokat a halálos szúrás és miközben az elvérzett állatok saját súlyuknál fogva futnak a lejtős csigasoron, a legkülönbözőbb munkamíveleteket végzik rajtuk munkások százai. A csigasor *végén* fogadja az elvérzett állatokat egy munkás, ki azokat a csigáról lekapcsolja. Az állatok a forrázó kádba zuhannak. Innen végnélküli szalag viszi őket a forgókefék és az utántisztítást végző munkások kezei közé, majd a páternoszter egy emelettel még lejjebb a zuhany alá. Innen kerülnek sorjában elvonulva a bontó, a zsigereket kiemelő, a hasítómunkások kezei és bárdjai alá mindig kisebb és kisebb részekben, emeletről emeletre eső folytonos mozgásban, amely a vágóhíd hűtőpincéjében ér véget.

Hasonló a munkamenetele a marhavágóhídnak is. A munka tempóját itt is a gép diktálja, csak a közbeneső gépek száma kisebb. A munkások itt is csak a munka bizonyos szakaszait végzik és hogy mily kiterjedt munkafelosztás mellett, arra a legjobb példa, hogy 70 szarvasmarha óránkénti feldolgozásához

Amerikai telep beosztásának vázlata.

a következő munkásokat igényli a packer: 1 akolba terelő, 1 leütő, 2 láncoló, 1 leszűrő, 2 fej kimetsző, 1 fejlehúzó, 1 vérgyűjtő, 1 padlóra leeresztő, 1 láncot lekapcsoló, 3 mellső láb-kimetsző és szegyhásító, 3 hátsó lábakat kimetsző, 1 lábakat gyűjtő, 5 előmunkás, 1 caulhúzó, 1 mellfűrészelő, 1 crotch-bürster, 1 horogleakasztó, 3 bőrkörülhasító, 1 farokkimetsző, 1 farokhúzó-gyűjtő, 1 bőrlelő, 1 bőrlevertő, 1 bőrtmetsző a törzsön, 1 bőrtmetsző a háton, 1 kisegítő bőrmunkás, 1 combmosó, 1 hátmosó, 2 zsigereket kivevő, 3 farokcsontfűrészelő, 3 kettéhasító, 3 sínekenoperáló, 1 gyomorkihúzó, 1 zsiradék-lefejtő, 3 inakat elmetsző, 21 nyakhasító, 3 tisztogató és csinozó, 1 lapockamosó, 3 combmosó, 1 bordamosó, 1 bőrkifeszítő, 2 bőrkitaligázó, 1 vesemosó, 1 faggyúkezelő, 1 vérszivattyúzó, 3 törölő, 3 törölőrongyosó, 1 vágányátváltó, 1 mérlegkezelő, összesen 78 munkás 48 különböző munkaszakaszban foglalkoztatva.¹

A munkások a legkifejezettebb kooperációval dolgoznak. A legnagyobb munkaintenzitást biztosítja az, hogy a munka ütemét a gépmunka adja meg, a munkás nem mozog feleslegesen, hanem helyben várja meg az előtte elhaladó munkanyagot. A »tanult munka«, szemben az európai húsiparral, háttérbe szorul, illetőleg csakis egy bizonyos munkaszakaszra terjed ki, egy-egy gépies mozdulatra betanított munkások, véggezhetik.

Fontos alkotórésze e húsiparnak a hűtőház. Ez teszi lehetővé a vállalkozónak, hogy a kedvező konjunktúrában a nyersanyagot, az élő állatokat nagymennyiségben bevásárolhassa. Míg az élő állatok hosszabb ideig való tartása nagy kockázattal és elviselhetetlen terhekkel jár, a lehűtött hús (0-4 C°) heteken át, a fagyasztott hús (0 C° fokon alul) hónapokig eltartható és piacképes. A központi hűtőtelepeken kívül a nagyobb fogyasztóhelyeket is ellátják a vállalatok hűtőraktárházakkal. E »branch house«-okakész anyagok helyi raktározására valók, a butcherek innen szerzik be szükségleteiket. A hűtő a húsnagyipar szíve, a vasúti hűtőkocsik és a branch housok a vivőerek, amelyek a húsnagyipar orgánumának, a centralizált húsiparnak kifejlődését lehetővé tették.

¹ Gondos »Az amerikai húsipar«. Mészárosok és Hentesek Lapja. 1910 febr. 18.

Az amerikai centralizált húsipar formálódását az egész termelés kapitalista jellegén kívül – amely minden ágára a termelésnek kihat – befolyásolta az is, hogy a nagy fogyasztópiacok hirtelen, máról holnapra nőttek meg és fejlődtek a kontinensen alig található méretűekké. A húsiparnak az a szerves és arányos kapcsolata a városok fejlődésével, amit a kontinensen láttunk, itt hiányzik. Nem találunk századokra visszamenő városi alakulásokat és az azokkal együtt fejlődő húsipart, máról holnapra kellett gondoskodni milliós fogyasztó tömegek élelmezéséről. A nagy tőkének nem kellett a versenyt jól megalapozott kis üzemekkel felvenni, egyszerre adva volt a helyzet: az emberek százezreit és millióit ellátni húsélelemmel, a nagyvaló termeléssel kezdeni.

Ezek az okok egymagukban mégsem magyarázzák meg az amerikai húsipar fejlődését szemben azokkal az akadályokkal, amik a kontinentális húsipar kapitalizációját gátolják. – A húsipari melléktermékek racionális értékesítése tette valóban naggyá az amerikai húsipart. A packer nemcsak hústermelő, minden porcikáját a leölt állatnak maga dolgozza fel és értékeseíti.

A húsaprólék és belsőszervek – melyek a kontinensen alig képviselnek értéket az iparos részére – a legkülönbözőbb konzervekké feldolgozva kerülnek a fogyasztó elé; a marhanyelvet pácolják és füstölik; a pacalt 45 – 60 fokos ecetben pácolva, hordozva dobják a piacra a húsgyárak; a kemény csontokból késnyeleket, fésűket, gombokat készítenek; egyéb csontokból csontzsírt, csontlisztet és enyvet gyártanak. A vért összegyűjtik és műtrágyagyártásra, kis részben pedig albuminagyártásra használják fel; értékesítik a sertésszört, a sörtét; a marhafaggyúból margarint, premier just, technikai faggyút; az elkobzott állatokból, húsrészekből és hullákból technikai zsiradékot és műtrágyát készítenek. Mindezt szoros kapcsolatban a legkülönbözőbb gépberendezések segítségével – a húsgyárral.

Ph. D. Armour, az Armour-nemzetség ősenek szállóigéje, hogy a »jó packer csak a marha bőgését nem dolgozza fel«, jellemzi, hogy a packerek már régen rájöttek arra, amit a megejtett számadások be is bizonyítottak: Egy szarvasmarha feldolgozásánál a kitermelt hús átlag 40 dollár, a bőr értéke

6-7 dollár, a faggyú értéke 2.5-3.5 D., a hulladékanyagok értéke 1-50 D., a hús értéke tehát körülbelül 80%, a mellékterméké pedig 20%.¹ Mivel pedig a nagyipari vállalatok tiszta haszna – az U. S. Department of Agriculture adatai szerint – állatonként kb. 1 dollár, a melléktermékek helyes értékesítésén múlik az üzem rentabilitása. Az az üzem, amely a hulladékok feldolgozásáról nem gondoskodik, már veszteséggel dolgozik.

Az amerikai húsiparhoz hasonló Argentína és Ausztrália húsipara, ahol a kapitalista fejlődésre az okot az adta, hogy a húsipar azonnal nagyarányú exportra rendezkedhetett be. Az argentinai Saladerok és Frigorificok exportvágóhidak, amelyeken a munka menete nagyjában egyezik az amerikai húsgyárak munkájával, de a hús osztályozása és a hűkésztmények előállítására nem oly kifejezett, mert az exportra kerülő húst negyedekre bontva hűtik be, illetve fagyasztják meg és ily feldarabolásban, fehér kendőbe varrva, kerül a hűtőhajtókban szállításra. A Saladerok, amelyek szózással konzerválják a húst, a hűtési eljárás terjedése óta egyre veszítenek jelentőségükből, a sózott hús kevésbé ízletes, kisebb értékű, mint a hűtéssel konzervált.

A kontinentális húsipar fejlődése. A kontinentális húsipar fejlődésére az egyre erősödő kapitalizmus nem maradt hatás nélkül. A kisipari üzemek, amint láttuk, szívósan ellenállnak, de ha alaposan vizsgáljuk meg az újabb kontinentális húsipar szervezetét, azt látjuk, hogy kisipari üzemek nagy száma nem jelenti egyúttal a termelés módjának változatlanlanságát. A legutóbbi időben különösen, egyre észrevehetőbbé és láthatóbbá válik a tőkének a húsiparra való hatása és a kontinens húsiparának kapitalizálódása.

A közvágóhidak mint a közös termelés helye, színre-szemre már régebben nagyipari jelleget adott a húsiparnak és a kontinensen valóban ez indította meg a húsipar termelési módjának megváltozását. Az újabb közvágóhidak, az ipari jellegű közvágóhidak nemcsak közös munkahelyeket adnak a kisiparos hústermelőnek, hanem a közhatóságok tőkebefektetéssel oly berendezéseket teremtenek a közvágóhidakon, amelyeket a kisiparosok

¹ Gondos Viktor i. m.

a maguk erejéből megteremteni nem tudnának és amelyek gazdaságosabb termelésre adnak alapot.

Újabb közvágóhíd az élelmezés centrumaiban megfelelő léghűtő nélkül el sem képzelhető. » Ezek a léghűtők nem szolgálnak oly mértékben a konjunktúrák kiaknázására, mint az amerikai húsiparban, de lehetővé teszik, hogy a húsiparosok egyik állatvásártól a másikig terjedő rövidebb időközökben a kockázatosabb élőállattartás helyett húst tartsanak raktáron anélkül, hogy a primitív jégszekrényekben tartott hús beszáradásával és megromlásával járó veszteségek akadályozzák őket ebben. Külön berendezések teszik lehetővé a modern ipari jellegű közvágóhidakon a melléktermékek jobb értékesítését is: Zsírolvasztók; szalonnaszózó; kolbászgyári berendezések, amelyek a tökeszegény iparosnak is módot adnak hentesipari készítmények előállítására; húspárolók, amelyek az elkobzott és csekélyebb értékű hús gőzzel való sterilizálása után az érték egy részének megmentésére valók; bélmosó helyiségek; sok közvágóhídon és a velük kapcsolatos termokémiai telepeken pedig gépberendezések a hullák és hulladékok technikai feldolgozására.

Ezek a közvágóhidak lényegesen megváltoztatták a kontinentális húsipar munkamódját. A közösségtől befektetett tőke elősegítette a gazdaságosabb munkát, anélkül azonban, hogy ez az amerikai húsipar intenzitását elérte volna. Hiányzik ehhez elsősorban a kooperáció amerikai fejlettsége. Az amerikai vágóhíd berendezése emeletes tagoltságával a munkaintenzitást növeli. A kontinentális vágóhidakon a munka minden szakasza földszinten történik, az ölhelyek és munkaszakaszok egymás mellett vannak, hiányzik a munka egymásba folyó taktusos egyetemessége, amit az amerikai vágóhidakon a géptempó és a munkaanyag automatikus esése biztosít. A munkát a kontinentális vágóhidakon jórészt nem is egy-egy munkaszakaszra bontanult bér munkások végzik, hanem maga az iparos, vagy munkása dolgozik egy-egy állaton a munka minden szakaszában. Ezzel magyarázható, hogy a kontinensen a húsiparral kizárólag »tanult« munkások foglalkozhatnak.

¹ A budapesti marhaközvágóhíd hűtője 30 éves rossz jégűtő, amely többet árt, mint használ.

A munkaintenzitás és a bér munkások alkalmazása a kontinens nagyobb fogyasztóhelyeinek közbághídjai mégis észrevehetően növekszik. Mindjobban hatalmasodnak az ú. n. »nagyvágók«, amelyek természetesen nem is mérhetők az amerikai vállalatokhoz és nem is tartanak fenn önálló telepeket, hanem szerepük abban merül ki, hogy a termelt anyag feldolgozását magukra vállalva, a közbághidakon elősegítik az intenzívebb bér munka fejlődését és kevesbítik az önállóan vágó húsiparosok számát.

A párisi la-villei közbághídon 251 nagy- és 18 kicsinyben húskereskedéssel foglalkozó mészáros és vágató, ugyancsak itt 22 nagyvágó hentes dolgozik, míg a vaugirardi vágóhídon 41 a nagy vágó, húst eladó mészárosok száma. (1909 Rapport An.) Berlinben 1908-ban a marhavágás 98%-a, a sertésvágás 70%-a van a nagyvágók kezén és fejlődnek a nagyvágók Hamburgban, Leipzigben és Strassburgban is. Budapesten az 1911 év végén bejegyzett mészáros mesterek 60%-a, a henteseknek pedig 57%-a nem foglalkozott vágással, hanem butcher-módra készen vette nagyobb vágóktól a húst) (X A húst termelő és húst eladó húsipar differenciálódása a nagy vágók kialakulásával együtt jár. A mészárosok és hentesek jórésze amerikai módra húskereskedővé válik, akinek a szak tudása a készen vett hús felbontására, minőségszerinti osztályozásra szorítkozik. Ekkor nyer jelentőséget a hús vásár, ahol a kétféle húsiparos közti forgalom lebonyolódik.

Ezek a hús vásárok legnagyobb részben a termelés helyén, a közbághidakon vagy azokkal kapcsolatban alakulnak ki. A hús-élelmiszerben csak ott nyer jelentőséget a hús vásár, ahol a forgalom szabadsága és a hűtőintézmény fejlettsége a hús vásárt egyúttal a kisebb fogyasztóhelyeken el nem használt húsrészek gyűjtőközpontjává teszi. Ehhez természetesen a jól berendezett hűtőházban és hűtőkocsik százain kívül az is szükséges, hogy a gyűjtőforgalom szervezett legyen, mert kisebb húsmennyiségeknek a fogyasztási gócpontokba szállítása csakis úgy képzelhető el, ha a gyűjtőszolgálatot megfelelő szervezet végzi el.

Vásárcsarnokok. Ily szervezetek a kontinens nagyobb városaiban a vásárcsarnokok. A vásárcsarnokok, a közbághidakhoz hasonlóan, hatósági intézmények. Céljuk kettős. A közegészségügyet szolgálják az árusításra kerülő élelmiszereknek

fedett helyre, könnyen ellenőrizhető területre való összpontosítással; a közélémezést szolgálják azzal, hogy a termelők számára állandó és biztos felvevőpiacot szolgáltatnak.

A kínálatnak központosítása természetesen kétélű fegyver. A csarnokokban könnyen alakul ki a fogyasztók szervezetlen tömegével szemben a közvetítők szervezettsége, amely a kisebb kínálat esetén azonnal él az áremeléssel, – aminek a tájékozatlan termelő alig látja hasznát – viszont a kínálat növekedése esetén mesterséges gátakat emel az élelmiszerek árának esése ellen. Ezekhez járul még, hogy a vásárcsarnokok építése nem mindig a célnak megfelelő egyszerűséggel történik, ami aligha szolgálja a népelemezés érdekét a magas használati díjak szükségére folytán.¹

A húsvásárnak a csarnokok épületében való elhelyezését tehát csakis a gyűjtőszolgálat fejlettsége okolja meg; minden olyan esetben, ahol a hús kínálat legnagyobb tömegét helyi termelésű árú teszi, megokoltabb és közérdekűbb az, hogy a hús vásár helye a közvágóhídon legyen.

Az állatkereskedelem. A kontinentális és az amerikai húsipar közötti lényeges különbség van az anyagbeszerzésben is. Az amerikai kapitalista vállalatok, amint láttuk, a nyersanyag termelőhelyeihez közel keletkeztek, a nyers anyagot első kézből kapták. Az állatvásártereket a nagyvágók közös vállalata: az Union Stock Yards tartja fenn, amely vállalat gondoskodik a piacra küldött állatokról a vagonbéli kirakástól az eladásig. Az értékesítést bizományosok végzik %-os jutalék ellenében; saját számlájára a bizományos nem vásárolhat. Az állatkereskedés éppen úgy központosított, mint maga a húsipar. A csikágói vásár egyszerre 75.000 szarvasmarhát, 300.000 sertést és 125.000 juhot fogad be.

A kontinensen a húsiparral párhuzamosan az állatkereskedelem is igen bonyolultán fejlődött ki. Az állatvásárok nincsenek összpontosítva, Magyarországon minden utolsó kis-községnek megvan a vásárjoga,² a kupeczeknek, csiszároknak

¹ A budapesti 6 vásárcsarnok építési költsége 12 millió korona, a befektetett tőke 4-5%-kal kamatozik nettó, ami az élelmiszerekre 1 millió bruttó megterhelést jelent helyberekben és egyéb illetékekben.

² 1913-ban kb. 1300 község tart országos állatvásárt évenként átlag Ötször. Ezekon kívül heti állatpiacok is vannak.

és felhajtóknak egész serege él a nagyobb kereskedőkön és bizományosokon kívül az állatkereskedésből. A nagyobb piacon dolgozó állatbizományosok saját számlára is vásárolnak, érdekeik sokszor ellenkeznek megbízóik érdekeivel, de még gyakrabban a húsiparosok és a húsélelmezés érdekeivel.¹ A bizományosok egyúttal a húsiparosok tőkeforrásai és a nyújtott hitel kamatait az állatok értékesítése közben is bőven felszámítják.

Az állatközvetítés egyszerűsítésére alakultak az állatvásárpénztárak, melyek jórészt a finánc-tőke alapításai és a húsipar további kapitalizációját nagymértékben előmozdítják. Működésük a szorosan vett bizományi üzleten kívül előlegek nyújtására is kiterjed, hiteleznek úgy a beküldők, mint főleg a húsiparosok számára. Tőkéikkel elősegítették a nagyobb húsipari vállalatok keletkezését, de a húsélelmezésnek legalább annyi kárt okoz profitehségük.

A budapesti piacon működő vásárpénztár például – noha a részvénytöbbség a város kezében van és éppen ezért pár év óta mérsékelte étvágát – $2\frac{3}{4}\%$ beszédési díjon és $3\frac{1}{2}\%$ bizományi díjon kívül egy szarvasmarha értékesítése közben a székesfővárossal, mint vásártartóval együtt, ilyen díjakat szed: Vásárdíj 1.60 K, istállódíj 20 fillér, mérlegdíj 20 fillér, felügyeleti díj (eladatlan állatok után) naponta 20 fillér, hajtásdíj 20 fillér az eladótól és 10 fillér az iparostól, bélyegzési díj 6-4-6 fillér; vasúti kocsitolatásért 4 korona kocsinként, marhakötél kölcsönzése 2 fillér darabonként. A kihitelezett összeg után hivatalos bankkamatlábon felül $1\frac{1}{4}\%$ de legalább 5% és $\frac{1}{2}\%$ kezelési díj. Az 1912. évi mérleg szerint 2 millió alaptőke mellett 1,102.000 nyersbevétel és 184.000 korona tiszta nyereség volt, a tőke tehát több mint 9%-ot hajtott, noha tehertételként szerezelt 32.400 K igazgatósági tiszteletdíj is.

Hasonló díjakat szed a bécsi állatvásárpénztár is, amint-hogy ezen a nívón mozog az összes kapitalistajellegű vásárpénztárak működése. Egyes vásárpénztárak közvetlen vállalkozói tevékenységgel járulnak a húsipar tőkésítéséhez. A buda-

¹ A budapesti piacon a bizományosok tartanak fenn egy sertésnagyvágót, melynek feladata nagyobb kínálat esetén a fölösleges anyag felvételével az árakat magasan tartani.

pesti pl. húsbizományi üzletet folytat, előlegeket nyújt hentes-melléktermékekre; a szegedi kolbászgyárat és faggyúolvasztót tart üzemben.

A kontinens húsiparának további tőkésítéséhez erősen hozzájárult a legutóbbi időben a húsipari *melléktermékek közös értékesítését szolgáló szövetkezeti* mozgalom.

Az amerikai húsipar az európai számára kijelölte az utat. A kontinens húsipara ezen a téren kezdetben addig, míg a tőke behatolása az iparba meg nem történt, teljesen elmaradott volt. Egyes melléktermékek: vér, szőr, hulladékok, elkobzott húsrészek egyáltalán nem értékesültek, sőt jórészt ma sem értékesítettek; mások, mint a bőr, faggyú és csontok rosszul értékesülnek, mert az értékesítést a húsipartól független, különálló vállalkozások végzik, amelyeknek a nyersanyag olcsó beszerzése áll érdekükben. A faggyút feldolgozó szappan és margaringyáraknak, a csontot értékesítő spódiumgyáraknak és a bőrgyáraknak könnyű a helyzetük. Mindezek kapitalista vállalkozások, amelyekkel szemben a húsiparosok szervezetlen ezrei tőke hiányában semmi ellenállást sem fejthettek ki. A kontinenst uralta az ú. n. Scheidemandel-csoport, amely a kontinens jelentős spódiumgyárait egyesíti kezében, de ezenkívül egyéb mészáros melléktermékeken is rajta tartja milliós béklyóit.

A szövetkezés adja meg a fegyvert a húsiparnak is arra, hogy a nagy tőke ellen a kis tőkék seregét egyesítse. Vezetnek ezen a téren a bőrértékesítő szövetkezetek, amelyek ma már a kontinens minden országában megtalálhatók, legerősebben pedig Németországban fejlődtek ki. Ennek a német szövetkezetnek erejét misem jellemzi jobban, minthogy a közelmúltban sikeresen verte vissza a német bőrgyárak nyersbőrvásárló kartelljének hónapokig tartó bojkottmozgalmát. Magyarországon a szövetkezeti mozgalom terjedése most vet erősebb hullámokat. Szerző kezdesére eddig közel félszáz értékesítő szövetkezet alakult. Jelentékeny eredményeket értek el a faggyúértékesítő szövetkezetek is, amelyek a faggyú feldolgozására saját kezelésben margaringyárakat létesítettek, úgy hogy kisebb termelőhelyek iparosai is képesek a faggyútermékeket gazdaságosabban értékesíteni. Margaringyárak hiányában a húsiparosok kénytelenek voltak a faggyút tisztán technikai célokra felhasználó szappangyáraknak eladni, ahol az értékesítés sokkal kevésbé jövedel-

mező. Kiterjedt a szövetkezeti mozgalom a csontértékesítésre is, - ma már szövetkezeti spódiumgyárak vannak üzemben - ezenkívül egyes hentesipari melléktermékek feldolgozására és értékesítésére.

Ki kell emelnünk, hogy ezek a vállalkozások jórésze nem tisztán a kistőkék kooperációjának köszönhető, a szövetkezetek intézményeit pénzzel részben a fináncstőke látja el, amely ez esetben szintén részese az ipar fejlődéséből elért eredményeknek. Természetes, hogy ez a körülmény is közrejátszik abban, hogy a húsipar rohamosan haladjon a kontinensen is a tőkekoncentráció, a kapitalizmus vizei felé. Amint Amerikában a melléktermékek racionális értékesítése adta meg az alapot arra, hogy a húsipar centralizált, kapitalista jellegű legyen; a kontinensen a melléktermékek közös értékesítésére irányuló mozgalom viszi a legerőteljesebben a húsipart a kapitalista termelés módjai és viszonyai közé. -

A hús útját a termelőtől a fogyasztóig az előbbieken mutattuk meg. Láttuk, hogy a nyersanyagot termelő állattenyésztő és a fogyasztó közé szükségszerűleg ékelődött be és fejlődött óriási mértékben a húsipar, mely a régi kézművesiparból mind hatalmasabb erővel fejlődik át nagyiparrá. Azokat az alkatrészeket, amelyekből ennek az emberiség táplálkozását elsősorban befolyásoló iparnak gépezete áll, immár megismertük, most azt fogjuk megvizsgálni, hogy a termelés mai rendjében hogyan lehet a népélelmezés érdekében az adott erőket felhasználni, hogyan lehet nagy tömegek húsellátását, *szamot vetve az adott és fejlődő erőkkkel*, legcélszerűbben biztosítani.

Reformkísérletek a húsélelmezésben.

A húsélelmezés és a húsipar fejlődése közötti szoros kapcsolat okozza, hogy mikor azt vizsgáljuk, vájjon nagy tömegeket, főleg a városok lakosságát miként lehet a legjobb és legolcsóbb módon húsélelmezéshez juttatni, arra a kérdésre kell elsősorban megfelelnünk, hogy a húsipar fejlődési folyamata kedvez-e törekvésünknek? Ez a vizsgálatunk független a jövő népélelmezés problémájától. Az ideális népélelmezés lehetőségei a termelés rendjének gyökeres változásával együtt állanak be;

a földkérdéssel oly szorosan egybeforrottak, hogy minden törekvés, amely enélkül számol, meddő.

Tudatában voltak ennek az agrárius érdekképviseletek és a városi hatóságok is. Az utóbbiak, részint mert az agrárius érdekek szolgálatában állnak, részint mert érezték gyengeségüket és tehetetlenségüket a föld birtokosaival szemben, a »húsdrágaság« elleni küzdelemben elfogadták a földjáradék élvezőtől kiadott harci jelszót. Azt látjuk, hogy az összes kísérletek, amelyek a jobb húsélelmezést akarják megvalósítani, egy irányba vezethetők vissza. »A közvetítés kiküszöbölése« a jelszó, erre igyekeznek a húsélelmezés javítására irányuló kísérletek.

Az agrárius táborban főleg azt hirdetik, hogy az állatkereskedelem terheli meg feleslegesen a húsélelmezést, a megkezdett kísérletek célja közvetlen kapcsolat létesítése a termelő és húsiparos között. A másik tábor, amely főleg a húsiparossal közvetlenül érintkező városi lakosságból és hatóságokból telik ki, a húsipar művelőit illeti uzsoraváddal, törekvéseinek célja, hogy a húsipart közhatósági mívelette téve, a termelők és fogyasztóközönség között – verseny kizárásával – hozzon létre közvetlen összeköttetést.

Lássuk most sorban egymásután felvonulni eredményeikkel együtt a lefolyt és folyamatban levő kísérleteket, amelyek a közvetítés megszüntetésének vagy egyszerűsítésének segítségével óhajtják a jobb húsélelmezést elősegíteni:

Az állatkereskedelem kikapcsolása, az agrárius lobo-góra írt jelszó, alapjában véve elég tetszetős. A húsipar fejlődéséről írottakból tudjuk, hogy a legnagyobb fogyasztópiacok és a centrálisán fejlődött húsipar veszi oly mértékben igénybe a nyersanyaggyűjtő kereskedelmet, hogy az számottevővé válik; kisebb fogyasztóhelyek húsiparosai közvetlenül a termelőtől szerzik be a nyersanyagot. Ahol a nagy fogyasztópiacok fejlődésével *egyidejűleg* nem fejlődött ki megfelelő szervezet, amely a nyersanyagot a húsiparhoz juttatja, a közvetítés kelleténél elágazóbb szervezetű, nehezen áttekinthető és ellenőrizhető lett és éppen ezért könnyű módja volt saját profitjának gyarapításával a népélelmezést terhelni. A saját számlára is dolgozó bizományosok egész serege, a felhajtók és ügynökök légióival, alkalmas szervezet a piac olyan irányítására, amely mellett a közvetítés a munkáját megillető díjon felül monopol-

hasznot présel ki az eladó és vevő rovására – végeredményben az élelmezésre átháruló módon. Egy-egy nagyobb bizományosi cég irodája valóságos vezérkari iroda, ahonnan, ha veszélyben a profit, százsámra mennek szét az ügynökökhöz a távirati ordrék az állatforgalom kerekének megkötésére.

Ezeknek a visszaéléseknek a megszüntetése adta meg a jogcímet az agrárius *állatértékesítő egyesületeknek*. Létesítésük célja oly intézmény megteremtése, amely a legkisebb költséggel bonyolítsa le a forgalmat az állattenyésztők és a húsiparosok között és amely a konjunktúrákhoz képest korrekt módon biztosítja a tenyésztők számára a legjobb értékesítést. Értékesítendő anyagot bármely tenyésztő beküldhet az egyesülésnek a vásári gócpontokon létesített irodáihoz, de alapját az egyesület működésének a termelők állatértékesítő szövetkezetei adják. Az állatértékesítő szövetkezetek, hasonlóan egyéb mezőgazdasági értékesítő szövetkezetekhez, kiválóan szolgálják a mezőgazdasági termelés érdekeit, – szerepükről a jövő élelmezésének tárgyalásakor lesz szó – közvetlen kapcsolatuk azonban a fogyasztókkal alig van és az állatértékesítő egyesületek szolgáltatták volna azt a láncszemet, amely a szövetkezeteket a fogyasztókat kiszolgáló húsiparral összeköti.

A cél, amint látjuk, hasznosnak mutatkozik. Az adott feltételek mellett ezeknek az egyesületeknek monopóliumától tartani nem kellett, mert szabad verseny mellett csakis addig vannak előnyben az állatkereskedelemmel szemben, amíg tényleg a közvetítés egyszerűségét és korrektségét szolgálják.

A gyakorlat azután agyonütötte ezt a szép elméletet. A leghatalmasabb ilyen alkotás, a német »Viehzentrale«, amely 1908-ban 208 millió márkát forgalmazott, végnapjait éli és nemrégiben mondták ki, hogy mai formájában fenn nem tartható. Az osztrák »Viehverwertungszentrale«, mely 1907-ben 182.000 K-t forgalmazott, az 1910. évben – noha akkor már az 1909. évi december 30-i osztrák törvény alapján állami támogatással működött – alig 4 millió forgalmat bonyolított le. Eladott 1908-bati 15.507 db vágóállatot (marhát borjút és sertést), 1909-ben 14.595 dbot, 1910-ben 22.740 dbot, 1911-ben, mikor a törvény erősebben érvényesítette hatását, 133. 500 darabot 13.17 millió K értékben.

Ezeknek a számoknak megítélésére tudnunk kell, hogy a

német központ forgalma alig tizenötöd része az azévi német-birodalmi forgalomnak, míg az osztrák központ forgalma kicsi töredéke az egész osztrák forgalomnak, sőt a wieni vásár forgalmának – amely 1911-ben 1 millió sertésből, negyedmillió marhából és 300.000 db juh és borjúból állt – alig tizedrésze.

A német központ 1911. évi üzletét 211.145 márka veszteséggel zárta le. Üzleti jelentéséből a következő jellemző adatokat közöljük:

»Az év rendkívül abnormis időjárása az állatkereskedelemre a legkedvezőtlenebb volt. A felhajtások a következőkép alakultak: Szarvasmarha 16448 db. (1910-ben 55.576 db. Sertés 186.819 db. (173.651 db.) Liba (1) (1,575.670 db). (2,010.300db). Kacsa 134.608 db. – A vásárdíjbevétele 82.269 márka volt (1910-ben 143.590 márka), takarmányért befolyt 138.523 márka (370.784 márka). *A saját számlára való márkakereskedés 13.609 darabról 7572 darabra csökkent*, vagyis 3,347.486 M értékről 1,966.875 M-ra. Miután 102.499 M tartalékalap és tőke a fenti veszteségek fedezésére nem volt elegendő, a tagoktól részletjegyenként 42 35 M. fog beszerezni.«

Ez a jelentés élénk világosságban mutatja be az elmélet és gyakorlat közti különbségben rejlő kudarc okát. Az altruista elveket hirdető vállalat, íme, semmiben sem különbözik egyéb üzleti vállalkozásoktól, forgalmát jórészt a saját számlára való értékesítés teszi ki – csak éppen kevesebb üzleti leleményességgel, mozgásszabadsággal és nagyobb adminisztrációval dolgozik, mint a »kiküszöbölt« kereskedő.

A bécsi központ például »ingyen« közvetít; arról, hogy mi értendő ingyen alatt, így vélekedik az »*Approv. Zeitung*« 1909. évi szeptember 6-iki számában egy gazda: »Ha a Landwirtschaftliche Viehverwertungsstelle elszámolását az ember megkapja, kénytelen a terhek litániája és a horribilis költségek miatt megijedni. A minap 50 juhot küldöttem a bécsi Landwirtschaftliche Viehverwertungsstelle-hez eladásra. A költségek darabonként nem kevesebbére rúgtak mint 2 K-ra, vagyis a kapott vételár 8%-ára. A városi átvevő hivatal nemcsak 70 fillér költséget számít darabonként, hanem azonkívül minden költséget külön is felszámít, úgy hogy ebben a tételben mást, mint províziót látni nem lehet, amiért a bizományos darabonként csak 30 fillért számít. A takarmányneműekért a városi átvevő hivatal valódi

patikaárakat számláz, pl. zabért 25.20 K, szénáért 16-80 K, szalmaért 9.80 K-t mra-ként. Ily ár 50% hasznot involvál. Hogy a Landwirtschaftliche Vieh ver wertungssteile és városi átvevő hivatal ily viszonyok közt be tudják-e helyüket tölteni és alkalmasak-e a mezőgazda mint termelő és a fogyasztó közt való forgalmat helyreállítani, az alig kétséges . . .«

Ezek az adatok eléggé megvilágítják, milyen útra tévedt a »közvetítés kiküszöböléseért« indított agrárius akció. Lehet, sőt szükséges, a közvetítést egyszerűbbé tenni, rászorítani arra, hogy a munkabér és uzoraprofit között különbséget tegyen az állatkereskedő, elejét lehet venni annak, hogy a hústermelést és fogyasztást a közvetítés uralja – de nem azon a módon, ahogy az agráriusok intézményei megkísérelték. Az, hogy egy költséges szervezet végzi a kereskedők helyett a közvetítést, nem változtat a húsélelmezés terhein, nem javítja meg annak feltételeit.

Joggal mondhatta ki ezzel az akcióval szemben a német állatkereskedők szövetségének közgyűlése, hogy tiltakozik ama vád ellen, hogy a húsdrágaságnak az állatkereskedők az okai és hogy ezzel a váddal nem lehet a húskérdést elintézni.

»Csak az állatforgalom zavartalan kifejlődésével és szabad alakulásával kapcsolatos többtermelés, amiből az állatkereskedők versenye folytán a termelőknek és fogyasztóknak van a legtöbb hasznuk, vezethet a viszonyok javulására. Az állatkereskedők helyébe, ha mellőzhetnének, egy sereg alkalmazott lépne, akik sokkal drágábban és bizalmatlanabban dolgoznának, mint azt eddig az állatkereskedők tették. Ebből az okból a gyülekezet elvárja a német városoktól, hogy a nekik felkínált hosszú lejáratú szállítási szerződéseket visszautasítják és a kereskedelmet meg az ipart a szükséges védelemben részesítik.«

A kereskedőknek ez az állásfoglalása érthető és ebben a beállításban igaz is. A közvetítés visszaéléseivel szemben megvan a fogyasztók egyetemének a korrigáló eszköze, a fogyasztókat hivatalból védeni köteles municipiális hatóságok a vásárpénztárakban biztos orvosszert kapnak, az esetleges visszaélésekkel szemben; anélkül hogy a verseny szabadságát, a kereskedők korrekt versenyét és tevékenységét megbénítanák. *A hatósági vásárpénztárak*, amelyek tisztán a fogyasztók érdekében vállalkozói haszon nélkül működnek, teljes biztosítékot nyújtanak

egyrészt a termelőknek árujuk haszonlesés és spekuláció nélküli értékesítésére, – mert hiszen a hatósági vásárpénztárak saját számlára üzletet nem köthetnek – másrészt a fogyasztók érdekeit is pártatlanul meg tudják védeni a termelők túlkapásaival szemben, aminek a fogyasztók szervezetlen tömege a gazdák szervezeteivel szemben ki lehet téve. Ilyen hatósági vásárpénztárt létesített Innsbruck város, melynek szervezete az alábbiakból ismerhető meg:

1. §. A es. kir. földművelési minisztérium támogatásával és a város anyagi erejének különleges, igénybevételével Innsbruck város közönsége az innsbrucki vágóállatvásár kiegészítésül állatvásárpénztárt szervez, amelynek feladata egyrészt, hogy minden ezen a vásáron, vagy a vágóhídon készpénzzel vagy hitelre lebonyolított szarvasmarha-eladásnál kizárólagos fizetőhelyül szolgáljon és másrészt, hogy a címére küldött szarvasmarhák eladását saját nevében, az állatokat beküldő vagy személyesen átadó felek számlájára közvetítse.

2. §. Az állatvásárpénztár városi intézmény, amely jogokat és kötelességeket ró a városra, amelyet a külvilággal szemben az igazgatóbizottság elnöke fog képviselni. Egyéb községi intézményekhez hasonlóan a polgármester és a köztanács felügyelete alatt áll, üzeme tekintetében pedig a földművelésügyi minisztérium ellenőrzése alá tartozik, amelynek ehhez képest joga van bármikor betekinteni a könyvelésbe és levelezésbe. Ezenkívül az Állatértékesítési Központ-nak joga van az állatvásárpénztár üzemét tetszése szerint inspicálni s a pénztártól felvilágosításokat és időközi jelentéseket kérni.

3. §. Az állatvásárpénztár kezelésére és üzemvezetésére öt tagból álló igazgatóbizottság küldetik ki, amely saját kebeléből választja évenként elnökeit és határozatait ülésein hozza, amelyeken legalább három szavazásra jogosult tag jelenléte kívántatik, kik mellé állandóan, vagy esetrelétre más egyéneket is be lehet hívni, de nem szavazati, hanem tanácskozási joggal. Ebbe a bizottságba a es. kir. földművelésügyi minisztérium által kijelölendő gazdasági testületek is küldenek két tagot, akiknek nevét és működési megbízatásuk határidejét hivatalosan kell közölni a város polgármesterével, a bizottság további három tagját a községtanács választja a maga kebeléből három esztendőre. *Az igazgató-bizottság összes tagjai és egyéb funkcionáriusai díjtalanul, tiszteletbeli kötelességként töltik be hivatalukat,* de amennyiben az igazgatóbizottság megbízatásainak kivitele közben készkiadásai merülnének fel, azok esetről esetre megtérítendők.

4. §. Az igazgatóbizottság két tagját, mint referenseket, megbizsa a pénztár működésének közvetlen felügyeletével. A kettő közül az egyik a községtanács által választottak, másik a gazdasági testületek által kiküldöttek közül való legyen.

A két előadó hivatása, hogy szükség esetén üzleti rendelkezéseket tegyen, amelyekről azonban az igazgatóbizottságnak legközelebbi ülésén

jelentést tartoznak tenni. Amennyiben a két referens egyöntetű megállapodásra nem tud jutni, úgy a községtanácsbeli referensé a hitelügyek dolgában, a másiké az állatbizományi üzletek tekintetében való rendelkezés joga. Az üzletvezetéshez szükséges hivatalnokok, különösen pedig a számvető kirendelése dolgában a polgármester intézkedik az igazgatóbizottság véleményének előzetes meghallgatása után.

5. §. A vásárpénztárnál alkalmazott hivatalnokok és funkcionáriusok a közbizományi szabályzatok negyedik szakaszához kötelesek alkalmazkodni és különösképpen tartoznak:

a) a rájuk bízott szolgálatot lelkiismeretesen teljesíteni;

b) a vásárlatógatók bármely üzleti, vagy pénzügyi természetű dolgában, amely tudomásukra jutott, harmadik személyekkel szemben titoktartással tartoznak;

c) *sem maguk nevén, sem álnéven nem szabad üzletet kötniök és a vásárpénztár megbízásából lebonyolított eladásból kifolyólag nem szabad nyereségrészesedést kérniök, vagy elfogadniok.*

6. §. Az innsbrucki állatvásáron és vágóhídon kötött szarvasmarha-üzletekre szóló vételárak kifizetése ellenében az eladótól a bruttóár három ezrelékét tevő skontót szedhessen.

7. §. A vágóállatvásárokon az eladások vagy készfizetés ellenében, vagy hitel alapján történnek, mely az állatvásárpénztár alábbi rendelkezései szerint létesíthető.

8. §. Amennyiben valamely üzlet készfizetés ellenében effektuáltatik, úgy az elmaradt vételár az eladási vételár az eladási jelentés felmutatása mellett az állatvásár végéig befizetendő az állatvásárpénztárnál.

Hitelre kötött üzletek bejelentendők az állatvásárpénztárnál.

9. §. A vételár lefizetése, vagy egy hitelre kötött vétel árának folyósítása után, az állatvásárpénztár erről vásári közegei útján az eladási értesítés bélyegzésével értesíti a vevőt. Ez értesítés alapján kapja meg a vevő az állatok elhajtására vonatkozó engedélyt.

10. §. Az állatvásárpénztár köteles a vételárat mindennemű vásári illetékek és a skontó levonása után, az eladási jelentések átadása ellenében - készpénzeladásoknál a fizetések megtörténtével, hitelügyleteknél a hitelösszeg folyósítása után - nyomban, de mindenesetre még a vásár napján, kiszolgáltatni.

Az ulmi kísérlet. A közvetítés kizárását célozta, de nem tisztán az állatkereskedők tevékenységét akarta megszüntetni az az akció is, amely az »ulmi kísérlet« néven járta be a világ-sajtót, mint a húsélelmezés reformjának világraszóló eseménye. Ezt a kísérletet, melynek a fogyasztók érdekeit képviselő szocialista sajtó is korszakalkotó jelentőséget tulajdonít, a »Nép-szava« 1912. évi szept. 8-iki száma így ismerteti:

»Ulm városában (Württemberg, Németbirodalom) tavaly októberben a szociáldemokrata községi képviselők interpellációban sürgették a tanácsot,

hogy tegyen valamit a húsdrágaság ellen. Wagner főpolgármester – akinek van a szociális kérdések iránti gyakorlati érzéke – erre tárgyalásokat kezdetű a szomszédos Neu-Ulm (Bajorország) mezőgazdasági egyesületével, mely Neu-Ulm mellett, Weissenhorn-ban sertésenyésztő telepet tart főnn szövetkezeti alapon. A szövetkezet hajlandó volt a sertéshízlalásra áttérni abban az esetben, ha Ulm városa átveszi tőle a hizott állatokat és a takarmányra sertésenként 50-60 márkát előlegez neki. Az ulmi községi képviselőtestület bizottságai ezt a tervet nem szívesen fogadták. A legerősebb ellenállást a néppártiak egy képviselője fejtette ki, aki azt állította, hogy a város nem arravaló, hogy a középosztálynak egy fontos rétegét feleslegessé tegye a gazdasági életnek oly terén, amelyen a városnak semmi keresnivalója sincs. Tehát Ulmban a »nép«-párt embere ugyanazzal a gyatra argumentummal harcolt a városi beavatkozás ellen, mint nálunk a »kisemberek« védelmező demokrata törzsfőnök. Azonban Wagner főpolgármester mégis csak folytatta a tárgyalásokat és 1911. november havában a neu-ulmi szövetkezettel létrejött a szerződés, amelynek ezek a lényeges megállapodásai:

A szövetkezet Ulm városának 1912-ben ezer hizott sertést szállít, egyenként körülbelül 2'20 mázsa súlyút. Ezt a mennyiséget a következő években, 1916-ig minden év elején megfelelő módon növelik. A város 1912 január 1-től fogva a szerződés tartalma alatt viseli a városi területen felállítandó hízlalótelep költségének 4%-os kamatát. Az építési költség maximuma 15.000 M. Az üzem egész kockázata a szövetkezetet terheli, minden 200 sertésből álló hízlalócsoport részére a város 12.000 M. kamatnélküli kölcsönt nyújt, amely a negyedévi részletekben folyóítottak és kizárólag a takarmány beszerzésére fordítandó. Ulm városa kötelezi magát, hogy a szerződés tartama alatt a szerződésbe megállapított sertésmennyiséget a szövetkezettől átveszi é. p. mázsánként 63 M.-ért, amely ár a szerződés tartama alatt nem változik. Az átvett sertések árából a takarmányra adott előleget a város levonja.

Most már a városnak arról kellett gondoskodnia, hogy a húst oly áron juttassa el a fogyasztókhoz, amely lehetőleg kevésbé haladja túl a beszerzési árat. A szociáldemokrata csoport a községi árusítást követelte; de ez nehézségekbe ütközött, mert a város a vágóhidat már régebben a mészárosoknak szolgáltatva ki. (?) A főpolgármester és a polgári pártok különben is mészárosmesterekre akarták bízni az árusítást. A mészárosok nyilvánvalóan a fenyegető direkt községi árusítástól való félelmükben - vállalkoztak, hogy a húst boltjaikban a város előírta feltételek mellett árusítják. Ebből a célból a város és az ipartestület között szerződés jött létre, melynek értelmében a mészárosok a sertéseket élősúly szerint, a vágóhidra szállítva 50 kilogrammonként 63 M.-ért kapják. A város tehát lemond minden nyereségről és befektetett pénzének kamatairól. A vételárat az ipartestület fizeti ki a városnak. Azok az ipartestületi tagok, akik ilyen sertéseket átvessznek, kötelesek a sertéshúst egy meghatározott hétköznapon boltjaikban olcsóbban árusítani. Ha havonként átlag 200 sertés szállítatik, akkor az eladási ár félkilónként 78 pfennig lesz. Addig ezeken a napokon az eladási ár az ulmi vásári árak szerint igazodik és pedig úgy, hogy

annyival alacsonyabbnak kell lennie az általános vásári árnál, amennyivel a várostól felszámított ár (63 M.) alacsonyabb a vásári árnál. Az árkülönbségek azonban legalább 6 pfenniget kell kitennie félkilónként. Ha a vásári ár aránylag magas, akkor a városi tanácsnak is jogában áll a mézárásokkal szemben az eladási árat valamivel magasabbra szabni; ebben az esetben az ipartestületnek szintén jogában áll a szerződésben megállapított kicsinyben való eladási árat ugyanannyival emelni. Az ebből az áremelésből származó többletből az ipartestület tartozik tartalékalapot gyűjteni, amely lehetőségessé tege, hogy az eladási ár a vásári árnál alacsonyabban is megszabható legyen, ha a vásári ár esik. A szerződés továbbá megállapítja, hogy a katonai konyhák, tisztai étkezők, szállodák és hasonló ipari üzemek részére az olcsó húsból nem szabad eladni. Azonkívül egy vevő egy napon egy kilogramm húsnál többet nem vehet.

Most a »Schwäbische Tagwacht «-ban Rossmann elvtárs ismerteti az ulmi tanácsnak ezt a kísérletét és beszámol annak eredményéről is. Eszerint minden szerdán Ulm város 12 mézárszakében és Neu-Ulm város összes mézárskéiben a hús fontját (félkiló) 85 pfennigért árulják, míg a rendes ár Ulmban 95 pfennig, Neu-Ulmban 100 pfennig. A szerződésben megállapított 78 pfennig normális árat még nem lehetett elérni, mert a sertéshízlaló-intézet, amely a hizlalást az év elején, az első szállítást még csak május hónapban kezdte, még távolról sem képes a normális ár alapjául szolgáló havi 200 sertést szállítani. A szállított állatok kifogástalanok, a hús kitűnő minőségű. Ezt a tényt a neu-ulmi tanács legutóbbi ülésében konstataálta a közéletmezési bizottság elnöke. A szövetkezeti sertéstenyészto- és hizlaló-intézet berendezése mintaszerű és úgy látszik, hogy a szövetkezeti tagok is megtalálják számadásukat.«

Szükségesnek láttuk a kísérlet leírását és a szocialista sajtó kommentárját egész terjedelmében közölni, egyrészt hogy dokumentáljuk, mennyire meggyökeresedett még a fogyasztók táborában is az a hiedelem, hogy a húselmezés javítása a közvetítés mellözésétől függ; másrészt, mert ennek a kísérletnek elemzése alkalmat ad az összes hasonló irányú kísérletek bírálatára.

A közvetítést Ulm tanácsa tényleg kiküszöbölte, azaz hogy a város teremtett díjazás nélkül kapcsolatot a termelők szövetkezete és a húsiparosok közt. Ez az altruista közvetítés. Az adott esetben azonban könnyű volt a hatóság feladata. Láttuk, hogy kisebb fogyasztóhelyeken a húsiparos amúgy is közvetlenül szerzi be szükségletét és így a hatóság olyasvalamit mellözött, ami a gyakorlatban nem is volt meg. Nagyobb fogyasztópiacok szükségletét vagy annak egy jelentős részét hasonló módon biztosítani alig lehetséges és nem is hasznos, mert 1. a nyersanyagtermelés a fogyasztás arányában nem koncentrállható, sőt annál kedvezőbbek az élmezési feltételek, minél

nagyobb kiterjedésű a várost ellátó termelőzóna; 2. ezzel függ össze, hogy nagy területeken nem áll módjában a városnak a termelők ezreit és tízezreit szövetkezetekbe összehozni, hasonló megállapodások létesítése egyes termelőkkel pedig a túlnagy kockázat miatt alig lehetséges; 3. az ulmi kísérlet szerint nagyobb városoknak oly összegeket kellene meglehetősen kockázat mellett kamatmentesen előlegezni, például Budapestnek csak évi sertéshúszükséglet biztosítására körülbelül 20-25 millió koronát és olyan apparátust kellene az átvételre és kezelésre létesíteni, ami alig kerülne kevesebbe, mint a »kikapcsolt« közvetítés.

A húsipart Ulm városa nem szüntette meg és nem tette községi üzemmé. Ennek okát a következőkben fogjuk látni (a Népszava megokolása naivság), ezúttal csak azt emeljük ki, hogy a város a mézárásoknak minimális kilogrammonkénti 30 pfennig munkadíjat engedélyez. Ennek a minimális munkadíjnak *állandó* biztosítása fejében minden húsiparos megengedné, hogy a város szabályozza a húsárakat, a városok, in ultima a fogyasztók összessége, azonban nem sokáig kérnének a dicsőségéből

Ezekből következik az, hogy *a népélelmezésnek* sem volna haszna abból, ha az ulmi kísérlet nagyban is megvalósítható lenne. Csak a termelők azok, akik jól be vannak biztosítva a megoldásnál. *A termelők csakis akkor hajlandók* – mint az adott esetben is – *az állatárakat hosszabb időre előre lekötni, ha számukra a legmagasabb napi áron felül legalább még akkora kedvezések járnak, mint amelyeket Ulm városa nyújt.* Ez számukra a hasznot az állatárak megfelelő emelkedése esetén is biztosítja, míg a bekövetkező áresésnél az árak megfelelő mérséklésére a város csak annak az esetleges tartalékalapnak felhasználásával képes, amely végeredményében éppen úgy a fogyasztók zsebéből került ki, mint a nyújtott előlegek kamata.

Községi üzemek. Az ulmi kísérlet átmenet azokhoz a megoldási kísérletekhez, amelyek a húsélelmezést oly módon akarják kedvezően befolyásolni, hogy a húsipart reformálják, illetőleg a termelő- és a húsfogyasztóközösség közé a húsiparosok helyett intézményeket állítanak be.

Már a legrégebbi időkben, melyekről a húsipar története szól, találunk olyan hatósági intézkedéseket, amelyek a húsárak

szabályozására irányulnak. A limitálás, azaz a húsárak hatósági megállapítása a középkorban állandó gyakorlat volt, a verseny szabadságának hiányát a céhkorszakban a hatóságok a limitálással ellensúlyozták.

Dr. Máday a magyar húsipar történetéről írt jeles tanulmányában rengeteg adatot gyűjtött össze az árlimitációról is, a limitáció kiterjedt azonban az állatárakra is. Az ulmi kísérlet magyát: az állatáraknak és ezzel kapcsolatban a húsáraknak limitálását megtaláljuk például Rimaszombat város 1706. évi »Mészárosok jószágának limitációja« néven kiadott rendelkezésében, amely szerint:

Szép kövér tehén husának fontja	— frt.	4 denár
Alábvaló tehén husának és esett marhának fontja	— »	3 »
A rossz husnak semmi ára sines.....	— »	— »
Bárány husnak fontja	— »	3 »
Juh husnak fontja	— »	3 »
Egy pár öreg jó hizott ökörnek az ára	54 »	— »
Aláb való pár	45 »	— »
Annál aláb valónak	36 »	— »
Egy pár negyedfü tuloknak.....	27 »	— »
Egy pár harmindfü tinó	18 »	— »

A limitálás alapjául az úgynevezett *próbaágás* szolgált. A hatóság bevásárol egy-két darab állatot, azokat iparszerűleg feldolgoztatja és az eredményhez képest állapítja meg a húsárakat. Ezeknek a próbaágásoknak jelentősége csakis addig volt, amíg a hatóságoknak jogukban állt ezek alapján a húsárak megállapítása. A társadalmi gazdaság fejlett viszonyaiban a piac árait a verseny szabályozza, ez az az érzékeny rúgó, amely a piacon a kereslet és kínálat egyensúlyát a termelés fokának megfelelő súlypontra hozza. Ott, ahol a versenynek ezt a hatását egyes termelőknek vagy termelőágaknak társadalmi erőhelyzetükből vagy gazdasági monopóliumokból származó túlsúlya veszélyezteti, az ellenszert a hatóságok is csak a verseny feltámasztásában és megteremtésében kereshetik. Így adódott a hatósági, a községi üzemek megteremtésének gondolata.

A húsiparban a községi üzemeknek, az úgynevezett hatósági mészárszékeknek feladata eredetileg szintén a verseny megteremtése abból a célból, hogy a húsipar művelőit a keletkező monopoláraktól elüsse a községi üzem versenye, a későbbi cél, melyet ezek az üzemek kitűztek: a húsiparnak községesítése,

hatósági kezelésbe vétele. Mielőtt azoknak az eredményeknek vizsgálatába fognánk, amelyeket a hatósági mézszárszékekkel a községek elértek, tisztáznunk kell azt a kérdést, hogy a húsipar községesítése elméletileg igazolt-e, eredményesnek ígérkezik-e?

Messze vezetne a községi üzemek ellen és azok mellett felhozott érveket – amelyek amúgy is közismertek – felvonultatni. Tény az, hogy egyes községi üzemek határozott sikert értek el a legszebben kieszelt kontraelméletek ellenére. Ezeknek a sikertült üzemeknek közös jellemvonásuk, hogy: »a közterület használatára szorultak, a közérdekkel a legszorosabb vonatkozásban állnak és könnyen monopóliumszerű helyzetbe jutnak.«¹ A siker titka ezeknél a vállalatoknál éppen abban rejlik, hogy a magánvállalkozásnak monopóliumot biztosítottak és így a községi üzem a drágább, nehezebben mozgó, a nyereségvágytól kevésbé ösztökélt adminisztráció mellett is a közre, a magánvállalkozás monopóliumának megszüntetése folytán, a régi állapottal szemben előnyt, haladást jelent. A községi üzemek szükségessége és eredménye általában egyenes arányban áll a monopóliumnak azzal a fokával, amit az illető üzem a magántőkének és vállalkozásnak biztosít.

A húsipar monopóliumot alig és csak kivételes esetekben élvezhet. A nyersanyag ubiquitása és az a körülmény, hogy igen kis tőkével önálló vállalkozóvá lehet bárki, kizárja a monopóliárak tartósságát. Kisebb fogyasztóhelyeken, ahol a húsiparosok közös, kartellszerű eljárásának nagyobb a lehetősége, keletkezhet monopóliar, de tartós ott sem lehet, mert a verseny lehetőségének könnyősége folytán az árak hosszabb ideig nivón felüli tartása megteremti a versenytársakat. Nagyobb fogyasztóhelyeken a monopóliárak keletkezése is nehézségekbe ütközik, oly sok a versenytárs, az ily árak fenntartása pedig mindaddig lehetetlen, amíg az állattenyésztés és a húsipar különböző kezekben lesz. Nem kivétel e megállapítás alól az amerikai, centrális fejlődésű húsipar sem, amely az erős tőkekoncentráció mellett sem tudta a versenyt megszüntetni, kartellek vagy trösztök útján monopóliárakat biztosítani. Attól eltekintve, hogy a »BIG SIX«-en kívül számos kisebb vállalat van (Western Packing & Aprovision Co,

¹ Nübel: A vegyes gazdasági vállalatok. Városi Szemle. VI. évf. 3. sz.

Independent Packing Co, Louis Pfaelzer & Co, stb.), amelyek egymással és a nagyvállalatokkal erős versenyben állanak; és hogy a washingtoni kormánynek több ízben végzett vizsgálata is megállapította, hogy a 6 nagyvállalat sem egyesült »Beof Trust «-té; láttuk, hogy e vállalatok versenyképességét a termelés haladottabb módja biztosítja.

Baschnak az a megállapítása,¹ hogy a nagyvárosok hatóságai ma már nem élhetnek az élelmiszerárak limitálási jogával, hogy »a rendszabályok kivitele, parancsok és tilalmak helyett a hatóság gazdasági versenyével kell beavatkozni és oly versenytársat teremteni, melyen a nyereszkesedési vágy nem uralkodik, mely a konjunktúrák kihasználására nem tör (!?) és tekintet nélkül az üzleti lehetőségekre, a lakosság érdekeit szolgálja«; igen szépen hangzó teória, a gyakorlatban a községi húsüzemre alkalmazva csődöt kell mondania. Monopolárák a húsiparban tartósan nem állanak fenn; a húsipar komplikált szerkezete, a szükséges szakismeretek mennyisége, amelyet az élőállatok bevásárlása és feldolgozása megkíván, nagyon is megokolttá teszik a konjunktúrák kihasználását, amit, ha a húsipar bizonyos időszakokban, amikor a gazda tömegesebben veti piacra a nyersanyagot, elmulaszt, üzeme egy-kettőre beadja a kulcsot. A községi húsüzem drágább adminisztrációja és a konjunktúrák rosszabb kihasználása folytán az esetleg fennálló monopolárák és a természetes árak közötti különbséget sem tudja behozni, ha pedig a húsipar nem dolgozik monopolárákkal, úgy a községi húsüzem mögötte marad a versenyben.

Ezt az elméleti dedukciót az eddigi városi húsüzemekkel végzett kísérletek teljeseen igazolták.

Magyarországon egész sereg kisebb-nagyobb város próbálkozott a hatósági mészárszékek intézményével. Az eredmény mindenhol egyforma: e hússzékek alkalmatlanoknak bizonyultak a húsélelmezés reformjára, sőt annak javítását is csak ott és addig szolgálták, míg a húsipar magas, időleges monopolárákkal dolgozott. A hatósági mészárszékeket éppen ezért kisebb-nagyobb veszteséggel egymás után szüntették be városaink és ezidő szerint egyes helyeken, például Debreczenben, Iglón stb., csakis

¹ Dr. Basch Imre: Budapest községi üzemei. Városi Szemle. V. évf. 1-2. sz.

mint a húsélelmezés jelentéktelen tényezői a rosszabb minőségű húsfélék forgalombahozásával foglalkoznak. Elméletünket igazolja, hogy ezeken a helyeken is *önálló* vállalkozó húsiparosok vezetik a hatósági mézárszékeket megbízás alapján és hogy a nekik nyújtott kedvezések alapján képesek üzemüket jövedelmezően vezetni. *Ezeknek a községi megbízás alapján vezetett önálló üzemeknek megvan az az előnyös szerepük, hogy állandó működésükkel őrít állanak, határt szabnak a húsipari monopolárok keletkezése elé és így hatásuk a húsélelmezés javítására negatív ugyan, de a prevenciónak alkalmas eszközei.*

Németországban sem eredményesebbek a városi húsüzemekkel lefolytatott kísérletek. A német városok jórésze a közvetlen hús kiméréssel elért kedvezőtlen eredmények folytán azzal próbálkozott, ulmi mintára, hogy a nyersanyagot lekötötte és annak feldolgozásával a húsiparosokat bírta meg a húsárakra gyakorolható befolyás biztosítása mellett. Az eredményekről a berlini kereskedelmi és iparkamara múlt évi jelentése így számol be:

A városok sem az idegen hússal, sem az idegen állatokkal nem tudtak komoly eredményeket elérni. Kölnben és M. m. Frankfurtban a városok maguk voltak kénytelenek a dán hús kimérésére vállalkozni. Mainzban a város megtagadta az idegen hús beszerzését és kimérését. Regensburg városa Svédországból élő marhákat hozatott és ezeknek a húsát haszon nélkül 1.80 márkáért tudta csak a mézárosoknak adni. Strassburg, Baselban vágatott argentinai marhákat, melyeknek húsát aztán behozatta, a svájci szövetség tanács azonban most megtiltotta, hogy Németországba való kivitelre argentinai marhákat Svájcba vigyenek. Németországban a gazdák is nagyban fáradoznak azon, hogy a városokkal élő állatszállításokra hosszabb időre szóló fix árú szállításokat kössenek. így a hannoveri mezőgazdasági kamara elhatározta, hogy több városnak ajánlatot tesz hogy öt évre 100-112 kilós sertéseket 96 márkás élőárban szállít. A pomeraniai mezőgazdák Berlin városának ajánlották, hogy évente 80.000 darab sertést szállítanak. Öt évre szóló ajánlatot tettek, húsz százalék tára mellett 132 márkát kérnek az élő sertések métermázsájáért. Csakhogy ez magasabb ár, mint aminő az agrárius Deutsche Tageszeitung szerint is a

legutolsó 10 év átlaga. A rajnai mezőgazdasági kamara szintén elhatározta, hogy a városoknak sertésszállítási ajánlatot tesz. Bamberg városa a bajor sertéstenyésztők és hizlalók egyesületével már kötött is ily szerződést. Eszerint a szövetség az első évben 2000, a másodikban 2600, a harmadikban 3380, a negyedikben 4394 és az ötödikben 5712 db sertést szállít Bamberg városának egyenként 100-125 kg súlyban, élόμεstermázsánsként 100 márkáért. A takarmány beszerzésére a város kamatmentesen hatvan-százhetvenezer márkát ad kölcsön. A város a húsipartestülettel is megkötötte a szerződést, mely az átvételi jogokat és kötelezettségeket szabályozza. A sertéshúst 160-176 pfennignél drágábban adni nem szabad. A szerződés 1913 január hó 1-től 1917. év végéig tart. Köln városa, mely elhatározta, hogy a húsdraágaság leküzdésén Dániából beszerzendő húanyag-gal fog küzdeni, kimondta, hogy a beszerzendő húst kimerésre a mészárosipartestület tagjainak beszerzési áron engedi át, és megengedi, hogy kilónként 24 pfennignyi (26*5 fillér) üzemi költség és haszonrészesedés hozzávetésével hozza forgalomba és emellett a húosztályozást, tehát a jobb minőségnek magasabb, előre megállapított áron való eladását is megengedi.

Ezekkel a kísérletekkel, melyeknek jórésze már befejeződött az előrelátható eredménytelenséggel, sem sikerült a húsipart községeket és *ezzel* a húsélelmélet reformálni. A tiszta községi üzemek nem boldogultak, noha több oly költséget és terhet, amelyeket a magánvállalkozás viselni tartozott, ezek az üzemek törölhetek költségvetéseikből, az eredménytelenség tehát nemcsak az élelmélet javításában volt negatív, hanem a közteherviselést is emelte. A vegyes üzemek kritikáját az ulmi kísérletnél adtuk, ezúttal csak azt emelhetjük ki, amire a magyar kísérletek tanítottak, hogy tudniillik preventív eredményt is csak az *önállóan vezetett*, községi megbízás és kedvezmények mellett működő városi mészárszékek érhetnek el.

Külön emlékezünk meg Budapest községi húszüzeimről, mert ezekben bizonyos újítás van a kísérletezés terén.

Az egyik községi húszüzeim a *városi lóhúsüzem*, amely a legkiválóbb eredménnyel működik és *éppen ezért* erősíti meg az elméleti feltevést. Ez az üzem tudniillik a legtisztább városi monopólium. Budapest területén lóhúst és a lóhúsból származó készítményeket csakis a községnek van joga elárúsítani. Ez a

monopólium biztosítja ennek a városi üzemnek sikerét. Egyrészt a nyersanyag beszerzésénél versenytársak hiányában a város diktálhatja az árakat, annál is inkább, mert a ló tulajdonképpen nem is vágóállat és így eladása az esetek jórészében: kényszereladás; másrészt az eladási árakat is úgy szabja meg a város, hogy az üzem jövedelmezősége a legdrágább vezetés mellett is biztosítva van. Teljes objektivitással meg kell állapítanunk, hogy a város nem él vissza a monopóliummal és az árakat nem szabja olyan magasra, aminőket monopóliumhelyzete lehetővé tenne. Ebben azonban megakadályozza az is, hogy a lóhús csak kiegészítő szerepet játszik ezidőszert a húsfogyasztásban és a lóhús fogyasztó tömegek *csakis* azért vehetik a húskélelemnek ezt a fajtáját, mert a rendes húsféléknél jóval olcsóbb. Az elméletet mi sem igazolja jobban, minthogy ez a községi lóhúsüzem az élvezett monopólium, fogyasztási adó és vágóilletékmentesség mellett még a lóhúst sem tudja olyan olcsón piacra hozni, mint a magánvállalkozás. A községi lóhúsüzem 1912. évi árai: leveshús 64 f, pecsenyehús 80 f, vesepecsenye 1 K kilogrammonként; egy pár tormásvirslit 4 f, ugyanekkor ezen cikkek árai Debreczenben 60, 80 és 4 f, Győrött 80, 80 és 4 fillér a magánvállalatok üzemében.

Ugyancsak elméleti feltevésünk helyessége mellett szól az az eredmény, amit Budapest községi élelmiszervállalatának húszüzeme első évi működése után mutat. Ez a községi üzem a húszüzemet más élelmiszerekkel együtt közös árusítóhelyeken egyesíti és kapcsolatos kolbászgyártással is. Ez a két körülmény az üzem jövedelmezőségét határozottan emeli, mert egyrészt a költségeket csökkenti, másrészt a húszüzem rentabilitása a nehezebben értékesíthető húsrészeknek kolbászgyártásra való felhasználásával határozottan emelkedik. Az üzem első évi jelentéséből a következők állapíthatók meg:

Marha- és sertéshúsfeldolgozással és árusítással az üzem egyáltalában nem foglalkozott, csakis a kolbászgyártásnál felhasznált anyagok kerültek ki ezekből a húsfélésegekből, ez a körülmény maga kizárja azt, hogy az üzem a húskélemezésre számottevő befolyást gyakorolhasson. Az üzem tiszta haszna 2,6% az egész vegyes üzemre vonatkoztatva; külön a húszüzemre vonatkozó adatok a jelentésből ki nem tűnnek. Ez az eredmény igen silány, mert az üzem mentes, a jelentés szerint,

sok köztehetőtől és a lakbérfizetéstől és mégsem képes az árusított húsféléket és kolbászgyártmányokat olcsóbban forgalomba hozni, mint a magánvállalkozás. A vásárcsarnoki detailárak például 1912. év márciusában a községi húszüzem áraival szemben így alakultak:

		Községi üzem	Vásárcsarnok
Juhhús eleje	1 kg	1'44	1'00—1'44
Bárányhús eleje	1 »	1'80	1'80—2'60
» hátulja.....	1 »	2'20	2'40—3'00
Debreczeni kolbász	1 »	2'40	1'60—2'40
Párisi	1 »	2'00	1'68—2'00
Tormásvirslí	1 pár	0'10	0'10—0'12
Szafaládé	1 »	0'10	0'08—0'10

A juhhús hátulját a községi üzem 1912 március hótól májusig 168 fillérével mérte, a csarnokban március hóban combért és gerincért 167 fillér, májusban 164'5 fillér átlagárat kértek a magánüzemek.

Ezek az adatok is igazolják, hogy a községi húszüzem nem versenyképes, a budapesti élelmiszerárúsító vállalat húszüzemének »áralakító« hatása, mint a jelentés mondja, nincs, nemcsak kicsi, a főváros húsfogyasztásához mérten számba sem vehető méreteinél fogva, hanem azért sem, mert a húszüzem a községezésre a priori alkalmatlan az adott termelési viszonyok mellett.

A szövetkezeti húszüzem. A húsipar helyettesítésére, illetőleg individuális gazdasági személyek helyett kollektív gazdasági személyektől való üzésére törekcszenek a fogyasztók szövetkezeteinek húszüzemei és az állatértékesítő szövetkezetektől alapított húszüzemek. Ezeknek jelentőségéről és szerepéről a jövő élelmezésének problémáját vizsgálva lesz majd szó. Annak bizonyosságául, hogy a húsiparnak községezésére aligha járhat eredménnyel, szolgáljon előljáróban itt az a tény, hogy a községeknél fürgébb és vállalkozásra alkalmasabb kollektív személyek: a szövetkezetek is a húszüzemeknél birkóznak a legnagyobb nehézségekkel. Franciaországban például 1911-ben 1184 szövetkezeti sütöde mellett 261.173 taggal, csak 43 szövetkezeti húszüzem állt fenn 9456 taggal. A húsipar vezetéséhez szükséges speciális ismeretek nehezítik meg ezen üzemek keletkezését, az »Általános Fogyasztási Szövetkezet« e nehézséget csak a húsipari munkások szakszervezetének segítségével bírta

leküzdeni; másrészt a hús különböző minőségeinek fogyasztására különböző vevőképességű osztályok kellene, a fogyasztási szövetkezetek tagjai pedig rendszerint egyazon igényű társadalmi osztályhoz tartoznak. A szövetkezeti hústüzemek szerepe a jövő élelmezésében lesz majd csak igazán jelentőssé . . .

Sorra elvonultak előttünk a húsélelmezés javítását célzó kísérletek. Ezeknek a kísérleteknek kiindulópontja a közvetítés kikapcsolása, a kereskedők és húsiparosok szedte monopolárok letörésével akarja a népélelmezést javítani és így célt nem érhet, mert a húsiparban sajátságos helyzeténél fogva a verseny még mindig kellőképpen érvényesül, a piac a »hatékony kereslet és a hatékony kínálat«¹ alapján jut az árak egyensúly-helyzetébe. A küzdelemnek ily irányba terelése nemcsak az eredménytelenség miatt káros, hanem azért is, mert elvonja a fogyasztótömegek figyelmét és harcképességét a népélelmezés érdekében igazi eredményekért folytatható küzdelmekről, mely a földtulajdon ellen irányul; sőt azokról az eszközökről és intézményekről is megfeledkezik, amelyek a kapitalista termelési renden belül is alaposan szolgálnák a fogyasztók érdekeit.

A húsélelmezés javítása.

A húsipar szerkezetének ismerete magától kínálja fel a fogyasztók táborának az eszközöket a húsélelmezés javítására: A húsforgalom felszabadítása és a húsipar üzemének fejlesztése a kapitalista termelés irányában az a két hatalmas lendítőkerék, amely a húsélelmezés javítását célzó erőknél, a termelés mai állapotában is rendelkezésére áll.

A húsforgalom felszabadítása. Minden áru forgalmi szabadságának terjedelmét az árúnak a szállíthatási ellenálláshoz való viszonya határozza meg. (Oppenheimer.) A hússal szemben az aktív, az áru természetében rejlő ellenállás egészen a legutóbbi időkig igen nagy volt. Az élőállatok szállítása igen költséges és nagy kockázattal jár; a piac húsforgalmának emelkedése, a piacok egymással való összeköttetése, integrálódása igen lassú ütemű volt mindaddig, míg a húsforgalmat csak

¹ Oppenheimer: Theorie der Reinen und Politischen Öconomie S. 383.

élőállatszállítással lehetett lebonyolítani. Internacionális állatforgalom csakis oly piacok között lehetséges, ahol az exportáló és importáló piacok közötti árkülönbség igen nagy és a passzív szállítási ellenállás ad minimum redukálódik. Élőállatok vasúti szállításával nagyobb távolságok húsélelmezését import útján csakis kivételes esetekben (háború, inség) lehetett biztosítani.

Egészen mások a viszonyok a hús forgalmánál. A konzerválást eljárás fejletlensége mellett a hús aktív szállítási ellenállása jelentékeny volt, a romlás okozta kockázat a piac integrálását lehetetlenné tette, az alacsonyabb szállítási költségek mellett is. Ezzel a kockázattal ma már a technika leszámolt.

A mesterséges hűtés és fagyasztás azok az eljárások, a hűtővagonok és mesterséges hűtőkkel ellátott hajók azok az eszközök, amelyek segítségével húst, a megromlás veszélye nélkül, a legnagyobb távolságra is el lehet szállítani. A világpiac integrációját ezek az eszközök teljes mértékben lehetővé teszik. A hús nemzetközi világforgalmát megvilágítják a következő adatok: 1908-ban az északamerikai kikötőkből 310 millió kg; Argentínából 219 millió kg; Új-Seeland és Ausztráliából 258 millió kg, Dániából 103 millió és Hollandiából 45 millió kg hús került internacionális forgalomba. A behozatal a legerősebb Angliában, amely 1907-ben 952 millió kg húst importált (306 millió kg marhahúst, 234 m. kg juhúst és 372 m. kg sertéshúst); ugyanebben az évben a németbirodalmi import 28 millió kg marha és 14 millió kg sertéshús volt.¹

Ezek a számok egymagukban is bizonyítják, hogy *a hús aktív szállíthatásának akadályait, ellenállását a technika eltüntette*. A fagyasztott és hűtött húsok élelmezési értéke ellenében felhozott észrevételek nem állják meg helyüket. Számos kísérlet és tanulmány alapján jelentette ki *Martel*, a világ egyik első szakértője:²

1. A hűtött és fagyasztott húsnak ugyanolyan, ha nem különb az értéke, mint a friss húsnak,

2. Könnyen emészthetők ezek a húsfélék azon érési folyamat folytán, amelyen átesnek;

¹ F. B. Löbnis és D. A. Joung: Einfuhr und Ausfuhr von Fleisch etc. Ref. a II. int. hűtőkongresszuson.

² H. Martel: Valeur respective et comparé des viandes congelées et réfrigérées etc. Ref. a II, int. hűtőkongresszuson.

3. különösen alkalmasak a katonaság, tengerészek, nagyipari centrumok és általában tömegélemezésre.

Az angol fogyasztóközönség kezdetben – éppen az uralkodott előítélet folytán – inkább a hűtött húst (chilled meat) kereste, ma már az előítélet alaptalanságáról meggyőződve a fagyasztott húst (frozen meat) hasonló élénkséggel keresi.

Ezeknek a húsféléknek szabadforgalma ellen felhozott közegészségügyi, húsvizsgálati kifogások sem értékelhetők túl. A húsvizsgálat egységes szabályozása internacionálisan folyamatban van, a húst exportáló államok a kivitel lehetőségének érdekében könnyen kaphatók a húsvizsgálat megfelelő szabályozására, de ettől el is tekintve, a fagyasztott és hűtött hús oly feldarabolásban és feltételek mellett szállítható, hogy az import helyén teljes megnyugvásra alkalmas húsvizsgálatnak vethető alá.

Nem akadály a forgalomnak a hűtött és fagyasztott hús súly vesztesége sem. A friss hús, normális szobahőfokon tartva sokkal többet veszít beszáradás folytán súlyából, mint amennyit é húsfélék hosszabb időn át veszítenek. *Braun* szerint 23.705 kg a Magyar Élelmiszerszállító R. T. hűtőházában eltartott hús 10 hét után 22.986 kg súlyú volt, ezen idő alatt összesen 3%-ot veszített.

A népélemezésnek leghatásosabb fegyverét, a hús forgalmának szabadságát a technika biztosítja, a forgalom elé emelt mesterséges akadályok: a politikai szállíthatási ellenállás legyűrése természetesen nem a technika feladata. A beviteli tilalmak és vámok állanak az internacionális piac integrálódásának elébe. A vámegységen belül pedig a különböző illetékek, adók és helyi tilalmak állnak a forgalom útjába. Ezeket a politikai akadályokat elhárítani a demokrácia feladata és a húsforgalom szabadságának mértéke mindenhol egyenes arányban áll a demokrácia hatalmi állásával. Hiába azonban a legideálisabb demokrácia, a húsforgalom szabadsága csak akkor ér valamit, ha a technika alkotásai, a húsipar fejlettsége megadják a piac integrációjának előfeltételeit.

Szükséges ezért elsősorban is, hogy minden jelentősebb fogyasztási hely köz vágóhidja mesterséges hűtővel legyen ellátva. Az amerikai húsipar centrális fejlődését, a piac belterjessé tevését a hűtőipar fejlettsége tette lehetővé; a húsgyárakból a hűtő-

vagonok ezreiben fut a feldolgozott, fogyasztásra alkalmas áru a fogyasztási gócpontok hűtőházaiba. A mesterséges hűtők az egységes politikai területen belül is emelik a piac egyenletes, kisebb kockázat mellett való ellátásának esélyét, az internacionális forgalomnak pedig elengedhetetlen eszközei. A legnagyobb fogyasztási helyeken a közvágóhídi hűtőkön kívül, amelyek a feldolgozott anyag racionális megőrzését teszik lehetővé, a helyközi és internacionális húsforgalom befogadására és lebonyolítására a hűtőközraktárak szolgálnak. A helyközi forgalmat a legjobbban a *colis agricoles* intézménye szolgálja, amely a kisebb fogyasztóhelyeken keletkező húsfeleslegeknek a gócpontokba való irányításáról gondoskodik. Ezen intézmény bázisáról és a szükséges szervezet alkotásáról a legalkalmasabban a hűtőközraktárak gondoskodnak. Ezek a közraktárak nemcsak hűhűtésre vannak berendezve. A hús hűtése 4 C° ; fagyasztása $-8, -10\text{ C}^\circ$; a halaké ugyanilyen hőfok; a tojásé $1, -1\text{ C}^\circ$; a tejé $0, 2\text{ C}^\circ$; a vajé $0, 8\text{ C}^\circ$; a sajté $4, 12\text{ C}^\circ$; a gyümölcse $1, 2\text{ C}^\circ$; a söré $4, 6\text{ C}^\circ$ mellett történik és a közraktárak beosztása az egyes élelmiszereknek megfelelő. A közvágóhídi hűtőknek gépberendezése a hűtőközraktárakéval azonos és így egyes élelmiszertermelő vidékeken – ahol megfelelő berendezés hiányában mérhetetlen károkat okoz az élelmiszerek, pl. gyümölcsnek megromlása – a népélelmezésre és a nemzetgazdaságra egyképpen becses volna a közvágóhídi hűtőkkel kapcsolatos hűtőközraktárak létesítése.

A hűtőházak szerves kiegészítői a hűtő vagonok, a gyorsan romló élelmiszerek szállításának eszközei. Hűsszállításra oly vagonok alkalmasak, amelyek hűtő és szellőztető berendezéssel vannak ellátva. A hűtés leginkább a kocsi tetején vagy végén elhelyezett jégtartályok segítségével történik, az áramló levegőt pedig úgy vezetik át a kocsin, hogy előbb a jégtartály falain lehűtve jut a kocsi belsejébe, az elhasznált levegő pedig a felső részen levő szívófejen át távozik. E kocsi levegője csak 0 fokig, azaz a jég olvadási pontjáig hűthető le, ha a jeget sóval keverik, a hűtőhatás lényegesen fokozható. (Frigator-rendszerű kocsik.) Nagy távolságra való szállításnál a jég utántöltéséről is gondoskodni kell, ebből a célból Amerikában és újabban Oroszországban is a vasútvonalak mentén jégtelepeket tartanak fenn, amelyekből villamos erővel hajtott végnélküli szállító láncokkal

és emelőszerkezettel egy 25, nagy amerikai típusú teherkocsiból álló vonat 25-30 perc alatt látható el jéggel. Legújabban használnak oly hűtőkocsikat is, amelyek saját, ammóniák-rendszerű mesterséges hűtőgéppel vannak felszerelve vagy pedig több vagon van bekapcsolva egy gépkocsi hűtőáramkörébe. Ezek a kocsik ható konzerválóképességüket illetőleg természetesen tökéletesebbek, mint a jéggel hűtöttek és a töltési idő megtakarítása is nagy előnye rendszerüknek, de rentabilitásuk ma még lényegesen rosszabb, mert míg a frigate rendszernél 6-8 fillér költség esik a rakomány mázsájára, a mesterséges hűtőkocsiknál 12 fillér a költség. Ugyanily berendezésekkel vannak ellátva a hússzállító hajók, amelyek ezenfelül jéggenerátorral is fel vannak szerelve a hajó jégszükségének biztosítása céljából.¹

A hűtőintézmény fejlettsége nemcsak az internacionális piac integrálódását szolgálja, ugyanazon piac hús és élelmiszer-ellátásának belterjességét is ez határozza meg. Ezen a téren is Amerika vezet: Az Egyesült-Államoknak 60.000 hűtő vagonja a piac belső határait egészen eltüntette. Németország forgalmát 421, Belgiumét 20, Ausztriáét 158, Magyarországot 69, Franciaországot 102 – az egész kontinens élelmezését összesen 1085 hűtőkocsi szolgálja; Oroszország a szibériai forgalomban ezenkívül külön 1292 hűtőkocsit járat.

Ezek az adatok eléggé bizonyítják, hogy mily kevés történt a kontinens vonalain a hús- és egyéb gyorsan romló élelmiszerek szállításának elősegítésére. A városok élelmezésének feltételeit az a zóna határozza meg, amely mint termelési zóna egy város élelmezésének szolgálatába állítható, az első komoly lépés a fogyasztótömegek érdekeinek szolgálatára a hűtőintézmények kiépítése és fejlesztése, ez pedig elsősorban a városok hatáskörébe tartozik, akcióképességüket nem lépi túl.

Az illetékuzsora. Vannak a politikailag együvé tartozó piacokon a passzív ellenálláson felül egyéb akadályai és terhei is a hús forgalmának, amelyeket a szállíthatóság politikai ellenállásának fogalma alá vonhatunk: az internacionális forgalom elé gördített beviteli tilalmak és vámok belföldi pendantjai a

¹ Kelényi Ödön: A hűtőipar szerepe élelmicikkek szállításánál »Hűtőipar.« II. évf. 4. sz.

húsbehozatali szabályrendeletek, a vágóhidhasználati díjak és ehhez hasonló illetékek, a húsfogyasztási adó.

Országosan, egységes alapon rendezett húsvizsgálat mellett egészségügyi akadálya a hús belföldi forgalmának nincs és mégis a legtöbb helyi szabályrendelet városi vagy agrárius fiskális érdekekből, amelyek századrészt sem használnak a közpénztárnak annyira, mint amennyit a népélelmezésen rontanak, mindenféle tilalmat és kikötést tartalmaz a húsforgalom ellen. Példaképpen hozunk fel két magyar rendelkezést, amelyelmek másai ezerszámra található az ország és minden más állam és községek statútumaiban; egyik országos, a másik helyi jellegű: A húsvizsgálatot rendező országos érvényű miniszeri körrendelet (54.300/1908 F. M.) szerint szarvasmarhát $\frac{1}{5}$ sertést $\frac{1}{2}$ részben darabolva lehet csak helyközi forgalomba hozni; Budapest statútumai szerint pedig magánosnak leölt sertést saját háztartása részére sem szabad behozni – *kivéven a földbirtokosokat*, akik 3 sertést évenként saját konyhájuk részére behozhatnak; ami igazán erős demokratikus érzékre valló rendelkezés! Ilyen és ehhez hasonló rendelkezések a legtöbb húsbehozatali rendeletben vannak, ezeknek módosítása és a hús forgalmának felszabadítása pedig igazán elsősorban a fogyasztók képviselőin: a városi hatóságokon múlik.

A hús forgalmát és fogyasztását nehezítik meg a különböző illetékek és vágóhidhasználati díjak is. A közvágóhidak céljával egyáltalán nem egyeztethető össze, hogy ez az intézmény jövedelmi forrásul szolgáljon a városi pénztáraknak. Ezt megakadályozandó, a német húsvizsgálati törvény kimondja, hogy a befektetett tőke 5%-os jövedelménél a vágóhidak többet nem hajthatnak, a vágóhidhasználati díjak ennek a tilalomnak megfelelően állapítandók meg. Ez ellen az elv ellen a városok legtöbb helyütt elég buzgalommal vétkeznek. Magyarországon pl. vannak vágóhidak (Sátoraljaújhely, Békéscsaba stb.), amelyek 25-30%-os évi jövedelmet hoznak, a budapesti közvágóhid és marhavásártér ugyancsak dúsán jövedelmező üzlete a fővárosnak, együttesen 10-15%-os jövedelmet hajtván. A húsélelmezésnek olyan megterhelése ez, amit nem ment az, hogy a jövedelem a közpénztárba folyik, mert ez a közvetett adó éppen olyan antidemokratikus, mint az államkincstárt illető húsfogyasztási adó. Ez az adó úgyszólván teljesen a városi lakosságot

terheli, Magyarország városi lakói évenként kb. 11, Ausztria városai kb. 18smillió korona ily adóterhet fizetnek. A mezőgazdák hússzükségletük legnagyobb részét fogyasztási adótól ment, saját termelésű anyagból látják el. A húsfogyasztási adó nemcsak azért határozottan antidemokratikus, mert a progresszív teherviselés elvével a leghatározottabban szemben áll, hanem mert a nép egyik legfontosabb élelmiszert terhelve, annak munkabírását csökkenti. Növeli ennek az adónemnek igaztalanságát az is, hogy a legtöbb helyütt darabszám és nem súly szerint vetik ki. A gazdag ember asztalára kerülő I. rendű 900 kg-os ökör adója ugyanannyi, mint a III. rendű 300 kg-os állaté, azaz a szegény ember 1 kg hús után háromszor annyi adót fizet.

A városok húsfogyasztó lakosságának minden erejével követelni kell ennek az adónak eltörlését és ellenőriznie kell a városok statútumait, hogy nincsenek-e abban a hús forgalmát korlátozó rendelkezések és a húst jogtalanul terhelő, túlmagasra szabott illetékek.

Erre a lapra tartozik még végül az ételmezési intézmények: közvágóhidak és vásárcsarnokok létesítésénél kifejtett luxus. A német városok jártak elől jó és rossz példával ezen a téren. Jó példával abban, hogy a vágóhidak higiénikus berendezésére is figyelmet fordítottak, de viszont oly fényűzést fejtettek ki egyes vágóhidak, pl. a drezdai építésénél, ami ipartelepeknél igazán felesleges és a húsélelmezés terheinek emelése folytán megbocsáthatatlan. Magánvállalkozót, ki gyártelepét hasonló luxussal építené fel, hamar gondnokság alá helyeznének. Tipikus példa még erre a budapesti vásárcsarnokok esete, amelyek tornyos pagodái 1 millió korona bruttó megterhelést jelentenek évenként Budapest ételmezésére és a forgalom jórészét mégsem tudják befogadni.

Ezekben adtuk a húsélelmezés javítására irányuló törekvés első eszközeinek: a forgalom szabadabb tevéseinek rendelkezésre álló módjait. Hatalmas eszköz a népélelmezés javítására a hús forgalmának felszabadítása, úgy a nemzetközi, mint az egységes politikai piacok integrációjának szempontjából. Ennek az eszköznek felhasználása jórészt a fogyasztók erejétől és szervezettségétől függ és a szabad forgalom biztosítása egymagában jóval többet jelentene a húsélelmezésre, mint az összes közvetítés ellen vezetett hadjáratok.

A húsipar fejlesztése. A húsélelmezés javításának másik nagy és hatalmas eszköze a mai termelési rendben a húsipar fejlesztése, kapitalizációja. Láttuk a húsipar fejlődésének egyes szakait, megismertettük, hogy a kapitalista termelés elve: az olcsón sokat termelés a húsiparban is egyre jobban érvényesül »Olcsón, sokat termelni« az adott esetben nemcsak a termelő iparnak, hanem a fogyasztóknak is érdeke. *Minden eszköz tehát, amely a húsipar kapitalizációját fokozza, a fogyasztás érdekeit is szolgálja.* Ennek a tételnek igazsága csak akkor állhat meg, ha a kapitalista húsiparban biztosítva van a verseny szabadsága és állandósága. Kimutattuk a városok húsüzemeinek kritikájánál, hogy a húsiparban – hol az anyag ubiquitása miatt természetes monopóliumról szó sem lehet – magánjogi természetű, azaz kartelleken vagy trösztökön alapuló monopolárak sem állhatnak fenn tartósan. A maximális profitot éppen azért csakis a gazdaságos termelés biztosítja, az üzem versenyképessége a termelési mód fejlettségétől függ. Az elért profit azonban nem alakulhat teljesen át természetes termelési monoponyereséggé, azaz a húsnagyipar az olcsóbb termelés előnyeit kénytelen részben a fogyasztóknak átengedni, mert a legkisebb konkurrens is képes az anyag ubiquitása és a kicsiny tőkeszükség folytán azonnal érvényesülni a monopolárokra törekvő húsgyárral szemben. A gyakorlatban ez úgy alakul, amint láttuk, hogy a kapitalizált üzem a melléktermékek előnyösebb értékesítése folytán a főtermékkel: a hússal versenyez és gyűri le a versenytársakat. Ez pedig egyenesen az élelmezés érdeke.

Az élelmezés nézőpontjából mégis fontos problémát ad fel az amerikai és a kontinentális húsipar fejlődésének különbsége. Fejlődésük iránya azonos, a differenciáltabb termelés: a kapitalizmus felé irányuló, de eltérő a formája a fejlődésnek. Amott nagytőkések vállalatai hálózják be az egész világrészt centrális nagyüzemekkel, emitt a húsipar ezer és ezer kisüzemmel dolgozik, amelyek megtartották üzemi önállóságukat, de a tőke behatolása folytán egyre szorosabb közösségbe lépnek oly intézmények útján, amelyek termelésük módját megváltoztatták, a kapitalizmus felé viszik. A kérdés az, hogy a centralizált húsipar előnyösebb-e a népelelmezésre vagy a kisüzemek termelési módjának – azok önállóságának megtartása mellett – a kapitalizmus irányában való fejlesztése?

A kérdésre a feleletet a húsipar kontinentális berendezésének ismerete adja meg. Eltekintve attól, hogy a kisüzemek ezrei több bizonyosságot nyújtanak a monopolárak *keletkezésével* szemben, mint a kisszámú nagyüzemek, a kontinentális húsipar nem épült fel oly egységes termelőterületen és piacon, mint az amerikai. Ma még sokkal nagyobb a politikai szállítási ellenállás a húsforgalommal szemben – és ilyen marad még sokáig – hogysen oly hatalmas üzemek, mint az amerikaiak, egy vámterületen belül kifejlődhetnének és boldogulhatnak. A kontinentális húsipar tőkésítésének és ezzel járó fejlesztésének egy helyes útja van: a kisüzemek szervezeteinek megteremtése és kiépítése. Ebből az egységes programból folynak az alábbi részletek.

Az első lépés a közvágóhidak ipari jellegének minden eszközzel való fejlesztése. Az ipari közvágóhíd nemcsak higiénikus célokat szolgál, hanem ipartelep, melynek a legfőbb feladata, hogy a húsipar számára a leggazdaságosabb üzemet biztosítsa. A mesterséges hűtő, zsírolvasztók, szalonnaszózó, kolbászgyári berendezések, húspárolók, faggyúolvasztók, børszózó, vérfeldolgozó készülékek és termokémiai apparátusok mind arravalók, hogy a kisüzemben meg nem szerezhető eszközökkel biztosítsák a legkisebb termelőnek is a leggazdaságosabb üzemet. Ezek a berendezések ipari jellegű közvágóhidakról nem hiányozhatnak azoknak szerves alkotórészei.

Nagyobb termelőhelyeken a melléktermékek feldolgozására létesített feldolgozó telepek: elsősorban margaringyárak és spódiungyárak ugyancsak az ipari közvágóhíd üzemet egészítik ki. Ezek a telepek a fuvar költségek megtakarítása miatt a kontinensen is a vágóhidak közelében épülnek, de nem szerves részei azoknak, mint az amerikai húsiparnak. A jó élelmezési politika minden ily telep létesítésének elősegítését, szükség esetén a közvágóhíddal kapcsolatban való megteremtését jelenti.

Különös fontossága van nagyobb közvágóhidakon *a munka szervezésének*. A nagyobb kontinentális vágóhidakon a bérmunkások ezrei dolgoznak a legrövidebb kooperációval. A legtöbb helyütt az úgynevezett »vágólegény«-rendszer ismeretes, amely abban áll, hogy néhány munkáltató közös bér munkást tart, aki azonban maga is vállalkozó, mert a munka nagyobb részét saját munkásaival végezteti. A bér egy része, úgy a vágólegénynek, mint alkalmazottainak naturaliakban:

vér, csontok, belek, agyvelő jár ki. E munkarendszer mellett a munkaintenzitás általában csekély és a munkabérek, a túlhosszú munkanap mellett is, alacsonyak. Ez az oka annak, hogy a húsipari munkások legnagyobb részét – ezeket a tagbaszakadt óriásokat – hatalmába keríti és kivégzi az alkoholizmus.

Az ipari közvágóhidakon meg kell teremteni a vágószövetkezeteket, az összes közvágóhídi munkák egységes elvégzésére. A húsipari munkások szervezetei – amelyek gyengén tartanak csak lépést a munka szervező erejével, a szocializmussal, - némileg gondoskodtak már a munkaviszonyok javításáról, de alapos reformot csakis a vágószövetkezetek megteremtése és ezzel a munkaintenzitásnak emelése teremthetne. Egy közvágóhíd – egy gyár! A munkát egységes feltételek mellett egy munkásszervezetnek kellene végezni minden nagyobb közvágóhídon, amely szervezet gondoskodnék arról, hogy a legintenzívebb munka a legemberibb feltételek mellett történjék. A közvágóhíd hatóságoktól fenntartott közmunkahely, amelynek munkafeltételeit a hatóságnak, mint páratlan harmadiknak módjában áll irányítani. Oly nagyobb közvágóhidak építésénél, ahol úgyszólván kizárólag bérmunkások dolgoznak, mert a húsiparosok csak a nyersanyagbeszerzést és a húskimérés munkáját látják el – megváltoztatható a kontinensen dívó többszakaszos munkahelyre beosztott építési stílus és a munkaintenzitásnak sokkal megfelelőbb amerikai emeletes beosztású vágóhidak építése ajánlatos.

Az amerikai húsnagyipar kapitalizációja és rentabilitása a melléktermékek gazdaságos értékesítésén múlik, a kontinentális húsipar kapitalizációjának mértéke is attól függ, hogy a melléktermékértékesítés milyen mód ,n történik. A legerősebb fegyver tehát a húsipar fejlesztésére *a melléktermék-értékesítő szövetkezetek fejlesztése*. A községi ételmezési politikára ezen a téren várnak a legfontosabb feladatokat; a húsélelmezés községi befolyás alá vetése, ennek a terénumnak megművelésével lehetséges – és talán éppen ezért ez az, amit a községek leginkább elhanyagolnak.

Azzal a hatalommal szemben, amit a húsipari melléktermékeket feldolgozó kapitalista vállalatok képviselnek, csakis a községek segítségével tudna megbirkózni a húsipar. A községeknek maguknak kell szükség esetén megteremteni ezt a mellék-

termékértékesítő szövetkezetet és a szükséges tőkét a feldolgozó telepek és gyárak rendelkezésére bocsátani. Az ilyen üzemekbe befektetett tőkének hatalmánál fogva – a tőke kellő jövedelmezőségén felül – a húsipar irányítása a városok kezébe kerülne anélkül, hogy a problematikus értékű községi húsüzemekkel kellene próbálkozni. Az életből, a gyakorlatból tudom és látom, hogy a kontinens húsiparosainak kilenc tizedrésze forgatókéjét a melléktermékeket értékesítő és feldolgozó kereskedőktől és vállalatoktól szerzi be; ha ezt a tőkét a melléktermékeket értékesítő szövetkezetek útján a községek nyújtanák, felszabadítanák a húsipart az uzsorakamatok fizetésétől, és a melléktermékek jobb értékesítése révén módot adnának a hús természetes árának kialakulására és minden monopolárra irányuló törekvés megakadályozására. Községi vezetés és irányítás mellett ugyanis a szövetkezetek a melléktermékek leggazdaságosabb és *egyenlő feltételek mellett* való értékesítését biztosítanák, ami in ultima a húsélelmezés leghatásosabb irányítása a községek részéről. A melléktermékértékesítő szövetkezetek mai formájukban jórészt kapitalista érdekeitek szövetkezeti formába burkolt vállalatai, a vezetőszerepet bennük az érdekelt tőke viszi, ha a községek ezt a tőkét maguk adnák, illetőleg községi tőkével helyettesítenék, ezekben a szövetkezetekben a vezetést a maguk számára éppen úgy biztosíthatnák, és ezzel egyúttal a községi üzemek oly új formáját teremtenék meg, ahol ama élelmiszereknek áralakulása, melyek elsőrendű közszükségek, befolyást gyakorolhatnának anélkül, hogy az önálló húsipari üzemek létét veszélyeztetnék, sőt ezeknek virágzását és a termelés fejlődési irányában való haladását segítenék elő. A községeknek ily működése nem kerülne különösebb áldozatba és nem találna nehézségre. A közbizáhidakkal kapcsolatban létesített melléktermékértékesítő üzemek: margarin- és csontfeldolgozó gyárak, børsózó és osztályozó telepek létesítési költségei nem haladják meg a községi vállalkozás és tőke erejét, a húsiparosoknak a községi üzem köré való tömörülése pedig nagyon könnyű feladat a községek számára, ha azok a vezetésnek saját kezükben való megtartásával tényleg a húsipar és húsélelmezés javát akarják szolgálni és nem éppen olyan kapitalista profitéhséget kielégíteni, mint amilyen a mai melléktermékértékesítő vállalatokra jellemző.

A húsforgalom szabadságának biztosítása, az ehhez szükséges eszközök megteremtése és a húsiparnak ezzel kapcsolatos fejlesztése oly programot nyújt a népélelmezés mai gondozói, a községek számára, amely nem lépi túl alkotóképességük mai határait és kellőképpen megoldva a programból eredő részletfeladatokat, a húsélelmezés javulására vezet az agrikultúra adott állapotában és a földjádék teljes érvényesülése mellett. Ezeket a feladatokat a községek megoldhatják saját erejükből is, míg a földkérdés problémájának megoldása alapjában véve kívül esik a községek hatóerejének szféráján. A fogyasztók tömegeinek a községtől – mint a fogyasztók képviselététől – független akciói a húsélelmezés javítására, viszont ezen a községi programon kívül esnek, azoknak megbeszélése a jövő élelmezésének lapjaira tartozik.

V. A tej.

A tejkérdés keletkezése. A tej és készítményei, mint a háztartási felvételek bizonyítják, igen fontosak a falu és város munkásainak ételmezésében. A fogyasztók hamisítottan, jó és olcsó tejjel való ellátása »tejkérdéssé« mégis csak a nagyvárosok kialakulásával lett. Súlypontja ennek a kérdésnek a tejhamisítás megakadályozása, – velejárói: az egészségre ártalmatlan, minőség szerint értékelt tejkvantumnak megfelelő árban és módon való biztosítása a nagyvárosok milliói részére.

A probléma ilyen alakulásának oka e táplálék termelésének és az egészségre való hatásának speciális természetéből eredt. A falu népe, sőt a kisvárosok lakóinak jórésze előtt nem probléma, nem gond a megfelelő tejtáplálék megszerzése, mert mindannyian termelők és fogyasztók egy személyben. LA. nagy- és középbirtokosokról nem is szólva, a kis- és törpebirtokosok gazdálkodása sem képzelhető el legalább egy tehén tartása nélkül; a gazdasági cselédek természetben való fizetésül kapják a háztartásuk részére szükséges tejet ott is, ahol a tehentartás nincs a konvencióban; a földnélküli Jánosok, a nincsetlen gazdasági munkások, zsellérek, napszámosok is majdnem mindig ragaszthatnak lakóházukhoz egy vályogistállót, benne a silány kis tehénnel, vagy rosszabbik esetben a »szegény ember tehenével«, a kecskével. Kisvárosok lakóinak jórésze is vagy gazdálkodó, de ha nem áll a mezőgazdasági termeléssel semmiféle vonatkozásban, akkor is sűrűn található a portáján egy-egy vásárolt eleségen tartott tehén. Akármilyen drága is az ilyen eleség, a szolgáltatással: a hamisítottan, jó tejjel, amely több háztartás szükségletét kielégíti, fel nem ér; az állat ápolásával járó munka a gazdasszonyé, végül pedig a »lefejt« tehén húsa értékesítve még mindig kifizetődik.

A tejtermelés oly befektetést igényel, amely a gazdálkodásnak szerves része, egy tehén tartásánál viszont a termelt mennyiség alig haladja meg egy nagyobb háztartás szükségének mértékét; ezek az okok teszik megérthetővé, hogy a fálvokban és kisebb városokban nincsen tejkérdés. A fogyasztók azonosak lévén a termelőkkel – a legkisebb eszközzel a legnagyobb eredményt célozva – igyekeznek a háztartásukat a legolcsóbban, a viszonyokhoz mérten a legjobb tejtáplálékkal ellátni. Természetes, hogy a termelők e törekvésének sikere függ az illetők gazdasági helyzetétől. A termelő minden esetben hamisítatlan tejet használ fel saját háztartásában, de tej és tej között fontos különbségek vannak a termelés költségeit, a minőséget és az egészségre való hatást illetően.

(A teljes tej fajsúlya a zsírtartalomhoz képest 15 C°-nál 1029-1031 között változik, a zsírtartalom még tágabb határok között ingadozik. 2.5%-6%, sőt esetenként 8% is lehet a teljes tej zsírtartalma. A fehérjetartalom 3.5%-al meglehetősen állandó. A tej minősége, tápláléértéke szoros viszonyban áll a zsírtartalommal, ettől függ a tejnek vaj- és sajtermelésre való kihasználási mértéke is. Az egészséges tej definíciója a genfi tejgazdasági kongresszus szerint (1908): »A tej az egészséges, jól táplált és nem túlságosan kihasznált fejős állatnak tökéletesen kifejű, tiszta mirigy terméke.«

Ez a meghatározás maga elég bizonyítéka annak, hogy a mezőgazdasági népelelmezésben is csak egy feltételben egységes a tejelelmezés: a tejnek hamisítatlan felhasználásában. A termelés költségeit a termelők gazdasági helyzete határozza meg. Azok, akik a teheneket minden irányban: tenyésztésre, tejre, húsrá, igavonásra és trágyaértékesítésre is kihasználják, előnyösebb helyzetben vannak, mint a részlegesen kihasználók. Az a termelő, aki legelővel rendelkezik, előnyben van azzal szemben, aki kénytelen szárazzal etetni, viszont például a mezőgazdasági szeszgyár közelsége, vagy birtoka emeli a tejtermelés rentabilitását. A tejtermelésben bármily mesterséges takarmány előnyös beszerezhetése növeli a jövedelmezőséget, mert amint *Fjords* kísérletei beigazolták, a takarmány minősége a tej összetételére nem hat ki oly döntően, mint régebben hitték, egyedül a változatos, ízletes és friss anyagokkal való takarmányozás fontos.

A tejnek a fogyasztók egészségére való hatását nemcsak a táplálóérték, hanem annak sterilitása, fertőző anyagoktól való mentessége határozza meg. Ez pedig attól függ, hogy a tej egészséges állattól való-e és megfelelő módon fejték és tartották-e el a fogyasztságig.

A gümőkór, lépfene, ragadós tüdőlob, száj- és körömfájás, veszettség, himlő, ev- és genyverűség, tőgy- és méhgyulladás azok az állati beteségek, amelyek a fogyasztót a tej útján veszélyeztetik. Ezekről a speciális kóroktól eltekintve, az állatból sterilen kikerült tej fejtés és kezelés közben – a tőgy és fejőeszközök tisztátalansága és a fejőszemélyzet betegsége folytán – utólag is inficiálódhatik és lehet hordozója tífusznak, szifilisznek, diftériának és skarlatinának; fertőzve lehet az állatok bélsarából belekerülő baktériumokkal, az alomból belejutott penész- és hasadó gombákkal; mindezeknek a tej kitűnő tápláléka, benne testhőfokon rendkívül gyorsan elszaporodnak.¹

Ezek az adatok bizonyítják, hogy a hamisítatlanság nem egyedüli princípium a tejélelmezésben és hogy a mezőgazdasági népesség tejélelmezése sem kifogástalan az egészségre való hatás szempontjából. Amíg azonban a tej csakis mint a termelők tápláléka jön figyelembe, a tej minőségét és összetételét jellemző különbségek fel nem tűnnek, a termelőt más, mint a legkisebb költség princípiuma nem érdekli. Az igénytelen, higiénia dolgában nem fogékony paraszt megelégszik olyan tejjel, amit piszkos, ápolatlan, esetleg beteg tehén szolgáltat, a fejtés és kezelés tisztasága számára csak addig fontos, amíg költsége mentesen végezhető. *Azonban azok a termelők is, akik mások fogyasztását elégitik ki, mindig a termelés legolcsóbb módját fogják keresni és választani, amíg a fogyasztók a szolgáltatott árut illetőleg igényekkel nem lépnek fel és nem elég erősek követeléseik érvényesítésére.*

A tejprobléma *csak a nagyvárosok* kialakulásával vetődött fel, amidőn a csakis élelmiszerfogyasztó osztálynak ezrei és százaai verődtek egybe. A hangsúly itt a »nagy« jelzőre esik.

¹ Hesse vizsgálatai szerint az ohorni gazdaságban sterilen nyert tej 1600, a pasztörizált piaci tej 280.000 és sterilnek jelzett piaci tej 370.000 baktériumot tartalmazott c³-kint.

Csakis azok a tömegek, amelyeket a körengetegekbe szorított a kapitalizmus, kezdték érezni a tejellátás nehézségeit, szenvedtek tömegesen – főleg a gyermekkorban – a tejjel járó veszedelmek miatt és kezdtek igényekkel élni a tej minőségét illetően; (megtanulták táplálóértékét a csereértékben kifejezésre juttatni. Ezek az igyekvések, akadályok és veszedelmek együttesen – amiket »nagyvárosok tejjel való ellátása« címen tárgyal a szakirodalom – adják a tejproblémát,

Nagyvárosok tejszükségletének biztosítása. A tej a nagyvárosok élelmezésében mérhetlenül fontos. (Az alábbi adatok, amelyek néhány nagyváros napi tejfogyasztását adják, eléggé jellemzik ezt a fontosságot:

Napi tejszükséglet:	London.....	kb. 1,250.000 liter
» »	Paris	» 1,200.000 »
» »	Berlin	800.000 »
» »	Budapest.....»	270.000 »
» »	Nürnberg.....»	100.000 »

Ezeket a kvantumokat biztosítani nehéz feladat. A felsorolt öt város szükségét – nem véve számításba az elfogyasztott tejkészítményeket: vaját, sajtót, túrót, tejfölt, tejszörpöt, – 125.000, 120.000, 80.000, 27.000, illetve tízezer fejőstehén teje adja csak ki. Természetes, hogy a szükséges óriási mennyiséget a termelők közvetlenül nem juttathatták a fogyasztókhoz, szükségszerűen lépett fel az anyaggyűjtő, és a gyűjtött anyagot a fogyasztóhoz juttatóig kezelő kereskedelem. A termelő és fogyasztó közötti közvetlen kapcsolat azonban csak fokozatosan, a városok növekedésével arányban enged intenzitásából. A munkaintenzitás emelkedésével egyidejűleg megnövekedett kereslet az állati eredetű, magasabb tápértékű élelmiszerek után olyan üzemeket teremt meg a városok területén, vagy azok közvetlen szomszédságában, amelyek – noha állattartással foglalkoznak, – mégis iparüzemeknek tekinthetők. Ezek az üzemek a majorostelepek.

Majorosok telepei. A majorosok a beállított teheneket lefejtés után húrra értékesítik, borjút nem nevelnek, a termelt tejet közvetlenül a fogyasztóknak adják el. Üzemük átlag 10-20 tehén tartására van berendezve, az üzem összes munkáit a majoros és családtagjai végzik.

A városi telkek értékének emelkedésével együtt ezek az üzemek egyre inkább kiszorulnak a város külterületeire és a nagyvárosokat környező községekbe. A szállítási költségeknek ezzel járó emelkedése csökkenti ezeknek az üzemeknek versenyképességét, a mezőgazdasági üzemekkel kapcsolatos tehenészetekkel szemben a majorosüzletek száma fokozatosan esik és így a városok növekedésével megfelelő arányban csökken a termelők és fogyasztók közötti közvetlenség.

Martel adatai szerint¹ a párisi és környéki majorosüzletek száma így alakult:

	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910
A párisi majorosok száma	—	—	301	277	276	233	200	155	141
A Seine departementi majorosok száma ...	1255	1207	1152	1095	1089	1025	953	840	770

Lefejő tehenészetek. A tej utáni kereslet emelkedése átalakította a mezőgazdasági üzemek egy részét, belterjesebbé tette. Az állattenyésztés az extenzív mezőgazdasági üzemekben a növénytermelésnek kiegészítő része, míg a nagyvárosok részére tejet és húst termelő mezőgazdasági üzemekben a súlypont az állattartásra esik. Egyes üzemek végül egész termelésüket tej- és húszolgáltatásra helyezik át, kialakulnak az ú. n. »lefejő tehenészetek«, (melyek nagy számban állítanak be friss fejősteheneket, amelyek után borjút nem nevelnek, a lefejt teheneket pedig húsrá értékesítik. Ezek az üzemek szoros kapcsolatban állván a mezőgazdasági üzemmel, gazdaságosabbak a majorostelepéknél, a termelt tejet pedig könnyen és előnyösen értékesítik, mert a tejkereskedők szívesebben csinálnak biztosított nagyobb kvantumra kötést egy nagytermelővel, mint sok kistermelővel} Ezekben a tehenészetekben rentábilis oly gépek berendezése, amelyek tisztább, jobb minőségű árú előállítására és annak konzerválására szolgálnak, másrészt a nyert anyagot részben feldolgozzák és az anyag jobb értékesítését, a kockázat csökkenését teszik lehetővé»

Fel vannak szerelve az ilyen tehenészetek tejhűtőkkel, tejfőlöző gépekkel (centrifugák), vaj- és sajt készítő berendezéssel. A hűtők a kifejt tejet alacsony hőmérsékre hozva megóvják a szállításközben való megromlástól, a főlözőgép a gazdaságos

¹ Rapport sur les operations etc. Paris 1911.

vajtermelés alapja. A primitív vajelőállítás és a zsírnak fölözö-géppel való elválasztása között az a különbség, ami a faekévei való vagy a legjobb mélyszántó ekével való talajművelés között, az aludttejről legfeljebb 70-80 % zsír vehető le, a centrifuga a zsírnak közel 100%-át választja ki.

A hideg szerepe a tejellátásban. A majorostelepek és a környéki lefejő tehenészetek csak a városok fejlődésének bizonyos fokáig biztosíthatják a szükséges tejmennyiséget, egy bizonyos határnál kénytelen a város távolabbra eső termelők üzemeit is felhasználni a tejélelmezésben. A termelési zónák terjedelme a város fejlődésének ütemén kívül függ természetesen a várost övező mezőgazdasági kultúra intenzitásától, de éppen így befolyásolja a zóna terjedelmét az is, hogy a tej mennyi ideig és milyen hosszú úton szállítható. A termelés intenzitásának fokozása együtt jár a fejlettebb állattenyésztéssel, szűkíti tehát a zónát; a jobb utak, megfelelő vasúti összeköttetés, alkalmas hűtőeljárások és konzerváló berendezések, egyszóval a szállítás akadályának csökkenése növeli a zóna területét. Annak, hogy a városok tej ellátása terén a piac éppennyúgy integrálódjék, nemzetközivé legyen, mint a húsellátásnál, ezidőszereint még leküzdhetetlen akadálya a tej megfelelő konzerválásának hiánya.

A hideg, amely a hús szállításának akadályait teljesen legyőzte, a tej szállításának nehézségeivel nem tud megbirkózni. Jelentős és nélkülözhetetlen szerepe van a hűtésnek a tejtermelésben, a tejellátásban, de nem sikerült a hideg, illetve fagyasztás útján a tejet hosszú ideig eltartható, kifogástalan összetételű állapotba hozni és ezzel a szállíthatóság határát a legnagyobb távolságokra kiterjeszteni.

A jégtej, azaz 0 C° alá hozott tej, teljesen megváltozott halmazállapotú, ízében, fizikai és kémiai összetételében más, mint a friss tej. Finom kristályokból álló jég-tömböt alkot, amelynek közepén tölcsérszerű mélyedésben vannak a meg nem fagyott, oldott alkotórészek; a jég-tömb felső része élesen elhatárolt tejfölrétegből áll. Az egyes rétegek különböző összetételére jellemző, hogy *Vieht* és *Kaiser* analízise szerint a jégtej-fölből 19.23%, a jégsovány tejben 0.68% és az oldott állapotú részben 5.17% zsír van, viszont a cukor, kazein és sók főleg az oldott halmazállapotú részben találhatók. *Onery* vizsgálatai azt is beigazolták,

hogy a jégtej erősen savanyú reakciójú, tejsavas erjedést okozó baktériumok behatása folytán.

Ezek a változások, amelyek a 0 C-on aluli hőmérséklet hatására a tejben előállnak, lehetetlenné teszik, hogy a jégtej az internacionális forgalomban a népelelmezés javítására kihasználható legyen, sőt teljes tápértékűnek még az oly jégkristályokat tartalmazó tej sem tekinthető, amely lokális szállítás közben, téli időben fagyott meg.

A meleg szerepe a tej ellátásban. A meleg, azaz a tejnek magas hőfokkal való kezelése sem ad ideális megoldást. A tejnek magas hőfokra hevítése egyrészt azért történik, hogy a tejben levő baktériumok életképességét megszüntetve, vagy pedig azok szaporodását korlátozva, azt a szállításra alkalmasabbá tegye; másrészt hogy a tejjel járó veszedelmeknek vessen gátat.

A tejnek oly hőfokkal való kezelése, mely a tej halmazállapotát nem változtatja meg: pasztörizálás és sterilizálás nem emelik lényegesen a tej szállíthatóságát, csakis az olyan magas hőfokkal való kezelés alkalmas erre, amely a tejből a víztartalmat teljesen vagy nagyrészt elvonva azt elváltozott halmazállapotba hozza.

A kondenzált tej és a tejpör az a két változata a tejnek, amely nagyobb távolságra megromlás veszélye nélkül szállítható. Az első besűrített tej, amelyből a víztartalom jórészt kivonták anélkül, hogy egyéb alkotórészeinek egymáshoz való viszonya és a tej vegyi összetétele változott volna. A jól kondenzált tej egy literje megfelel három liter normális tejnek és *Sidersky* szerint a következő összetételű:

Víz	61·46
N.-tartalmú anyagok	11·17
Zsír	11·42
Tejcukor	13·96
Ásványi anyagok	1·99
	<hr/>
	100·00%

A tejpört a tejből a víztartalom teljes elvonásával állítják elő és legfeljebb 10% vizet tartalmazhat. A tej szárítását a Just-Hatmaker, Bevenot-Lenepven, Passburg és mások módszerei szerint végzik. A tejporból készült oldat szintén a normális tej alkotórészeit tartalmazza, de az előállításnál elfogadott kereskedelmi szokványok szerint megváltoztatják az összetételt vagy a tej

előzetes lefőlözésével, vagy sacharosénak és lactosénak, esetleg NaCo₂ hozzákeverésével. A tejpor kémiai analízise *Huygke* szerint:

Víz	6·08°/o	7·55°/o
N.-tartalmú anyagok	23·09 »	30·81 »
Zsír.....	23·14 »	1·73 »
Tejcukor.....	42·39 »	53·43 »
Ásványi anyagok	5·30 »	6·48 »
	100·00°/o	100·00°/o

Az első oszlop adatai teljes tejből, a másodikéi lefőlözött tejből készített tejporra vonatkoznak.

A magas hőfokkal való kezelés nem közömbös a tej emészthetőségére. A vizsgálat szerint a tejcukorban és a kazeinben kémiai változások mennek végbe, a tej fermentumai tönkremennek, az ásványi sók kicsapódnak, sőt a tejporban a zsír is elveszti az emulgálóképességét, a tejporból készített oldat tetején a zsír cseppekben gyűl össze. A különböző kutatók igen eltérő eredményhez jutottak, amikor a magas hővel kezelt tejkészítmények emészthetőségét vizsgálták, az ellentéteseknek látszó véleményekből tárgyilagosan mégis meg lehet állapítani, hogy *a magas hőfokon tartósan kezelt tej táplálóértéke nem azonos a nyers tejével* és hogy főleg a tejpor tekinthető lényegesen csökkent táplálóértékűnek. A legszabatosabban ezt az igazságot *Francis Marre* fejezte ki ezekkel a szavakkal: »Főlölesleges volna a nyers tejet megvédeni a mesterséges tejkészítményekkel szemben, mert »élő« tápszer, jobban áthasonuló amazoknál. «

Tejszállítás nagy távolságokból. Ezekből következik, hogyha tejnél az aktív szállítási nehézségeket leküzdeni nem sikerült, a tej fogyasztó centrumok egyelőre csak korlátolt távolságból vehetik fel a szükségelt mennyiséget, a világpiac, az internacionális forgalom még a legnagyobb fogyasztási pontok élelmezésében sem játszik szerepet. A termelési zónát a lehetséges határig kitolni mégis csak a hideg, a hűtőeljárások igénybevételével sikerült. A tej rendkívül gyorsan megromlik, legjobb táptalaja a baktériumoknak, de a hideg – mely nem alkalmas a tej internacionális forgalmát szolgálni – a helyközi forgalom emelésére, az egyes városokat tejjel ellátó zóna területének emelésére nagyon alkalmas. (A frissen fejt, egészséges

állatból származó tej baktériumtartalma minimális, ha az ilyen tejet közvetlenül a fejés után 0-4 C°-ra lehűtjük és gondoskodunk arról, hogy ilyen »mélyen hűtött« hőmérsékleten maradjon a tej a fogyasztóhoz jutásig, akkor ez a zóna 100-200 km. távolságra is tágítható.

A legegyszerűbb eljárás, amit a kisgazdák követnek: a frissen fejt tejet tartalmazó kannáknak hideg, kútvízzel való leöntése. Ez az eljárás igen primitív. A kútvíz nyáron maga is oly meleg, hogy az elért hűtés alig számbavehető. Valamivel többet ér a kannáknak jegesvízzel való hűtése, igazán jó eredményt azonban csak a tejhűtőkészülékek alkalmazása ad. A frissen fejt tej lassú áramlásban folyik végig egy csőhálózaton, amelynek belsejében kering a hűtőoldat. Ily készüléket csak nagyobb tejgazdaságok vagy tejszövetkezetek alkalmazhatnak gazdaságosan[^]

A mélyen hűtött tejet távolibb gazdaságokból csakis hűtővagonok igénybevételével lehet a fogyasztóig hűtött állapotban eljuttatni. A hűtővagonok hiánya a tejforgalomban még inkább érezhető, mint a húsforgalomban, A tej kereskedelem decentralizált volta eleve kizárja azt, hogy a tejszállítás céljából a vasutak kocsiparkja hűtővagonokkal szaporíttassék, de e vagonok nélkül is fontos intézkedéseket tehetnek úgy a vasutak, mint a kereskedők a tej hűtött állapotban való tartására. A vasúti menetrendek oly összeállítása, amely biztosítja, hogy az este feladott tej a hajnali órákban érkezzék a nagyvárosokba; a tejeskannáknak a napsütéstől való megóvása és végül az, hogy a kereskedők telepei hűtőkamrákkal, üzletei jégszekrényekkel legyenek ellátva, elég alkalmas módszerek a helyközi forgalomban a tej hűtött állapotban való megtartására és ezzel a városok tejellátó zónáinak növelésére.

A hűtőeljárásnak kihasználása lényegesen hozzájárul a tejprobléma első részének megoldásához. A városok fejlődésével együtt az azokat tejjel ellátó zóna a vasúti hálózat irányában fokozatosan terjeszkedik és egyre csökken a tengelyen beszállított tej mennyisége.

Kaiser szerint Wien napi tej szükséglete:

1870-ben	130.000 l.,	ebből	48.000 l.,	= 37%	került vasúton	a piacra
1911-ben	820.000 »	»	680.000 »	= 83%	»	»

Szántó szerint 1908-ban:

Münchenbe ..... vasúton	61,269.598 l,	tengelyen 19,585.100 l	tej szállított
Nürnbergbe	» 20,593.541 »	» 17,620.000 » »	» »
Augsburgba	» 4,729.760 »	» 10,824.800 » »	» »
Würzburgba	» 4,719.910 »	» 5,194.300 » »	» »
Ludwigshafenbe ...	» 8,318.114 »	» 1,800.000 » »	» »

Látjuk ezekből az adatokból is, hogy minél nagyobb a tejfogyasztása egy városnak, minél biztosabb és állandóbb piacot nyújt a termelők számára, annál nagyobb a távolabbi termőhelyekről, vasúton szállított tej mennyisége viszonyítva a tengelyen érkezethez. Az említett városok közül 50 km-en túl eső távolságból Münchenbe a kvantum 30%-a, Nürnbergbe 28.5%-a, a kisebb városokba már csak 1.2%, 3.1% és 11%-a jutott a piacra.

A tejkereskedelem szerepe, A tej kereskedelem feladata az anyag felkutatása, a termelőknél való lekötése és az árúnak elosztása, fogyasztókhoz juttatása. Szerepe fokozatosan nő a termelési zóna növekedésével, sőt éppen az a feladata, hogy megkeresi azt a termelőt, akit már be lehet vonni a város zónájába; saját érdekében igyekszik a zóna kiterjesztésére, mert minél távolabbi termelőtől szerzi be anyagát, annál kevesebb költséggel jut hozzá, minél távolabb esik a termelő a piactól, annál kisebb árat érhet el loco (Thünen törvénye). A tejkereskedelem az önköltség és kockázat csökkentése érdekében a tejszállítás eszközeinek, a tej konzerválásának és ipari feldolgozásának feladatát is vállalja fejlődésének későbbi szakában.

A tejkereskedelem kezdéséhez igen kis tőke elégséges. Napi 500-1000 liter tej forgalmazása középnagy fogyasztóhelyeken már megélhetést ad a kereskedőnek, az üzleti forgótőke – jórészt készpénzben fizetett vagy rövid hitelle nyújtott árról lévén szó – kicsiny; a szállítóeszközök sem igényelnek nagy befektetést. A tejkereskedők az árut a végső fogyasztóhoz vagy közvetlen kimérés: nyílt üzlet, házhozhordás útján juttatják el; vagy különösen nagyobb városokban tejmeréssel foglalkozó üzleteknek, tejmerések, kávésok, fűszerkereskedőknek adják át, a végső fogyasztó tehát ezeknek a közvetítő munkáját is kénytelen megfizetni. A te, kereskedők hosszabb idejű kötésekkel szerzik be szükségletüket, az árhoz a szállítási, keze-

lési és kockázati költséget adva hozzá a konjunktúrák szerint kissé változó, de eléggé biztosított haszonnal dolgoznak.

A kisebb kereskedők munkája a közvetítéssel kimerül. Ritkán marad oly készletük vissza, amely nagyobb kockázatot jelentene és e visszamaradt anyagot primitív módon dolgozzák fel túróra, vajra, kockázatuk csökkentése céljából. A tej azonban kiválóan alkalmas áru a nagyban való kereskedésre. A nagykereskedők és tejkereskedők közti különbséget nem az adja meg, hogy a nagykereskedők az utolsó fogyasztót nem keresik fel; vannak kisebb üzemek, amelyek csak közvetítőknek adnak el és igen nagy üzemek, melyek a forgalomba hozott tej legnagyobb részét közvetlenül a tényleges fogyasztóknál helyezik el. A különbséget az üzemek között a forgalmazott mennyiség és ami ezzel jár, a közvetítésnek »tejiparral« való kibővítése adja. A nagykereskedő oly mennyiséget köt le és hoz forgalomba, amelyet fix átvevőknél teljes egészében elhelyezni képtelen. Vannak időszakok: nagyvárosoknak nyári elnéptelenedése, gazdasági válságok folytán okozott csökkenése a fogyasztásnak, tejközponti epidémiák folytán keletkezett pánik, amikor a nagykereskedő kénytelen a lekötött mennyiséget átvenni, de annak jórésze eladatlanul marad. Ilyenkor az áru romlandósága gyors cselekvést kíván. Ezek az eshetőségek és a napi fogyasztás állandó ingadozása kényszeríti a tejnagykereskedelmet a tejipari telepek berendezésére. Ily telepek berendezését megismerendő, tegyünk egy sétát »a Budapesti Központi Tejcsarnok« telepén. Ennek a telepnek megismerése, amely a főváros tejszükségletének átlag 20-25%-át, az 1911. évi adat szerint közel 24 millió litert forgat meg, hatásosan megvilágítja előttünk a tejkereskedelem szerepét.

A telepen elsőnek a tejkezelési csarnok ötlík szemünkbe, mely előtt egy 90 méter hosszú és 3 méter széles kőből épült tornác húzódik el, ahonnan korán reggel 70 kocsi indul.

A tejkezelési csarnok és a helynek többi helyisége is sárga keramitlapokkal van alapozva, oldalán pedig egy és félméter magasságig Zsolnai-féle fehér porcellán fajanszlapokkal vannak kirakva. A többi részt lemosható festék borítja, ami fölötté megkönnyíti a falak tisztántartását.

A nagycsarnok első részében történik a tejátvétel. Itt két, egyenként 1200 liter űrtartalmú tartály van, ide öntik az előbb

vegyileg gondosan s alaposan megvizsgált tejet. Ezekből a tartályokból a tej egyenként 9000 liter óránkénti munkaképességű tejszivattyú segítségével, az egyemeletnyi magasságban levő fölöző- és szűrőhelyiségbe kerül. Innen sterilizált kavicsszűrőkön bocsátják át és az így megtisztított tej vagy közvetlenül a hűtőbattériába folyik, hogy mint teljes tej kerüljön azután palackozás alá, vagy pedig tejszínkészítés céljából a szeparátorokba kerül, melyeknek egyenként és óránként 2510 liter munkaképességük van. A szeparátorban a tej két részre oszlik és pedig az ú. n. tejszín-savar beállítása szerint kávé- (15% zsírtartalommal) vagy habtejszínre (33% zsírtartalommal) és lefölezött tejre.

A fölözőgépek mellett áll még a két pasztórizáló készülék, melyek egyenként 4000 liter tejet képesek 90° C-ra pasztórizálni.

A tejszín és lefölezött tej külön-külön hűtőkön visszakerül az alsó helyiségbe. Itt a már teljesen tiszta és hűtött tejszint üvegbe töltik, a lefölezött tejet pedig vagy kannákba töltik és sütési célokra a pékeknek küldik, vagy csatornán át levezetik a pincében elhelyezett túrókészítő helyiségbe.

A teljes tej azután hogy a kavicsszűrőkön átfolyt, mint már említettük, a hűtőbattériára kerül, ez a hűtőbattéria oly nagy, hogy óránként 16000 litert képes 80° C-ról 2° C-ra lehűteni. A hűtőről a tej egy 3000 liter űrtartalmú tartályba folyik, ahonnan azután a palacktöltő állomásra kerül.

A palacktöltő állomás a nagycsarnok második részében van elhelyezve és ott egymásután 7 palackozó és hozzávaló elzáró gép áll. A töltőállomáson éjjel folyik a nagy munka, este 9 órától éjfélután 2 óráig 60.000 palackot töltenek meg és zárnak el. Hogy ezt az óriási munkát ily rövid idő alatt el lehet végezni, az csak a legmodernebb töltőgépeknek köszönhető. E gépek között oly automatikus töltőgépek vannak, melyek óránként 4000 db üveget töltenek meg.

A megtöltött üveg rögtön az elzárógép alá kerül. A tejespalackok elzárása a tejszarnoki üzemeknél állandóan nagy gondot okoz, mert hisz a jó palackozástól sok függ.

A nagycsarnok harmadik része a visszahozott üres edények átvételére való. A csarnoknak ebből a részéből jobbra van az üvegmosóhelyiség, mely 40 méter hosszú és 20 méter széles.

Ebben a mosóhelyiségben 6 db modern üvegmosógép áll, melyeknek óránkénti összmunkaképessége 12.000 db palack.

A munkafolyamat a következő: az üveg háromszoros áztatáson megy előbb keresztül, úgy hogy a legerősebben rászáradt pizok is leázik; azután jut csak az automatikus kefélgépbe, ahol kívül-belül megkeféléődik és az így már teljesen tiszta, üveg egy öblítőre kerül, mely tiszta vízzel öblögeti ki. A nagycsarnokból nyílik még a vajazóhelyiség is, ahol holsteini köpülökben köpülik a vajat. Azután gyúróasztalon kidolgozzák, márványasztalon formálják, majd a nagy, belül teljesen márvánnyal burkolt vajhűtőbe helyezik el. Külön helyiségek vannak még a kávé- és habtejzsin, tejfel, diétetikus aludttej és joghurt készítésére, illetve kezelésére.

A nagycsarnokkal szemben az udvar túlsó részén van egy, a nagycsarnoktól teljesen elkülönített kis külön üzemű csarnok a Székely-féle gyermek- és Székely-féle gyógytej előállítására.

Ennek az osztálynak külön hűtője, külön motorja van és a nagycsarnoktól teljesen függetlenül dolgozhatja fel az erre a célra mindig egy és ugyanazon gazdaságból jövő tejet.

A gyermekej-osztályból nyílik a kémiai laboratórium. Itt a laboratóriumban vizsgálják meg naponként a beérkező tejet, fajsúly, zsírtartalom, savfok és pizoktartalomra és ugyancsak vizsgálat alá kerülnek naponként az összes kimenő tejek és tejtermékek is.

Még két külön osztályt kell felemlíteni, melyek specialitásuknál fogva érdekesek. Ezek: a doboztej- és tejszárító-osztály.

Az épület hátsó részén van elhelyezve a kazánház, gépház és emellett a jéggyár. A 20 méter hosszú és 15 méter széles gépház közepén van a 120 lóerejű Compound-kondenzációs gőzgép, ettől balra van a két nagy kompresszor, melyeknek egyenként 50.000 cal. munkaképessége van óránként. E két kompresszor közül az egyik a tejhűtéshez szükséges hűtővizet állítja elő, a másik pedig a jéggyártásra szolgál. A jéggyárnak teljesítőképessége naponként 100 mm.

A gőzgép jobboldalán van a két dinamó, összesen 400 ampere teljesítménnyel, amelyek a világításhoz és az-erőátvitelhez szükséges villamos erőt szolgáltatják.

A gépház elő részében van a sósvízkompresszor, amely a nagycsarnok alatt levő hűtőhelyiségeket 4° C-ra hűti le.

Mindez csak durva vonásokban kerete annak a nagyarányú munkának, amely szünet nélkül éjjel-nappal folyik a telepen és ahonnan 160 sajátkezelésű fiók útján, a főváros közönségének legnagyobb részét látják el tejjel.¹

Ennél a telepnél vannak kisebbek és nagyobb méretűek a fogyasztás mértéke és a tejkereskedelemben végbement tőkekoncentráció fokához képest. Azonosak azonban ezek a telepek mindazokban a berendezésekben, amelyek a visszamaradt tej feldolgozására, a kockázat csökkentésére valók.

A nagyvállalatok száma arányosan nő a városok nagyságával, de monopóliumot egyes nagyvállalatok a tej kereskedelemben sem élvezhetnek. Akadálya ennek egyrészt, hogy a monopóliárok megadják az impulzust kis tőkével létesíthető új vállalkozások keletkezésére, másrészt a termelés annyi kézben van, hogy az anyag lekötésekor a nagy tőke erejét ellensúlyozza a kisebb vállalat fürgesége.

Gerlei adatai szerint Parisban napi 1,200.000 l. tej eladása 7000, Berlinben napi 800.000 l tej 4000, Budapesten 270.000 l forgalmazása több mint 3000 tejkereskedőt foglalkoztat. Ezek a számok biztosítékai annak, hogy állandó és jelentős monopóliárat a tejkereskedők nem biztosíthatnak maguknak, a tőkekoncentráció csak bizonyos határig mehet, egy nagy vállalat sem nőhet az égig.

A tejkereskedelem feladata a termelők felkutatása. Az a verseny, mely az anyag felkutatásában és megszerzésében a kereskedők között kifejlődik, nem marad hatástalan a termelésre. Egyrészt a termelők állandó és biztos vevőt kapnak a nagyvárosok tejkereskedőiben, másrészt a kereskedő szívesebben és biztosabban dolgozik egy nagyobb termelővel, vagy sok kistermelőt magába foglaló egységes szervezettel, mint a kistermelők százaival. Ez a kölcsönhatás vezetett a kistermelők szervezkedésére, a tejjgazdasági szövetkezetek alakulására.

Ezeknek e szövetkezeteknek *alakulása* javítja a tejélelmezést. Megszünteti a falusi tejfogyasztással járó kényszerű tejpazarlást, mert a kiscsajdák számára is hozzáférhetővé teszi

¹ Láng Miksa: Hűtőipari intézményeink »Hűtőipar« 1912. évf.

a modern tejgazdaság eszközeit, ezzel emelkedik a tej- és tejtermékek minősége, a piacra való alkalmassága. A tejszövetkezetek útja nem vezet közvetlenül a fogyasztókhöz, az értékesítést a nagyvárosokban a tejkereskedők és tejipari vállalatok tartják kezükben. A példaképpen ismertetett budapesti tejcarnokszövetkezet is csak annyiban szövetkezeti jellegű, hogy az üzleti nyereség jórészt az alapító nagytermelők élvezik. A szövetkezetnek 105 tagja van 521 üzletrésszel. Egy üzletrész 800 K, üzletrészenként legalább 80 l tejet köteles minden tag naponta szállítani, ha a szövetkezet csak tagjainak termelését juttatná a fogyasztókhöz, egy-egy tag az évi forgalom szerint naponta kb. 7000 liter tejet termelne A

A tejszövetkezeteknek jelentősége pedig csakis abban az esetben van, ha kistermelők szövetkezése segíti elő a tejgazdaság intenzitását. Annak a hatásnak részletes megítélése, hogy ezek a szövetkezetek miképpen szolgálják a termelők érdekeit és miben ellenlábasai a fogyasztók szövetkezeteinek, kívül esik kitűzött feladatunkon.

A tej hamisítás.

Hamisítás és tejkereskedelem. A kereskedelem iránya a tőkekoncentráció felé vezet és ezzel egybeesik a forgalomba hozott mennyiség növelése.

Ezzel az iránnyal függ össze, ennek a révén lép előtérbe a tejprobléma második része: nagyvárosoknak hamisítatlan, teljes tápértékű tejjel való ellátása. Míg a fogyasztók zöme közvetlenül érintkezik a termelőkkel, ez a kérdés nem aktuális. A termelő kisebb mennyiséget ad el ebben az esetben közvetlenül a fogyasztóknak, kisebb mennyiségénél nem operálhat úgy, mint a kereskedő, kinek szerepe éppen a gyűjtőszolgáltatnál, nagyobb kvantumok forgalmazásánál kezdődik; másrészt a termelőknek vevőik megtartását is jobban kell szolgálniuk, mint a könnyebben mozgó, a vevők felkeresésére jobban ráérő kereskedőknek. Napi 100 l tejet termelő majoros 10% vízzel hamisítás után kevesebb profitra tesz szert és nagyobb kockázatot vállal, mint napi 1000 litert forgalomba hozó kereskedő, akinek különböző minőségű, zsirtartalmú és fajsúlyú tej állván rendelkezésére, ugyancsak 10% víz hozzáadását kevesebb koc-

kázattal és több haszonnal végzi. Addig, míg a fogyasztó közvetlenül a termelőtől vásárol, a hamisítás büntetése könnyű, a tettest nem kell keresni, *a kereskedelem közbelépése után a jogszolgáltatás bizonytalanná válik*; a hamisítás tényét a kereskedő a termelőre, ez viszont a kereskedőre igyekszik áthárítani.

Ezek az elméleti megállapítások első tekintetre ellenkeznek azzal a közhiedelemmel, hogy a »milimárik« a legveszedelmesebb hamisítók. Ha ezzel a felfogással szembeszállunk, nem jelenti azt, hogy a kistermelőket jobbakként tartjuk a Deákné vásznánál, ha hozzáférnek, hamisítanak azok is, különösen ha »nemtörődöm« fogyasztókkal van dolguk. A milimárik hamisítása ellen a fogyasztók maguk is védekezhetnek, mert kis mennyiség hamisítása csak úgy rentábilis, ha a hamisított tej rendőrért kiabál, ez az oka annak, hogy erre a hamisításra a hatóságok is sűrűn rájönnek. Annál inkább érdemes, jövedelmező a tejhamisítás a nagykereskedő számára, ahol az ebből eredő profit a forgalomba hozott mennyiséggel egyenes, a kockázattal fordított arányban áll. A »direkt« hamisítástól eltekintve a nagygazdáknak és a tejt vállalatoknak rendelkezésére áll a hamisításnak az a módja is, amit *Seyfrid*¹ szerint úgy gyakorolnak, hogy a büntető törvénytől kikötött minimális zsírtartalmat biztosítandó az esteli tejet reggelig állni hagyják, akkor a tejfől egy részét, esetleg az egészet leszedik és az így lefőlözött tejet hozzáöntik a reggeli fejéshez. Ezt a műveletet a városi tejcarnokok a laktodenziméter igénybevételével, esetleg pontos zsírvizsgálattal kapcsolatban végzik, úgyszólván tudományosan hamisítanak.

Újnak és a gyakorlattal szembenállónak látszik a tejhamisítás ilyen beállítása, a gyakorlat éppen azt bizonyítja, hogy a kiskereskedők és a tejjel házaló »milimárik« azok, akiket tejhamisításért gyakran ítélnék el, a nagyipari telepek és nagykereskedők nevei ritkán kerülnek rovásra.

Itt is az történik, amit a nép a »nagy tolvajokról« szóló közmondással fejez ki. A nagytermelők, a tejipari telepek és a nagykereskedők hamisításai ritkán kerülnek elbírálásra, mert 1. a hamisítást nem végzik naívu, könnyen felismerhetően;

¹ Dr. Seyfrid: A közfogyasztásra szánt tej forgalombahozásának szabályozása. Ref. a IV. int. tejkongresszuson.

2., az ellenőrző hatósági közegek rendszeresen csak az utolsó fogyasztót kiszolgáló tejárust keresik fel, akiknél a tej legtovább áll egy helyen, legkönnyebben ellenőrizhető; 3. a nagykereskedők a tejet sokszor vidéki gyűjtőtelepeken »készítik elő«, ahová a nagyvárosok ellenőrző szeme el nem lát és az előkészített tejet közvetlenül szállítják a tejkiskereskedőkhöz; 4. a tejhamisítás ipara legjobban tejhiány idején virul, akkor a legjövendőbb, ilyenkor pedig a kiskereskedő, aki amúgy is függ a nagyvállalkozótól, nem igen vizsgálhatja a kapott tej minőségét, hanem örül, ha *vevőit* kiszolgálhatja és végül 5. minél több kézen megy keresztül a tej a fogyasztóig való útjában, annál nagyobb a jogbizonytalanság és a rendőrbíró kénytelen azt ütni, akinél a hamisított tejet találták.

A »tejhamisító ipar« így válik a nagyvárosok tejellátásának problémájává. Szűkíteni a problémát, csökkenteni a hamisítások számát lehet az ellenőrzések szigorításával, de megoldani nem. Kizárja a megoldást a tejellátás módja. *A tej a fogyasztóhoz érkezéig folyton úton van.* Kezdve a termelőktől, akik a lefejest követő hűtés után az első induló vonatra adják fel az árút vagy tengelyen szállítják a kereskedőkhöz, a város legkülönbözőbb pontjain áramlik szakadatlanul a fehér folyam, hogy a hajnali órákban a telepekről a szállítóeszközök százaival jusson a kiskereskedőkhöz, tejárusokhoz, ezektől pedig palackokban, kannákban és háztartási edényekben a gazdag és szegény ember kávécsészéjébe. Mindez órákon belül. Ezzel az áradattal szemben tehetetlen az ellenőrzés mai rendje. A tejfolyamot, amíg erekből összetevődik patakokká és ezekből folyammá, hogy azután a fogyasztóig visszafelé tegye meg az utat, sok víz teszi zavarossá útja elején és végén egyformán. Az ellenőrzés és büntetés mai módja ezzel az áradattal szemben csak arra jó, hogy a büntetésből eredő kár pótlására újabb hamisításra ösztönözzön.

A fertőzött tej. A víz mellett mégis csak normális alkotórésze a tejnek. A tejhamisítók »csak« csalók, akik a fogyasztók egészségét nem teszik közvetlen próbára. Közvetve igen, azzal, hogy a táplálékra éhes szervezet a vélt táplálék helyett csak vizet vesz fel és legyöngül. Azonban azon esetekben, amikor a tej közvetlen kárt, bélhurutot okoz, a fogyasztónak gondatlansága is közrejátszik, mert a nagymértékben hamisí-

tott, vizes tejet laikus is felismerheti és az egészségrontást elkerülheti. Az egészség szempontjából a hamisítás elleni védekezéssel kapcsolatban vetődik fel a tejprobléma harmadik része: az ártalmas anyagoktól mentes, tápérték szerint minősített tej szolgáltatásának kérdése. A tejproblémának ez a része a megoldást illetően azonos a tejhamisítás elleni küzdelemmel, de eredetében különbözik, mert a tejtermelés hibáiból keletkezett. A tej – a fejős állat egyes betegségeitől eltekintve – steril kerül ki a tögyből, a tisztátalan fejés, elhanyagolt állatápolás, piszkos eszközök és rossz tejkezelés gondoskodnak azután róla, hogy ez a természetből steril tápszert a baktériumok millióinak melegágya legyen. Az ilyen, közvetve vagy közvetlenül a fejős állat betegsége folytán fertőzött tej a fogyasztó egészségére a betegségek egész légióját viheti át.

A csecsemők és a kisgyermek egészségére szenved főleg a fertőzött tej fogyasztása miatt. Nagyvárosokban súlyosbította a tejproblémának ezt a részét a mesterséges csecsemőtáplálásnak a kapitalizmussal velejáró emelkedése. A szegényebb negyedekben, ahol a család az anyák keresetére is rá van utalva, dús aratása van a halálnak egy éven alóli gyermekekben, akiket jórészt a rossz és fertőzött tej visz át a semmit nem ismerés vizének innenső feléről a túlsó partra.

A következő tabellák *Singer* és *Bertillon* szerint a müncheni, illetve a párisi csecsemőhalálózást tüntetik fel, úgy hogy az egyes városrészek a *nyomor skálájának* sorrendjében következnek egymásután:

100 évesülöttre esett Münchenben csecsemőhalál

	Altstadt	Maxstadt	Ludvigstadt	Ostend	Westend
1896.....	15·5	23·7	20·3	28·7	32·1
1902.....	13·8	19·1	18·5	27·8	28·4
1906.....	11·2	17·1	14·2	23·8	21·5

100.000 lakosra esett Paris különböző negyedeiben csecsemőhalál

	Elysée	Opera	Luxembourg	Temple	Renilly	Menil-Montant
1896—1900	90	207	180	194	175	238
1901—1905	79	149	143	144	139	213

A csecsemőhalálokok közt a vezető hely a gyomor- és bélhurutot illeti, a mesterséges táplálás, a fertőzött, összeté-

telében meg nem felelő tej alkalmazásának terjedése folytán. *Kober* szerint 54.047 csecsemő halálának okául az esetek 86%-os ban igazolható volt a csecsemők mesterséges táplálása. A »Revue Médicale« egy kimutatása szerint, mely az európai népek átlagos életkorával foglalkozik, az átlagos életkor halára és az »üveg-gel« való csecsemőtáplálás gyakorisága között fordított az arány, legmagasabb az átlagos életkor Svédországban (50 év és 2 hónap), ahol csak 20%-a az anyáknak nem táplálja egyedül a csecsemőket; legalacsonyabb Spanyolországban (32 év és 4 hó) ahol a csecsemők 48%-a nő fel üvegen.

A »jó gyermekek« előállításának alapfeltétele a csiramentes tej termelése, aminek előnyei a felnőttekre nézve sem megvetendők. Nem szólva a tehenek nyílt gümőkórjának az emberekre való átvihetőségéről fertőzött tejjel, – ami vita tárgyává tétetett – sarlach és diftérijavírusokról számos esetben mutatták ki, hogy fertőzött tej az okozója; a gyomor- és bélhurutesetek, melyeket fertőzött és hamisított tej okozott, felnőtteknél sem tartoznak ritkaságszámba. Azt látjuk mégis, hogy míg a hamisított tej ellen már keresik a fogyasztók a védelmet, a tej fertőzöttségéből eredő ártalmakkal inkább csak a hivatásos higiénikusok törődnek, a nagyközönség, a fogyasztók milliói tudatlanul állnak a veszedelmek sokaságával szemben. A probléma megoldásához vezető első lépés: *fel kell világosítani a fogyasztókat, hogy tej és tej között minőség, táp-érték és egészségre való hatás tekintetében nagy különbségek vannak, hogy a tej a legegészségesebb és legjobb tápszerek egyike, amit a termelők és a közvetítők bűnös profithajhászása tesz ártó veszedelemmé.* Ha a fogyasztók ennek tudára jutnak, ha minőség szerint értékelik és fizetik a tejet, akkor megérett a probléma a megoldásra.

A tejprobléma megoldása.

A mai tej ellenőrzés. Lássuk ezek után, hogy a fogyasztók érdekeit képviselő nagyvárosok hatóságai mit tettek eddig, hogy a tejkérdés egymással összefüggő hármas feladatát: a tiszta, egészségre ártalmatlan és minőség szerint értékelt tejszolgáltatást biztosítsák lakosaik számára:

A hatósági beavatkozást először a fogyasztás emelkedésével és a közvetlen tejjelállítás megszűnésével szaporodó tejjamisítások vonták maguk után. Nem a hamisítás megelőzésén, hanem a deliktumok üldözésén alapul ez a beavatkozás, ami itt éppen oly kevésbé vált be, mint a büntetőjog más helyén.

A legtöbb nagyváros megelőzik azzal a módjával az ellenőrzésnek, hogy bizonyos számú, inkább kevés, mint elég közeget küld ki, akik a városba özönlő tej mennyiségnek egy igen kis részét megvizsgálják és akit rajtérnek azon, hogy hamis tejet árusít, azt több-kevesebb szigorúsággal, rendszerint pénzbürtóval büntetik. Budapest tejjellenőrzéséről például a Városi Szemlében¹ azt olvashatjuk, hogy az 1910. évben napi 270.000 l teje 11¹/₂ mintavétel esik. Ez az egy adat – amelyenél nem sokkal különb a többi nagyvárosok tejjellenőrzését feltűntető statisztika – jogossá teszi az ellenőrzéssel szemben a legélesebb kritikát, mert ennél az ellenőrzésnél a semmi is több volna. A lakosság az ellenőrzés tudatában sokkal jobban ki van szolgáltatva a hamisítóknak, mint ha mindenki tudná, hogy semmiféle ellenőrzés nincs. Az ellenőrzésnek ez a módja értéktelen akkor is, ha a vizsgálatok ennél ezerszer is sűrűbbek lennének. Annak az útnak ismerete, amelyen át a tej az árusító kezek ezerein keresztül a fogyasztókig jut a pár órán belül lefolyó cirkuláció alatt, bizonyossá teszi előttünk, hogy az ellenőrzés meddő marad. Kétségtelen, hogy a vizsgálat szaporóságának emelkedésével nő a hamisítók kockázata, de ezt a kockázatot lehet ellensúlyozni a hamisítás fokozásával; hogy ez a gyakorlatban így is van, azt az újságok hirdetései igazolják, amelyekben »a visszaeső« hamisítók nevei sűrűn olvashatók. Értéktelen az ellenőrzésnek ez a módja azért is, mert az igazi hamisító sokszor marad felfedezetlen, a kihágási bíró kénytelen elítélni a tejkereskedő kocsisát, vagy a nagybirtokos ispánját, mert az alaki jog úgy kívánja.

Értéktelen a tejjelvizsgálatnak ez a módja, mert egyoldalú. A tejjellenőrzésnek nemcsak a hamisításra, hanem a tej tisztaságára, fertőzöttségének fokára és minőségének megállapítására is ki kell terjedkedni, erre pedig a piaci, az árusoknál való vizsgálat idő és eszközök hiányában és a jogbizonytalanság

¹ IV. évf. 9. sz.

miatt nem terjedhet ki. A vizsgálatnak ez a módja oly felszerelést kíván meg, amely az utcán, üzletekben való vizsgálatokhoz nem használható, másrészt pedig így eldönteni, hogy a tej fertőzöttségéért ki tehető felelőssé, lehetetlen.

A termelők telepeinek ellenőrzése. Sokkal eredményesebb a tejavizsgálatnak a termelők telepeire való kiterjesztése és azoknak a termelőknek kedvezményezése, akik a termelés higiéniáját hatósági előírások alapján szolgálják. Ezt a két módszert sokszor együttesen, sokszor külön-külön használják fel a tejhamisítás megelőzésére.

Milano szabályrendelete szerint tejtermeléssel és eladással foglalkozó vállalatok csak hatósági engedéllyel létesíthetők, engedélyhez kötött a tejnek a városba való beszállítása is. Az engedély kiadása előtt a telepet hatósági közegek vizsgálják meg és csak azok a telepek kapnak engedélyt, amelyek a szabályrendelet 217., 22. §-ban elrendelt alábbi minimális feltételeknek megfelelnek:

A tehenészetek istállóiban minden tehenre legalább m³ levegőnek kell jutni. A helyiség legalább 4 m magas és jól szellőztethető legyen. A padló vízhatlan, jól mosható és csatornázott legyen; a falak évente legalább kétszer meszelendők. Gondoskodni kell bőven a telepnek tiszta vízzel való ellátásáról, trágyát az istállóhelyiségben felhalmozni tilos. A teljes tejként eladott tejnek legalább 12% szárazanyagot és legalább 3% zsírt; a sovány tejnek legalább 10% szárazanyagot és legalább 1% zsírt kell tartalmaznia.

Hatósági rendeletek vannak érvényben Luxemburg nagyhercegségben, Belgiumban, Svájc több kantonában, Olaszországban, Németországban, Angliában, Dániában, Amerika egyes államaiban és Magyarországon. Mindezek a rendeletek, amelyek részint országos, részint helyi érdekűek, semmi egységes alapelvet nem tartalmaznak és megelégszenek a fajsúly és zsírminimum megállapításával és az ellenőrzés *jogának* biztosításával. Az ellenőrzést magát ezek a rendeletek nem teszik hatékonyabbá, sőt még a jónak minősített tej feltételei is rendeletenként változnak. Az 1899. évi május 27-iki német rendelet például 1028 fajsúlyt és 4.7% zsírminimumot ír elő, az angol 1901. évi aug. 5-i rendelet 3% zsírminimummal, a magyar 2.8%-kal megelégszik, egyes svájci kantonok rendeletei pedig 2.9%-10%

között változó minimális zsírtartalmat írnak elő. Mindaz, ami a minimumon alul marad, kihágás. Büntetnek tehát egyik országban olyan minőségért, amit a másokban még jó minőségnek tekintenek, büntetnek a minőségen elkövetett hibáért akkor is, ha az nem krimenből származik, hanem például a tehenek étrend-változásának természetes eredménye. A tejhamisításnak jogi megelőzése nemcsak gyakorlati, hanem jogi lehetetlenség is.

Az »elismert« tej. Eredményesebb egyes tejtermelő telepeknek előjogokkal való felruházása, az ú. n. »hatósági elismeréssel« ellátott tejnek a közönséges kereskedelmi tejjel szemben való pártfogása. A legfejlettebb ez a módszer Washingtonban, ahol 1897 óta egy állandó hatósági bizottság igazolást állít ki azoknak a termelőknek részére, kik tehenészetüket alávetik az alábbi követelményeknek:

1. A 3 évesnél fiatalabb gyermekek részére forgalomba hozott hatóságilag elismert tej 1 cm³-ben legfeljebb 5000 baktérium lehet,¹ a tej legfeljebb 12 óras lehet, azaz a fejés és a fogyasztókig jutás közötti időköz ennél nem nagyobb és ezt az utat mesterségesen hűtött edényekben tette meg.

2. Az ilyen termelők istállóit a bizottság adta utasítások szerint átalakítandók.

3. A tejet adó állatok állatorvosi felügyelet alá helyeztetnek és a tuberkulózisban vagy más ragályos betegségben szenvedők kiselejteztenek.

4. Minden tejszállítmányból próbák vehetők bakteriológiai és kémiai analízis céljára.

5. A szülők és gyámok figyelmét a bizottság tartozik minden módon felhívni a 3 éven alóli gyermekeknek »elismert« tejjel való táplálására és tartozik a bizottság az elismert tejet szolgáltató telepek és elárúsítóhelyek neveit közhírré tenni.

6. Beteg gyermekek számára orvosi felügyelet mellett tartoznak a telepek megfelelő összetételű tejkészítményeket előállítani és telepüket állandó egészségügyi felügyelet alá helyezni.

Az elismert tej ilyen, vagy hasonló módon történő pártfogása, ha az tényleg és szigorúan alkalmazott hatósági ellenőrzésen alapul, jelentős lépés előre a tejprobléma megoldásában. Ez az elismerés a termelőnek pénzt ér, a drágább termelés

¹ A piaci tej rendszeren cm³-ként 50.000-nél több baktériumot tartalmaz.

költségeit a jobb értékesítés bőven fedezi. Ez az eljárás versenyre ösztönzi a termelőket és főleg a nagyobb termelők és tejszövetkezetek igyekeznek a hatósági elismeréshez jutni, mert ezek berendezésükben, az elismerés nélkül is inkább eleget igyekeznek tenni az előírt követelményeknek, számukra tehát valamivel több költség, az elismerés ellenében, jelentős hasznot biztosít.

Ez a megoldás mégsem tökéletes és nem fejlődésképes. Lehetetlenné teszi a fejlődést elsősorban az, hogy a nagyvárosok oly távolságokból szerzik be tejszükségletüket, ahova a városnak ellenőrző működése ki nem terjedhet. Az ellenőrzés pedig csak akkor ér valamit, ha azt a tejet importáló városnak a termelőktől független közegei végzik. Fél megoldás ez azért is, mert a hatósági elismerésből eredő versenynek nagyon szűk határai vannak. A jövedelmezőség csak addig teszi kívánatossá az elismert tej termelését, míg a piaci és az elismert tej között nagy az árkülönbség, azaz míg az »elismert« termelők kivételesek. A nagy tömegek tejelemezésében a hatósági elismerés nem jelent változást. Az elismert tejet a fogyasztók nagy tömege nem fizetheti meg, mert a tejnek tisztasága és hamisíttatlansága ebben az esetben nem velejáráó, kötelező tulajdonság, hanem külön értékelt, drágán fizetett előny.

A városi csecsemőtej-telepek. Felismerték ennek igazságát egyes városok és hogy a legsürgősebb, legfontosabb feladatnak: a csecsemők egészséges tejjel való ellátásának eleget tegyenek, minthogy e feladatot nem lehet a tejjgazdasági vállalkozók lukratív szempontjától függővé tenni, egy újabb lépést tettek előre. Hatósági csecsemőtejtermelő, illetve feldolgozótelepeket létesítettek. Ezek a telepek az illető városok összes csecsemőinek biztosítják a feltétlenül jó és megfelelő összetételű tejet.

Ezeknek a telepeknek szervezetét és berendezését legjobban *Kühnau* és *Clevisch* könyvéből¹ ismerhetjük meg, akik megalapítói és vezetői a kölni városi csecsemőtejtermelő intézetnek. Ennek az intézménynek a szervezete a következő: Köln városa szerződést kötött négy tejtermelővel, akik naponta átlag 1000 l tejet bocsátanak a város rendelkezésére 20 pf. áron. A termelők alávetik tehenészetüket a városi állatorvosok állandó ellenőrzésének, ami az istálló berendezésére, a tehenek egész-

¹ Einrichtung und Betrieb von Säuglingsmilchanstalten, Berlin 1908.

Tejespalackok töltése géppel.

ségére, a fejés és tejkezelés egész műveletére kiterjed. A vizsgálat eredményeit az eljáró hatósági állatorvosok naplóban jegyzik fel. A kifejt tejet azonnal vattarétegen át filtrálják, azután kb. 1 C°-ra lehűtve 20 literes acélpléhkannákban szállítják a városi telepre. Itt analízisre kerül a sor. A tejnek legalább 3% zsírt kell tartalmaznia, a savanyúsági foka 8-on felüli nem lehet, a hőfoka 8 C°-nál kell, hogy kisebb legyen. Megvizsgálják a tejet szennytartalomra is. A telep 1 töltő-, 1 sterilizáló- és 1 öblítőhelyiségből, 2 munkásszobából és tejhigiéniai laboratóriumból áll, amelyek közül a töltőterem és gyermektejelőállítás képét bemutatjuk.

A teljes tej az előmelegítőben 36-38 C°-ra hevítve a szeparátorokba jut; a tejszín és soványtej különválasztása után késül *Siegert tanár* előírása szerint a különböző korú gyermekek részére négyféle tejkeverék:

- I. 1 hónapos csecsemők részére 1'2% fehérje, 1'6% zsír és 6'5% cukortartalommal
 II. 2-4 » » » 1'7 » » 2 » » 6'2 » »
 III. 5-7 » » » 2'2 » » 2'7 » » 6 » »
 IV. 8 hónapnál idősebb csecsemőknek a teljes tej adatik ki.

Az összes adagok a Bögelman-féle, a különböző keverékek szerint különböző színű zárófejjel ellátott palackokban szolgáltatnak ki. Az anyák a város 15 pontján elosztott eladási helyen vehetik át a tejadagokat – 22 pf. egységáron oly családok, melyeknek jövedelme az évi 2000 M-t meg nem haladja. Az ily kedvezményesen, önköltségen alul vásárló családokról nyilvántartást vezetnek. A palackokért a fogyasztók 50 pf. betétet adnak, a törött palackért 10 pf.-t tartoznak fizetni. Tervbe vette Köln, hogy a tejeladási helyeken orvosi tanácsadókat alkalmaz, akik egyrészt meghatározzák, hogy a csecsemők milyen tejkeveréket kapjanak, másrészt a csecsemőápolásra tanítják ki az anyákat. Az orvosi tanácsadásnak ez a módja a charlottenburgi községi csecsemőtejkiszolgáló állomásokon már rendszeresítve van.

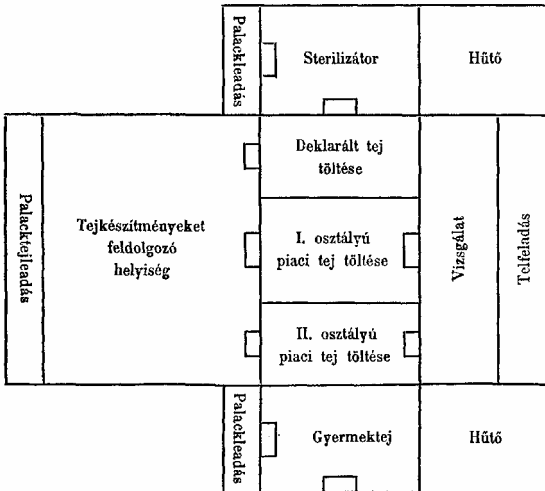
Ezekben a szervezetekben, amelyeknek létesítésére a nagyvárosokat a legegységibb népességi principiumok kötelezik, a csecsemőhalálozás elleni küzdelem erős támaszt nyer aránylag kis áldozattal. Köln például a városi közbiztonsági gépi- és hűtőberendezésének felhasználásával alapította meg az intézményt, amelynek belső berendezése és fenntartása alig számbavehető

terhet jelent a város háztartásában. Sajnos, a példát eddigelé kevés város követte, a tejprobléma megoldása felé pedig ez az egyedüli helyes út, a kezdet, amely a megoldás csiráját tartalmazza.

Községi tejátvevő és feldolgozó telepek. A tejprobléma tengelye a tej hamisítás megszüntetése, a velejáró feladatok: a minőség szerint értékelt és egészségre ártalmatlan tejnek biztosítása a városok számára, megoldást nyer az első feladat megoldásával együtt. A megoldás igazán községi teendő és a községeknek nem kell mást tenni, mint a tej élelmezés természetes fejlődésén okulva, kommunizálni a tejélelmezés legelőbbrehaladott intézményét, a tejipari telepeket: *községi tejátvevő és tejfeldolgozó telepeket létesíteni a tejkereskedelem szabadságának fenntartásával.*

E telepek létesítésénél a problémából adott következő szempontok veendőek figyelembe: 1. A fogyasztóközönséget minőség szerint értékelt tejjel kell ellátni. 2. A tejjellenőrzésnek csak az a módja lehet eredményes, ha *minden* a városba érkező tejszállítmány vizsgálat alá vétetik. 3. Az ellenőrzésnek a tej tisztaságára és fertőzőtségére is ki kell terjednie.

Egy ily telepnek *vázlatos* tervrajza a következő:

A telepre tejet csakis előírás szerint és a feladótól sértetlen plombával érkezett tejszállító kannákban fogad el a telep. Minden tejszállítmány, akár vasúton, akár tengelyen érkezik a városba, *csak a telepen át* – nagyobb városokban különböző pontokon több telep létesíthető – juthat forgalomba, a vasúti vágány bevezet a telepre.

Minden beérkezett kanna tej a vizsgálóterembe kerül, ahol a vett próbák alapján az egyes kannák tartalma fajsúly és zsírszázalék alapján első és másodminőségű osztályba soroztatnak. Az osztályozás alapján kerülnek az egyes kannák a megfelelő palackozóhelyiségbe, míg a feldolgozásra szánt tej a közös, a tejpar műveléséhez teljesen felszerelt feldolgozóhelyiségbe jut. Az egyes tulajdonosok árúkészlete a beérkezés időrendjében dolgozható fel, nagyobb vállalatok anyagának feldolgozása külön készülékekkel, esetleg külön helyiségekben, de mindig hatósági berendezés és felügyelet igénybevételével történhetik a telep területén belül, épúgy mint ahogy a közvagóhidakon a nagyvágóvállalatok külön helyiséget kapnak anyaguk feldolgozására.

Az a tej, mely sem az I., sem a II. minőségbe nem sorozható fajsúly, zsírtartalma vagy fizikai vizsgálattal megállapítható szennyezettsége folytán a deklarácós palackozóban kerül lefejtésre, a közönség e palackok külön jelzéséből tudja, hogy »csekélyebb értékű« és csakis alapos felforrálás után élvezhető tejet vásárol.

Az egyes gazdaságokból vagy tejtermelő szövetkezetekből beérkező szállítmányok hetenként egyszer bakteriológiai vizsgálatra kerülnek. A lelethez képest az illető gazdaság szállítmányai hétről-hétre osztályoztatnak oly módon, hogy meghatározott baktériumtartalomra felül a tej – tekintet nélkül a zsírtartalomra – a következő próba kedvezőbb eredményének idejéig, a deklarációs osztályba kerül; azok a tejszállítmányok, amelyek patogén baktériumokkal fertőzöttek, vagy kizártnak a forgalomból vagy csak előzetes, a telepen végzett sterilizálás után, deklaráció mellett, bocsáttatnak közfogyasztásra.

Mind a négyféle, azaz I. és II. minőségű, deklarált és sterilizált-deklarált tej más-másjelzésű palackokban kerülhet forgalomba, amelyeken a forgalmazó kereskedő címkeje és a palackozás időpontját jelző hatósági zár is tájékoztatja a közönséget.

A telepnek önálló része a gyermekefejlesztés, amely kölni mintára kizárólag hatósági kézben levő üzem, szervezete teljesen hatósági jellegű.

Ezeknek a telepeknek berendezése megoldaná a tejprobléma legsúlyosabb feladatait:

1. A minősítés, minden külön beavatkozás nélkül, tisztán gazdasági szempontból rászorítaná a termelőket a tiszta és jó-minőségű tej termelésének forszírozására, a tehenészetek anyagi eredménye egyenes arányban áll a ráfordított gonddal és költségekkel.

2. A tejhamisítás teljesen megszűnnék. A termelőknek kárára lenne a hamisítás, mert a minősítést kedvezőtlené tenné, esetleg elkobzásra adna okot. A tejnek a fogyasztóig való útja a beérkezés pillanatától kezdve a hatóság kezén megy át. A palackozott tej utólagos meghamisítása alkalmas és gyakorlatban bevált palackok használatával alig lehetséges, könnyen felismerhető és a megtorlás terén teljes a jogbiztonság.

3. A minősítéssel a fogyasztóközönség számára adva van a mód, hogy a tejet tápértéke szerint fizesse meg, az esetleges ártó hatásoktól pedig megvédi a deklaráció melletti eladás, illetve a tej elkobzása.

4. A termelők igyekezetét a jobb minőség előállítása iránt a kereskedők versenye spontán előidézni. A kereskedők igyekezni fognak a minőséget a kötések áraiban is kifejezésre juttatni.

Ez a megoldás nem érinti a kereskedelem szabadságát, sőt élesíti a versenyt a tejkereskedők között. A tejipar fejlődéséből láttuk, hogy a nagyvállalatok legjobb eszköze a kisebbek elnyomására az, hogy feldolgozó telepeikkel csökkentik a kockázatot. A városi telep önköltség mellett az összes kereskedőknek és tejgazdasági vállalatoknak megadja a módot a legtökéletesebb tejipar üzésére, ezzel elveszi a nagyvállalatok további erősödésének és az azzal járó monopolárok lehetőségének esélyeit. Az ily monopoliumok keletkezése és az áraknak a termelők érdekei szerint való irányítása a nagyvállalatoknál már azért is valószínű, mert azok alapítását, mint a budapesti nagyvállalatoknál látjuk, a termelők veszik kezükbe, akiknek érdekeit a nagyvállalat *kötelességszerűen* szolgálja a fogyasztókéval szemben.

Az a kérdés, hogy ezek az üzemek lehetnek-e tisztán közszégi üzemek, a kereskedelem kizárásával, feleletet nyer az

elmondottakban. A nagyvárosok tejmonopóliumai aligha szolgálnák a fogyasztók javát. A szükséges anyagot a város nem tudná a termelőknél olyan előnyösen biztosítani, mint a vállalkozó. A termelők szervezetei – a tejjgazdasági szövetkezetek – már ma is sokkal erősebbek, semminthogy azokkal szemben a közömbös városi intézmény kellő eredményeket tudjon kivívni a fogyasztók javára. Igazolja ezt Ulm város kísérlete a községi tejelárúítással: »a terv a túl magas bevásárlási árak miatt bukott meg.«ⁱ

A városi tejátvevő hivatalok közreműködését mégsem kelene elzárni a direkt cselekvés terén sem. Egyrészt ezeknek az intézményeknek a feladata lenne a gyermekek előállítására és eladása kölni mintára, amihez oly fontos egészségügyi és nemzetgazdasági érdekek fűződnek, hogy ezt magánvállalatra bízni nem szabad, még ha az versenyképesebb is; másrészt a tejátvevő telepek *tejbizományi üzletet* folytathatnának bármely beküldő számára, hatósági jelleggel, ami a termelőknek olyan tömegeit is mozgósítaná a városok tejellátására, amelyek kellő összeköttetés vagy bizalom hiányában nem voltak bevonhatók a nagyvárosok tejélelmezésébe.

Ami, végül, e telepek létesítésének gyakorlati lehetőségeit illeti, néhány megjegyzés elég.

A telep létesítésének és fenntartásának költségeit a használati díjak fedeznék és ha ezek a díjak nem lépik túl az önköltséget, nem jelentenek megterhelést a tejélelmezésre, mert a municipiális közös üzem használata nem költségesebb, mint a sajátüzemű telep fenntartása. A telepeket esetleg a meglévő nagy üzemek megváltásával és átalakításával a leggyorsabban életre hívhatják a nagyvárosok.

A tejnek palackozása és a fogyasztókhöz ily módon való juttatása gyakorlatilag is kivihető. Nemcsak egyes nagy üzemek példája bizonyít emellett, hanem az elmélet emberei is ezen a véleményen vannak az egész tej forgalom lebonyolítását illetőleg is. *Porcher*² szerint egy kocsi két emberrel nem egészen két óra alatt 500 palack tejet tud kihordani, úgy hogy a nagyvárosoknak tejközpontokból való alimentálása ideálisan meg-

¹ Szántó Béla: A városok tej ellátása, Városi Szemle V. évf. 3., 4. sz.

² Ref. a IV. nemzetk. tejjgazd. kongresszuson.

oldható és a kerületekben elhelyezett lerakatokra csak azért van – korlátozott számban – szükség, hogy a rendes napi adagokon felüli szükséglethez könnyebben hozzájusson a fogyasztó.

A palacktisztító és töltőgépek felhasználásával az üzem oly gyors, hogy a legnagyobb város tejforgalmát is le lehet bonyolítani a rendelkezésre álló pár órán belül. Az a kár, amit a palackok törése – amely átlag 3% – okoz, bőven megtérül a fiókok fenntartási költségeinek apasztásával.

A tejevizsgálat módszerei annyira fejlettek, hogy aránylag kis személyzet igénybevételével óriási mennyiségű tej vizsgálható meg fizikai tulajdonságaira. A bakteriológiai vizsgálat már körülményesebb, de viszont ezeket a vizsgálatokat elég hosszabb, 1-2 heti időközben végrehajtani, mert egy-egy gazdaság higiéniai viszonyai – amelyektől a bakteriológiai vizsgálat eredménye függ – rövidebb időközben nem változhatnak.

A tejeproblémát ezek szerint a nagyvárosok könnyű módon, áldozatok nélkül megoldhatják anélkül, hogy a kommunális feladatok leelemibbjén: a hathatós ellenőrzésen túlmennének. A probléma megoldása minden vonatkozásában összefügg az ellenőrzés rendjének ügyével és az ellenőrzés módjára megadja a feleletet a tejjár természetes fejlődése. A feladat megoldása a városok akarátán múlik. Ezt az akaratot nem akaszthatja meg érvényesülésében sem egy-két nagyvállalkozó, sem a termelők ezrei. Az egyetlen élelmiszer a tej, melynek helyes módon való biztosítása a városok milliói számára, *tisztán* a nagyvárosok vezetésének szociális belátásától függ, ettől függ, hogy akarják-e e problémát továbbra is annak meghagyni az évről évre pusztulásra ítélt csecsemők ezreinek sírdombjai árán is?

VI. A táplálkozás reformja.

A reform célja. A városok élelmezésének problémáját egészen új irányban akarják megoldani a táplálkozás reformjára irányuló törekvések. E reformok alap gondolata az, hogy a városi ember jobban, bővebben táplálkozik, mint az élettan törvényei megkövetelik és táplálékát főleg állati eredetű, azaz több költséggel termelhető és drágábban megszerezhető élelmiszerekből szerzi be; ha tehát sikerül a nagyvárosi milliókat megnyerni a

racionális, mértékben az élettan követelményeihez alkalmazkodó és a drága fehérjeforrásokat kerülő, növényi táplálékon épült táplálkozásra, a városok élelmezésének problémája megoldást nyert.

A szervezetnek, hogy az elveszített energiát pótolja, új munkára és – fejlődésben levőknél – a test felépítésére képes legyen fehérjére, szénhidrátokra, zsírra és sókra van szüksége. Ezeket az anyagokat tápszerekben veszi magához az ember az emésztőszervek pedig a tápszereket áthasonítják, a szükséges és felhasználható anyagokat a tápszerekből a szervezet elvesztett anyagainak pótlására fordítják. Az ásványi sók minden tápszereben megvannak és az élelmezés kérdésében elhanyagolható mennyiséget jelentenek. A fehérjék, szénhidrátok és a zsír adják együttesen azt az energiamennyiséget, amelynek kifejezésére, a gépekhez hasonlóan, azt a hőmennyiséget használjuk, amit e tápszerek a szervezetben történő elégésnél adnak. A szervezet azonban mégsem azonosítható a géppel. Míg a gépeknél azt mondjuk, hogy ennyi és ennyi kalória pótlására van szükség és hogy e pótlás milyfajta szénnel, vagy másfajta energiafejlesztő anyaggal történik, a munkateljesítményre közömbös, a szervezet az energiapótló anyagok minőségét is megvizsgálja és csak akkor fogadja el tápszereknek az élelmiszereket, ha mind a háromfajta energiatermő anyagnak: a fehérjének, szénhidrátoknak és zsírnak pótlásáról gondoskodnak.

A szervezet tehát már itt korlátot szab az olyan táplálkozási reform elé, amely nem gondoskodik mindhárom szükségletéről, hanem egy vagy kétféle anyagból akarná a szükséges kalóriákat rendelkezésére bocsátani.

A fehérjeminimum alatt azt a fehérjeszükségletet kell érteni, amely felnőtt, éhező embernél sem szénhidráttal, sem zsírral nem pótolható vesztesége a szervezetnek. Minden táplálékban legalább a minimumnak megfelelő fehérjének kell lenni, mert különben a lesóványodás, elerőtlenedés, sőt bizonyos mértéken alul az éhhalál éppen úgy bekövetkezik, mintha a szervezet semmi táplálékot nem kapna. Ez a minimum nem állandó, függ attól, hogy milyen táplálékból szerzi be szükségletét a szervezet. *Rubner* adatai szerint 70 kg testsúlyra számítva naponta 38 g a fehérjeminimum tisztán burgonyán, 34 g rizsen, 102 g kukoricán és 76 g tisztán kenyéren tartva az éhezőt, míg

vegyes kosztnál a fehérjeminimum átlag 57 grammra tehető.¹ *Farkas* szerint naponként minden testsúlykilogrammmra egy gramm fehérjének el kell égnie, ez a fehérjeminimum semmi módon nem szüntethető meg, sem zsírral, sem szénhidráttal nem pótolható.

A szervezet tehát válogat még az ételek minősége szerint is, az egyes tápszereket nem a bennük levő analitice meghatározható energiaforrások értéke szerint, hanem belső érték szerint minősíti, *ez az*, amit kulinárisán úgy *fejezünk ki*, hogy az ételek sem egyformán emészthetők.

Arra nézve, hogy a napi fehérje, zsír és szénhidrátszükséglet mennyi, meglehetősen eltérők az adatok. Eltérnek ezek az adatok, természetesen, a végzett munka szerint; más az elvesztett és pótlendő energia egy nehéz munkát végző földmunkásnál, mint az egész nap ülő és testi munkát alig végző városi hivatalnoknál. Ez a körülmény megint nem közömbös arra nézve, hogy milyen tápszerekkel fedezheti az elvesztett energiát a munkás és milyennel a hivatalnok. Ettől eltekintve, az ugyanazon munkát végző egyénekre nézve is különbözik a tudományos adatokból merített normák megállapítása. Elfogadottak ma is a *Voit* adatai, aki szerint felnőtt dolgozó embernek naponta 3000 kalóriát adó 118 g fehérjére, 56 gr. zsírra és 500 g szénhidrátra van szüksége. Ezeket az adatokat alapul véve állapították meg az egyes európai államok a katonák napi adagjait:

	fehérje	zsír	szénhidrát	kalória
Svédország.....	179	102	591	4105
Finnország.....	139	97	514	3279
Németország.....	121	53	550	3244
Oroszország.....	154	35	731	3954
Anglia.....	122	35	551	3085
Magyarország.....	116	45	516	3010.

Ezek az adatok is igazolják, hogy mily nagy a bizonytalanság a tudományosan elfogadott eredményeket illetőleg még ott is, ahol a norma alapja azonos. Egészen ellentétes azután azon táplálkozásreformerek álláspontja, akik a reformot arra

¹ Rubner: Über die Eiweiss- und Fleischfrage. Die Umschau 1913, Nr. 38.

² Farkas Géza: Az éhezés élettana. Természettud. Közlöny 1914, 599. füz.

építik fel, hogy a Voit-féle norma fehérje-előírásai lényegesen felülmúlják a szervezet igazi szükségét és így belekényszerítik az embereket a sok és könnyen emészthető fehérjét tartalmazó állati eredetű élelmiszerek fogyasztásába. A reformerek szerint, kiknek elveit tudományosan leginkább *Chittenden* okolta meg, napi 40 g fehérje; erős munkát végző katonáknak napi 50-60 g fehérje, elégséges a szervezet munkaképességben tartására, ez a fehérjemennyiség pedig kizárólag vagy jórészt növényi táplálékokkal való éléskor is megszerezhető. *Chittenden* elvei alapján *Hindhede* dán orvos étlapokat is állított össze, amelyek alapján étkeznek az ú. n. »Hindhede-penziókban« a kopenhágai diákok, állítólag a legjobb eredménnyel, testi és lelki erejük teljes épségben tartásával; sőt határozottan egészségük javára szolgál az új életmód. Ez az eredmény teljesen ellentmond a Voit elfogadott normájának, sőt *Rubner* fehérje-minimuma alá szállítja a felvett fehérjemennyiségét, noha *Rubner* szerint még a minimum betartása is olyan *szegénykosztot* jelent, amely *mellett* a helyes életműködés és a test fejlődése el sem képzelhető.

A reform a gyakorlatban. Ekkora ellentmondás dacára – amelyet mindkét oldalon elméleti és gyakorlati vizsgálatok igazolnak – a gyakorlati élelmezési politika számára kínálkoznak hasznos tanulságok.

Elsősorban is meg kell állapítanunk, hogy tudományos szempontból az emberek élelmezésének ügye – noha legelsőrendű gazdasági és kulturális jelentőségű – szégyenletesen *mögötte áll* az állatok takarmányozásának. A *mezőgazda*, állattainak takarmányozásánál tudományos pozitívumokra támaszkodik és ha vannak is újítások, a tudomány fejlődésével járó új megállapítások a takarmányozásban, az előzőekben ismertettekhez hasonló függő kérdések nincsenek. A gazda pontos takarmányozási recipékkel dolgozik, tudja hogy mit és mennyit adjon a jármos ökörnek, a tejelő tehénnek, a nyugvó igásállatnak. A takarmányok emészthetőségét, értékét például Magyarországon évek óta vizsgálja az »Állatélettani és Kísérleti Állomás«, amely tudományos közleményekkel és gyakorlati tanácsokkal látja el a gazdákat és amelynek élén *Tangl* tanár, a világnak e téren egyik legnagyobb tudósa áll. Semmi gyakorlati jelentőségű intézményt nem ismerünk azonban, amely az emberek racioná-

lis táplálkozását szolgálná a tudomány eszközeinek felhasználásával.

Nem foglalhatunk állást sem Voit, sem Chittenden mellett. Voit elméletét az élet igazolja, a nagyvárosok fejlődésével együttjáró étrendváltozás. Alkalmunk volt látni, hogy miből és hogyan tevődik össze a nagyvárosok élelmezése és hogy teljes erővel a könnyebben beszerezhető, mert gyorsabban reprodukálható, kevesebb költséggel szállítható és ízesebb állati eredetű tápszerek felé irányul a kereslet. Ezt nem a Voit elméletében való dogmatikus hiedelem okozta, mert hiszen erről az emberek millióinak sejtelmük sincs. A reformereknek mégis van igazuk. Nem abban, hogy a városok élelmezését újból a vegetábiákra akarják alapozni, mert erre semmiféle tanítómunkával nem lesznek képesek, de igazuk van akkor, mikor Hindhede módjára felhívják a városi milliók figyelmét arra, hogy kisebb költséggel és racionálisabban étkezhetnének; hogy a városok élelmezésének ma semmi más alapja, mint a megszokás: a minél többet és többször evés, nincs.

A nagyvárosok a racionális táplálkozás terjesztése érdekében elméleti és gyakorlati feladatokat láthatnak el. Az elméleti feladat a racionális étkezésre való nevelésben áll. Nem állíthatjuk azt, hogy semmi nem történt a népoktatásban, hogy a racionális életmódra tanítson, de ami történt, az nem rendszeres, nem a nagy tömegekre kiterjedő és elméletileg sincs eléggé megalapozva. A háztartási iskolák, melyeket ma már minden nagyvárosban megtalálhatunk, keltik fel némileg a lakosság igen kis töredékében az észszerű gazdálkodás és háztartás iránti érdeklődést. Az az eredmény, amit ezekkel az iskolákkal és egyes városokban tartott speciális tanfolyamokkal elérhető, már azért is alig számottevő, mert egyelőre a tudomány maga is bizonytalan a racionális étkezés alapelveiben.

A nagyvárosok feladata lenne élelmiszervizsgáló és vegyészeti intézeteiket – melyek ma kizárólag az élelmiszerhamisítás ellen megtorló munka tudományos megalapozására szolgálnak – kibővíteni oly tudós munkaeörökkel, akiknek feladata kizárólag a forgalomba kerülő élelmiszerek tápértékének megállapítása, a tápértéknek a piaci árhoz való viszonyítása és élelmiszerecípéknek, magyarán racionális étlapoknak kidolgozása lenne. Az intézetek működésének kiterjesztése meghozná a biztos, tudó-

mányosan elfogadott megállapításokat. Alapul szolgálhatna ez arra, hogy a tudományosan nyert eredményeket az oktatás eszközeinek felhasználásával már a gyermekek ismeretébe bevigye.

Hindhede a racionális étkezéséről szóló szakácskönyvében, könyvét így ajánlja az olvasónak:

»Ha azt kérdik, mit akarok tanításaimmal, röviden ez a válaszom:

1. Azt az embert, akinek 10.000 márka jövedelme van, meg akarom tanítani, hogy sokkal egészségesebben is élhet, mint ahogy most él.

2. Azt az embert, akinek 3000 M. jövedelme van, meg akarom tanítani, hogy sokkal olcsóbban élhet, mint ahogy ma él. Főlöszleg, hogy naponta 1-1½ márkát adjon ki táplálékra; éppen olyan jól, sőt jobban lehet élni 50-70 pfennigért.

3. Azt az embert, akinek csak 800-1200 M. jövedelme van, meg akarom tanítani, hogy nem kell éheznie, még ha naponta csak 30-35 pfenniget adhat is ki táplálékra.«

Ennél jellegzetesebben nem is lehet visszaadni a racionális táplálkozás célját és az erre irányuló feladatok határát. Mindaz, ami e határon túl megy, ami lemondással, az igények lefokozásával akarja a racionális étkezést szolgálni, céltévesztett, mert csak fanatikus, dogmák kedvéért éhezni is képes ember mond le az ízletes, változatos étlapról; de állandó, gyermekkortól kezdődő tanítás alkalmas arra, hogy a racionális étkezésnek minden osztályban lemondás nélkül híveket szerezzen.

Ezt az oktató munkát iskolákban, röpiratokkal és tanfolyamokkal szolgálni olyan feladata a nagyvárosok élelmezését intézőknek, amely felér sok népélelmezést szolgálni akaró intézménnyel.

A táplálkozási reform gyakorlati terjesztésére is sok módja van a nagyvárosoknak. Mindazok az intézmények, amelyek tömegellátást szolgálnak, alkalmasak a racionális táplálkozás terjesztésére.

Első helyen említendő ezek között pedagógiai értékénél, nevelőhatásánál fogva a gyermekek iskolai élelmezése. »Fontos az ingyenes ellátás minden nyilvános iskolában, miután csak kellő táplálkozás mellett lehet egészséges fizikai és szellemi munkát végezni. A jómódúak gyermekeinek részvétele az egy-

szerű, de tápláló nyilvános ellátásban a gyermekekre testileg és lelkileg csak előnyös lehet és megmenti a nyilvános ellátást az alamizsna ódiumától.« Ez az 1908. évi mannheimi szocialista kongresszuson érvényesült álláspont fejezi ki legtömörebben az iskolai ételmezés pedagógiai hatását. Az iskola, ha tanulmányvágyást és tudást követel meg a gyermektől, gondoskodjék a gyermek racionális táplálásáról, de ez a gondoskodás ne alamizsnaosztás módjára, hanem úgy történjék, hogy a gyermekek önérzete, emberi mivolta ne csorbuljon általa. Ezt az ideált legjobban Paris iskolai kintinjai szolgálják, melyekben minden gyermek részt vehet az önköltségi ár megtérítése mellett a közös étkezésen, az ingyenes részvételre való jogot pedig az iskolai kintinpénztárak közegei állapítják meg a szülők jelentkezése alapján. A város 1905-ben 1,020.000 frankot áldozott a kintinok fenntartására, ebben az évben 9,229.278 kiszolgáltatt adagból 5,975.359 adag ingyenes volt.

A fiziológiai szempontok a pedagógiai hatás mellett a legtöbb helyen, ahol az iskolai ételmezés ügyét a nagyvárosok kezükbe vették, kevésbé érvényesültek. Arra, hogy mennyi és milyen táplálékra van szüksége a fejlődő gyermekszervezetnek» az iskolai kintinok alig helyeztek súlyt, a *Kaup* által erre vonatkozólag készített statisztikához a legtöbb hely még adatokat sem tudott nyújtani, az ételmezés teljesen ötletszerű, sem a pótlandó energiamennyiség, sem az energiát adó tápszerek analízise nincs megállapítva. A táplálkozási reform alapelvét érvényesíteni az iskolai ételmezésben pedig két okból is kívánatos: A racionális étlapok megállapítása gazdasági szempontból sem mellőzhető, mert az iskolai kintinok költségvetése csakis úgy lehet reális, csakis akkor lehet a legkisebb költséggel a legtöbb gyermeket a legészszerűbben táplálni, ha az étlap minden egyes grammjáról pontosan tudjuk, mit nyújt az a fejlődő szervezetnek. Másrészt a racionális táplálkozás meghonosítása az iskolai étkezésben nevelőhatású, azt az elméletet, amit az iskola erről a dolgról ad, gyakorlatilag érzékelené meg a fogékony gyermekek ezrei előtt)

A nagyvárosok közjótékonyasági intézményei – népkonyhák, szegényházak és általában mindazok az intézmények, amelyekben a tömegételmezés szükségessége felmerül – hasonlóan nélkülözik a táplálkozási reform alap gondolatát, az észszerű táp-

lálkozást. Természetes, hogy ezekben az intézményekben, a feladat szerint, amelyre hivatottak és a tápláltak kora, munkája és igényei szerint változik az étlap, *az ésszerű táplálkozás azonban nem egyértelmű a táplálkozás uniformizálásával.* A vegetarizmus és egyéb izmusok hibája éppen az egyoldalúság, a dogmatikus hívés egy bizonyos étrend csalthatalanságában és minden esetben alkalmazhatóságában.

A táplálkozás reformja nem jelent új, a tömegekre erőszakolandó, a nagyvárosok fejlődésével ellentétes étkezési módot, hanem ésszerű, mindenki viszonyainak és szervezetének megfelelő táplálkozási módot, a mai minden élettani alapot nélkülöző, hedonikus mód helyett, amely a pillanat öröméért anyagi megterhelést és későbbben jelentkező testi betegségeket jelent gazdagok és szegények számára. A nagyvárosok feladata gondoskodni arról, hogy a város éléstáráiba kerülő élelmiszerek kolosszális tömegét a nagyvárosok lakói ésszel fogyasszák. »Nem nevetéses-e az, ha az átlagember a saját testi gépezete felől, mely őt erővel ellátja és amelyen minden élettevékenység nyugszik, olyan keveset tud. Képes volna-e, ha megkérdeznék, megmondani, hogy a legutóbbi étkezése valódi szükségletből eredt-e és hogy mi haszna volt belőle.«¹ Ezt a kérdést bele kell nevelni az emberek műlióiba és meg kell adni rá a feleletet a tudomány eszközeivel. A nagyvárosok vétke az, hogy az ember természetes ösztöneit elnyomták, a városok kultúrájának kell jótánni a mulasztást és az ösztön helyébe a tudományon felépült tudatot kell cserébe adni a város lakóinak.

VII. Kommunálszocializmus és városélelmezés.

A kommunálszociálizmus célja. Az az angol szocialista felfogás, melyet a Fábián-Társaság hirdet, a szakszervezetektől békés úton elért eredményekre támaszkodva, a társadalmi átalakulást forradalmi megrázkódtatások nélkül úgy véli elérhetőnek, hogy a mai állam, mint pártokon és osztályokon felül álló kollektív személy, fokról fokra: az intézményeket egymás után

¹ A falánság és annak leküzdése. Horace Fletcher nyomán írta: Dr. Borosini.

állami tulajdonná téve és az osztály ellentéteket fokozatosan enyhítve ölti magára a szocialista állam alkatát. Ez a felfogás érvényesül a kommunálszocializmusnak abban a rendszerében, amely a városokat tartja a városi osztályokon felül állóknak és a sikerült községesítésekből kiindulva a várost teszi meg mindent kommunizáló kollektív személynek. Az angol felfogás alig egy-két év alatt halálos csapásokat kapott az egész Angliát megrázkódtató tömegsztrájkoktól, melyek megmutatták, hogy az osztályharc nem enyhült, nem aludt, csak erőt gyűjtött és hogy a mai állam az uralkodó osztályok képviselője, amely a békés átalakulásnak nem feltétlenül és nem az őt uraló osztályok ellenére híveit

A községesítés mellett és az ellene felhozott érvek halmozása helyett megállapíthatjuk, hogy még azokban az országokban is, ahol a szabadkereskedelmi szellem csorbítottan uralkodik, a városok sorra sajátítják ki, illetőleg községesítik az elsőrendű szükségleteket ellátó üzemeket. A világitást, a vízszolgáltatást és a közúti közlekedést ellátó vállalatok azok, amelyek első sorban és egymásután jutnak a községek kezére újszólván az egész kultúrvilágon ezeknek az üzemeknek községesítése sem megy mindenhol egyforma könnyűséggel, függ minden adott esetben a községesítendő vállalatot kezében tartó tőkehatalom erejétől, a városokra gyakorolt befolyásának mértékétől, a demokráciának érvényesülési fokától a városigazgatásban és attól, hogy az illető város adott kultúrhelyzetében mennyire elégitett ki közszükséget a községesítendő világitási - vízszolgáltató – vagy közlekedési vállalat. Ezeknek az üzemeknek a községesítése alkalmával azonban az eredmény – ritka és a helyi okoktól függő kivételektől eltekintve – egyezett: a községi üzem diadalmasan megállta helyét úgy a fogyasztók kiszolgálásában, mint a városi háztartások mérlegeinek javításában.

Ez az eredmény készítette a városokat arra, hogy a községi üzemek határait újabb és újabb területekre terjesszék ki, és vezette a kommunálszocializmust arra a feltevésre, hogy a községesítés az egész magángazdaság kisajátíthatására vezethet és a városokban élő osztályok fölött a város kollektív termelő és fogyasztó személlyé – mint *Basch* mondja – a várostól alakított termelő- és fogyasztószövetkezetté alakulhat.

Kipróbálása a városélelmezésben. Ezt a feltevést próbáltuk meg végigvezetni az élelmezés, mint igazán elsőrendű életszükségletet kielégítő vállalatok községezését illetőleg. Az eredményt teljes realitással a következőkben foglalhatjuk össze:

Az élelmiszerek minőségének ellenőrzése tisztára városi feladat. A helyes megoldás úgy a hús, mint a tej élelmezésben teljesen hatalmában van a városoknak. A hús és tej ellenőrzése oly községi intézmények útján történhetik, amelyek az egész forgalmat lebonyolítják és a prevenció eszközeivel védik a fogyasztók érdekeit. A közvágóhidak, vásárcsarnokok és községi tejátvevő telepek ezek az intézmények. A kenyér minőségét csakis közvetlen beavatkozással, községi kenyérgyárak, sütőkemencék építésével és háztartási tanfolyamokkal lehet megjavítani.

Az élelmiszereknek megfelelő mennyiségben való piacra jutását és a szállítás és elosztás költségének és kockázatának csökkentését a városok ugyancsak megfelelő eszközökkel szolgálhatják. Az erre szolgáló intézmények teljesen községi kézben lehetnek anélkül, hogy a magánvállalkozást elnyomnák, sőt ezek az intézmények a versenyt fokozzák és a kisebb vállalkozót a kockázat csökkentése révén a nagyobb szemben aktívvá tehetik. Az ellenőrzést szolgáló intézmények maguk is szolgálják megfelelő irányítás mellett ezt a célt, de ezeken kívül - amint azt az egyes élelmzési ágaknál láttuk - egész sereg módja, eszköze és intézménye van a helyes városélelmzési politikának, melyeket e cél elérésére saját erejéből alkalmazhat, melyeknek létesítése semmi ellenállásra nem talál az érdekelteknél. Tényleges eredményre, a kitűzött cél elérésére ezek az intézkedések és intézmények csakis akkor alkalmasak, ha az illető élelmzési ág struktúrájába szervesen beilleszkednek.

A város, mint versenytárs, az élelmzési iparágakkal és vállalatokkal szemben sikerrel léphet fel, midőn azok monopolárakra való törekvést árulnak el, de éppen ezen iparágak természete feleslegessé teszi a városi verseny tartós érvényesítését és illetőleg a községezés olyan fejlesztését, amely ezen iparágak felszívására, teljes kommunizálására vezethetne: Monopolárak az élelmzési iparágakban - elemi csapások, háború és inség eseteit kivéve - tartósan fenn nem állhatnak, a községi üzem nem hoz olyan megkönnyebbülést a fogyasztók számára,

mint a monopoltermészetű világitási vagy közlekedési vállalatok községestése. Az összes élelmezési iparágakban – eltekintve a malomipartól – a koncentráció nehezen halad előre, a verseny éles, sokszor egyetlen kis versenytárs elég a verseny megindítására. A községi üzem is lehet megindítója e versenynek, de a versenyben helyét meg nem állhatja, mert ha a kereskedelmi szellem érvényesülését a vezetésben nem is nyomja el teljesen a bürokrácia, – ami nem mindig bizonyos – a magánvállalkozás függeségét és konjunktúra kiaknázását a városi vezetés el nem érheti. Az élelmiszereknek a végső fogyasztóhoz juttatása, vagy amint közkeletűn mondják, »a közvetítés« egyenlően produktív munka a termelés bármely más módjával. Kapitalista termelési renden belül a közvetítést is a verseny szabályozza, »felesleges« közvetítők nincsenek, mert új közvetítőkezek csak akkor kaphatnak munkát, ha azokra valamely okból szükség van viszont a kapitalista módra való közvetítésnél természetesen a legnagyobb profitra való törekvés. A községi élelmiszervezemek, mihelyt a verseny élessé válik vagy kénytelenek szintén kapitalista gazdálkodást folytatni és ez esetben a fogyasztók terhei nem csökkennek azzal, hogy a közvetítést a drága városi bürokrácia látja el; vagy veszteségre dolgoznak, ami a közterhek emelkedésével ugyancsak a fogyasztókat sújtja. Ezenfelül a községestésnek ilyen irányban való terjesztése az egész városi iparos- és kereskedőosztályban, amely pedig a legerősebb osztály ma a városokban, felébreszti a félelmet, hogy a kommunálszocializmus az egész osztály, az összes ipari és kereskedelmi vállalkozás kisajátítására vezet, nem áll meg a szükségletek egy ágánál. Az az ellenállás, melyet ennél fogva ez az osztály a községestés ellen kifejt, olyan erős, hogy megakasztaná útjában a kommunálszocializmust akkor is, ha attól a városélelmezés problémájának megoldását tényleg lehetne várni. A városoknak közvetlen beavatkozása az élelmezésbe ezek szerint az egyes élelmezési ágaknál ismertetett esetekben kívánatos és szükséges, de a városélelmezés problémáját meg nem oldja, nem fejlődésképes, az *ideális* kommunálszocializmus ezen a téren csődöt mond.

A városok élelmezésének kérdése alapján véve nem is a végső fogyasztóhoz való továbbítás feltételein múlik, hanem az agrikultúra intenzitásán, a földbirtok megosztásán és végső

elemzésben a földkérdésen. A nagyvárosok sokat tehetnek az agrikultúra emeléséért, helyes községi politikával elősegíthetik a demokratikus földbirtokpolitikát, előkészíthetik a földreformot, de a földkérdés megoldása nem a városok, mint kollektív személyek hatalmától függ. A föld felszabadítása alkalmas arra egyedül, hogy az összes javak igazságos, csak munkán alapuló felosztásával egyetemben az élelmiszereknek minden dolgozó szájához való eljutását lehetségessé tegye, hogy a városi milliiónak mindenrendű földjáradék élvezőitől való kifosztását megszüntesse és hogy a legintenzívebb földműveléssel a legnagyobb emberi haladásnak alapját megágyazza.

A fogyasztók szövetkezeteié átjövő. A városélelmélet javításában a nagyvárosokra a feladatoknak egész légiója vár. E feladatok teljesítése közelebb hozza a városélelmélet problémáját a megoldáshoz azzal, hogy a városi fogyasztók helyzetét emeli, erejét és társadalmi súlyát fokozza, mert a megoldás a városi fogyasztók millióira, a fogyasztók szövetkezeteire vár. A német Zentralverbandhoz tartozó szövetkezetek saját tőkeértéke 1912-ben 56,035.834 M., ingatlanainak értéke 88,440.893 M. volt. Az angol munkásszövetkezetek vagyona ugyanekkor 1200 millió korona, a munkásfogyasztók szövetkezeteinek nagybevásárlója ugyanebben az évben másfélmilliárd korona forgalmat bonyolított le. Ezek az adatok tanúskodnak arról a hatalmas lendületről, mellyel a fogyasztók szövetkezetei az árúelosztás munkájában tért hódítanak az az anyagi és erkölcsi hatalom, amely fölött e szövetkezetek már ma is rendelkeznek, biztos záloga annak, hogy a jövő az összes osztályokat egyformán szolgáló, illetve az osztályokat beolvastó szövetkezeteké.

Arról, hogy miképpen megy majd végbe és van alakulóban már ma is a fogyasztók szövetkezeteinek ez a munkája, mik e szövetkezeteknek eszközei arra, hogy a termelést és fogyasztást harmóniába hozzák, a javak igazságos elosztását megvalósítsák és a magántulajdon jármát nyögő földet minden dolgozó kéz számára egyformán szabaddá tegyék, a szövetkezetek utópiájáról szóló, munkában levő könyvemben írok. Addig is ne felejtjük el, hogy a ma utópiája – a holnap valósága.